

10 РОКІВ ЦЕНТРАЛЬНОМУ МУЗЕЮ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Відкриття експозиції ЦМЗСУ. У центрі – дочка гетьмана України П. Скоропадського Олена Отт-Скоропадська, ліворуч перший заступник Міністра оборони генерал-полковник І. Біжан, праворуч начальник ЦМЗСУ підполковник В. Карпов. 14 червня 1998 р.

На виставці „Трофеї Червоної армії (1941–1945 рр.)” в ЦМЗСУ. Лютий, 2005 р.

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник VII

Число 2(13)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

З М І С Т

ІСТОРІЯ

*Микола КАРПЕНКО,
Олександр СКРЯБІН*
Київський кадетський корпус:
сторінки історії
(1852–1920 рр.) 4

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ
Особовий склад військового
міністерства Української Держави
(за архівними документами) 25

Михайло КОВАЛЬЧУК
„Армія терпить понадто
від тисячних ран...” 30

Ігор СРІБНЯК
Початки української військової
еміграції на Балканах
(1921–1923 рр.) 45

АРХІВ

„На вас покладається обов’язок
... підняти та скерувати загальне
повстання українського народу...”
Невідомі листи С.Петлюри до
Ю.Тютюнника
(червень – жовтень 1921 р.)
(Вступне слово, публікація
документів і примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА) 56

Доповідь начальника Польового
повстанчого штабу УНР
полковника Ю.Отмарштейна
Головному отаманові про рейд
української повстанчої армії проти
більшовиків у листопаді 1921 р.
(Вступне слово, публікація
документів і примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА) 67

Микола ІГНАТЬЄВ
Сторінки щоденника
(Публікація документа
Олександра СКРЯБИНА) 80

ФОРТИФІКАЦІЇ

Володимир ЛЕНЧЕНКО
Українська лінія 97

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН
Українська козацька шабля
XVII–XVIII ст.:
морфологічні типи й
осередки виробництва 104

СИМВОЛІКА

Олександр МУРАВЬОВ
Головні символи
нашого війська 139

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Микола ЧМИР
Прапори на позначення місця
розташування органів
військового управління
Галицької армії
(серпень 1919 р.) 149

ФАЛЕРИСТИКА

Степан ПАХОЛКО,
Ольга МАРТИН
Котильйон – відзнака-оберіг
українських вояків
(1916–1950-ті рр.) 155

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ
Перші десять років 160

ІСТОРІЯ

*Микола КАРПЕНКО,
Олександр СКРЯБІН*

КИЇВСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ (1852–1920 рр.)

У першій половині XVIII століття в Російській імперії постали привілейовані середні військово-навчальні заклади закритого типу – кадетські корпуси. А зародилися вони в Бранденбурзькій державі (Пруссія) в другій половині XVII ст. як школи, де готували дворянських дітей до військової служби¹.

Спершу кадетські корпуси випускали офіцерів і цивільних урядовців, з початку й до середини XIX ст. – переважно офіцерів. Приймали сюди дітей віком від 6 до 11,5 років. Ці навчальні заклади були 1-го і 2-го класу. Перший клас мав три курси: підготовчий (1 р.), загальний (4 рр.) і спеціальний (до 1854 р. – 2 рр., з 1855 р. – 3 рр.). Кадетські корпуси другого класу (т.зв. неранжировані) мали лише молодші групи, вихованців яких після чотирьох років навчання переводили, щоб вони могли закінчити свою освіту, до корпусів 1-го класу².

Єдиної структури, загальних програм, принципів навчання й виховання в кадетських корпусах не було. 1863 року в ході військових реформ кадетські корпуси перетворенно на військові гімназії, у

яких зберігалися військова форма й напіввійськовий триб життя. До них стали приймати дітей і недворянського походження. Проте вже в 1882 р. на базі військових гімназій відновлено кадетські корпуси з одночасним посиленням їхньої військової спрямованості й заміною цивільних вихователів на офіцерів³.

Револуція і громадянська війна 1917–1920 рр. стали останньою віхою в історії кадетських корпусів у Росії та Україні.

Про значення, яке надавалося підготовці офіцерських кадрів для потреб імперії, свідчить постійна увага російських царів до створення й діяльності кадетських корпусів. Це, зокрема, видно на прикладі Київського кадетського корпусу. Тут цар навіть брав участь у виборі місця розташування цього навчального закладу.

Історія кадетського корпусу в Києві почалася 1833 року після рішення Миколи I створити його саме тут. Проте реально справа зрушила щойно 1846 року, коли дворянство Київської, Волинської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній внесло добровільні пожертви на майбутній корпус у сумі 200 тис. крб.

військово-історичний альманах

1847 року на честь великого князя Володимира Олександровича заклад одержав назву Володимирський київський кадетський корпус⁴.

Для будівництва приміщень Микола I намітив ділянку дачі „Шулявщина”, що належала митрополичому домові. Містилася вона серед гаю, на березі ставка і річки Либеді. У 1847 р. ця територія відійшла до державної скарбниці в обмін на село Совки, а в самому гаї невдовзі почалося будівництво.

10 травня 1850 р. відбулися урочисті закладки будівлі корпусу. Звести її доручили відомому архітекторові І.Штрому. За розпорядженням царя створили спеціальну комісію, яка мала опрацювати проект, а потім наглядати за будівництвом⁵.

31 жовтня 1851 р. з наказу головного начальника військово-навчальних закладів для тимчасо-

вого розміщення корпусу передали приміщення 2-ї Київської гімназії на Бібіковському бульварі (нині – бульвар Шевченка, 14): цегляний головний корпус на три поверхи над підвальним і з четвертим поверхом над середньою виступною частиною будівлі, цегляний двоповерховий житловий флігель, цегляний нежитловий флігель зі стайнями, сараями, коморами, льодовнями, сушарками та сінниками⁶. Для облаштування вихованців корпус одержав 200 ліжок 2,5 аршина й 88–2,25 аршина, а також 143 стільці, оббиті сукном, крісла, столи, шафи⁷.

Згідно з волею царя, Київський кадетський корпус відкрили 1 січня 1852 р. як неранжирований, з чотирирічним терміном навчання. Першим директором його став полковник лейб-гвардії Фінляндського полку А. фон Вольський.

Приміщення 2-ї Київської гімназії на Бібіковському бульварі, де в 1852–1857 рр. містився Володимирський київський кадетський корпус

З-поміж вихованців гімназії 200 осіб (дворянських дітей) зарахували до складу двох рот, решту перевели в інші гімназії. До штату корпусу ввійшли два ротні командири, ротні офіцери й служительська рота (8 унтер-офіцерів і 74 рядових з командиром)⁸.

Директор корпусу залучив до праці у своєму закладі найкращі тогочасні сили викладачів і вихователів. Уже тоді серед них було двоє професорів: Борель і Старовський⁹.

Кадети неранжированого корпусу мали таку форму: мундир і куртку з темно-зеленого сукна з червоним коміром, шинелю сіру з червоним коміром, штани, ківери з державним гербом, погони на мундирах, куртках і шинелях – зелені, з синьою облямівкою і жовтою висічкою „В.К.”¹⁰

Роти поділялись на підготовччі класи, а вони – на відділення: сім у першому підготовччому й шість у другому класі.

Перший навчальний рік засвідчив низьку підготовку дітей. Багато кадетів підготовчого класу ледве могли читати. Це відбилося на результатах річних іспитів: з 193 учнів у наступні класи перейшло лише 120¹¹. Проте завдяки наполегливій роботі викладачів і вихователів уже незабаром було досягнуто відчутних успіхів в організації навчально-виховного процесу, підвищенні рівня знань кадетів.

У корпусі розгортається культурно-просвітня робота. Тут викладали співи, гру на фортепіано, струнно-смічкових інструментах, були хор і симфонічний оркестр.

Викладачем музики й диригентом працював Роберт Пфеніг. Під його керуванням улаштовували публічні виступи з виконанням сольних, хорових і оркестрових п'єс. У київських газетах публікувалися звіти про концертну діяльність учасників кадетських музичних гуртків. Так, під час Кримської війни, 19 березня 1854 р., відбувся платний концерт на користь поранених під Колофатом. Серед інших творів хор виконав „Патріотичну пісню” Р. Пфеніга¹².

У жовтні 1852 р. корпус відвідав Микола І. Для його урочистої зустрічі на плацу був вишикуваний батальйон кадетів. Цар оглянув приміщення корпусу, класи, лазарет, на кадетській і солдатській кухні покуштував їжу, розмовляв з вихованцями. Директорові корпусу він запропонував залучити до викладання професорів київського Університету св. Володимира. За результатами відвідання корпусу царем його директор полковник А. фон Вольський був нагороджений орденом Св. Анни II ступеня¹³.

17 серпня 1857 р. неранжирований Володимирський київський кадетський корпус урочисто відкрито як корпус 1-го класу з семирічним терміном навчання. Директор корпусу А. фон Вольський одержав звання генерал-майора.

На той час зведення будинку корпусу було закінчено й кадети вперше ввійшли у свою нову оселю. Величезний будинок* мав 400 кімнат, його висота становила понад 21 метр, усі приміщення були великі й світлі¹⁴.

Володимирський київський кадетський корпус. Кін. XIX ст.

У квітні 1858 р. Київському кадетському корпусові надано прапор, надісланий разом з грамотою, підписаною царем¹⁵. Згідно з положенням, прибивання прапора до держална було виконано на квартирі директора корпусу в присутності військового генерал-губернатора генерал-ад'ютанта князя І. Васильчикова, першого київського коменданта генерал-лейтенанта Цебрикова, цивільного губернатора генерал-лейтенанта М. Гессе, всіх головних генералів, що перебували тоді в Києві, прибулого з цієї нагоди генерал-майора імператорського почту О. Карцова, офіцерів корпусу та вихованців, виділених по троє від кожної роти¹⁶.

17 квітня в корпусній православній церкві відбулася урочиста служба. Її правив екзарх Грузії преосвященний Євсей у співслужінні з вищим київським духовенством. Після служби пролунав 101 постріл

з гармат, привезених заздалегідь на навчальний плац корпусу. Кадети в бойовій амуніції були вишикувані розгорнутим фронтом для освячення прапора на плацу. На правому фланзі стояли музиканти Нижньгородського піхотного полку. Після оголошення царської грамоти було здійснено освячення та окроплення прапора і вишикуваних кадетів. Корпусний священик Колосов прочитав голосно присягу, яку за ним повторили всі кадети. Батальйон пройшов повз прапор церемонійним маршем. Потім прапор з почестями віднесли на квартиру директора корпусу¹⁷.

У повноформатному Володимирському київському кадетському корпусі розгорнулася повсякденна навчальна робота, де першорядне значення, як і загалом у тодішній російській армії, надавалося муштровому вишколу. Як згадував колишній кадет О. Котляров,

погони вони одержували після опанування „ружистики и шагистики”. Ретельно поставлену муштрову підготовку в кадетському корпусі відзначив військовий діяч і вчений генерал М. Драгомиров. В одному з наказів він, як командувач Київського військового округу, зазначав: „Я зробив огляд муштрової роти Володимирського київського кадетського корпусу. Кадети на вітання відповідати вміють. Рушничні хвати, повороти, ламання фронту, зміну напрямку, шиккування й перешикування на місці і в русі робили добре. Але що особливо привертає увагу, це те, що кадетів навчили в строю думати, а не бути автоматами”. Через деякий час, у 1863 р., М. Драгомиров після черго-

вого огляду роти її командирові полковнику П.Маяковському за вмілий муштровий вишкіл кадетів запропонував прийняти будь-який полк у Київському військовому окрузі¹⁸.

Водночас кадети здобували й досить ґрунтовну загальноосвітню підготовку. Це забезпечував педагогічний склад корпусу. Крім того, викладати деякі навчальні дисципліни запрошували фахівців з провідних університетів країни та закордонних навчальних закладів. Так, лише в 1888/89 навчальному році з кадетами проводили заняття викладачі Київського, Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії в

Фізичний кабінет київського кадетського корпусу

ранзі кандидатів наук. У корпусі також викладали: В. Дуссал (викладач французької мови з лицію Бонапарта в Парижі), І. Радосевич (учитель малювання з Берлінської академії мистецтв), С. Ланчевський (з Варшавського танцювального училища) та інші¹⁹. Великий авторитет у кадетів мали найкращі тогочасні педагоги Києва, серед них визначний український філолог П. Житецький і відомий художник, ілюстратор творів М. Гоголя О. Агін (викладав малювання)²⁰.

Перелік і обсяг викладання в корпусі навчальних предметів були достатніми, щоб випускники могли продовжити військову освіту або службу в армії. Наприклад, у 1861 р. на підготовчому курсі викладали: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, арифметику, каліграфію і малювання; на курсі загальному: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, арифметику та тригонометрію, математику, географію всесвітню і Росії, законодавство, історію всесвітню і Росії, фізику, ботаніку, зоологію, ситуаційне креслення, малювання й каліграфію, топографію і топографічне креслення; на курсі спеціальному: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, історію, законодавство, статистику, математику, хімію, топографічне креслення, фортифікацію, артилерію, тактику, військову історію, артилерійське креслення²¹.

Велика увага приділялась вивченню математики. Коли директором корпусу був генерал-майор М. Попруженко (з 1897 р.), охочим кадетам 7-го класу, які мали з матема-

тики не менш як 8 балів²², що вважалося високою оцінкою, після вечірніх занять сам директор викладав основи вищої математики. Наскільки ґрунтовно було поставлене навчання в корпусі, свідчить те, що через невисокий бал, з котрим деякі кадети-кияни прибували у військові училища, вони потрапляли у хвіст списку успішності, але вже до Різдва були в першому десятку, а на старшому курсі рідко який кадет-киянин лишався без португейських чи фельдфебельських нашивок. Маючи високий середній бал при випуску з військового училища, кияни діставали можливість обирати кращі вакансії, з урядністю згадуючи корпус, що так добре підготував їх і навчив працювати²³.

Про це йдеться і в мемуарах „50 років у строю” генерала О. Ігнат'єва, колишнього кадета Київського корпусу. Він, зокрема, згадував, що після закінчення кадетського корпусу випускників направляли у військові училища, де колишні кадети різних корпусів вступали між собою у змагання. До того ж більшість військових училищ розсилала списки із зазначенням успішності юнкерів до кадетських корпусів. „І ми, київські кадети, – пише О. Ігнат'єв, – не без захоплення знаходили прізвища своїх старших товаришів у перших десятках”. Найкращі корпуси, як Київський і Псковський, за його словами, давали серед випускників і найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути: Гірничий, Технологічний та інші, куди було дуже важко вступити через суворий конкурс, особливо з математики²⁴.

Щодо успішності київських кадетів, то певні уявлення про це дають підсумки роботи корпусу за навчальний рік. Скажімо, з-поміж 541 кадета закінчили 1887/88-й навчальний рік з дуже добрими успіхами – 26, добрими – 139, задовільними – 288, слабкими – 3 вихованців. Незадовільні оцінки дістали 66 кадетів. Серед них 57 залишено на повторний курс, повернуто батькам за незадовільне навчання 7, за погану поведінку – 2²⁵. За результатами іспитів переведено у військові училища: Перше Павлівське – 6, Друге Костянтинівське – 14, Третє Олександрівське – 20, Миколаївське кавалерійське – 3, Михайлівське артилерійське – 6, Пажеський корпус – 3 кадетів²⁶.

До 1863 р., тобто до часу перетворення кадетських корпусів на військові гімназії, частину кадетів випускали офіцерами. Так, у 1862 р. випущено офіцерами 26 вихованців²⁷, у наступному, 1863 р. – 31, у т.ч. в артилерію – 5, кавалерію – 8, піхоту – 15²⁸.

У системі військової підготовки кадетів значну роль відігравали літні табори. Київський табір з дерев'яними бараками був у Кадетському гаї. Муштрова рота (старші класи) після іспитів перебувала там 6 тижнів.

Заняття в таборі поділялися на практичні і теоретичні. До практичних занять належали: муштрове навчання; гарнізонна й польова служба (виключені з програми в 1888 р.); військові прогулянки; стрільба дробинками; визначення відстаней на око; гімнастика й фехтування; плавання; польова топог-

рафічна робота. Теоретичні заняття полягали в ознайомленні з відомостями, обов'язковими для кожного рядового; даними про гарнізонну й польову службу (виключені з програми в 1888 р.); опануванні топографічного креслення. Готувати кадетів до переіспитів запрошували репетитора. Весь побут у таборі наближався до побуту військових таборів. Кадети відбували варту службу, самі будували укріплення. Стріляли з карабінів „сколлер”²⁹.

Проте на початку ХХ ст. внаслідок поширення проявів невідповідної поведінки кадетів під час перебування в таборах (азартні ігри, паління, лихослів'я та ін.), що порушувало встановлений порядок і розхищувало дисципліну, літнє таборування, згідно з наказом по військовому відомству від 8 травня 1900 р., було визнано недоцільним і скасовано³⁰.

Для військових занять, вивчення зброї і вправ з нею корпус одержував її з різних арсеналів. Уже в перший рік існування неранжированого корпусу (1853 р.) для його потреб з тульського й іжевського заводів, московського арсеналу було передано 19 одиниць вогнепальної зброї (рушниці, штуцери, пістолети) та 11 – минулої зброї (тесаки, палаші, шаблі, кинджали, піки)³¹.

І надалі до корпусу надходила зброя. Так, у 1857 р. з київського, московського, Санкт-Петербурзького арсеналів, а також з іжевського й тульського заводів корпус одержав вогнепальну, холодну, ручну зброю, зокрема рушниці піхотні, драгунські, козачі; штуцери кавалерійські, пістолети, а також минулу зброю –

тесаки, палаші, шаблі – кавалерійську, драгунську, артилерійську тощо³². Крім вивчення зброї, кадети муштрові роти (6–7 класи) вправлялися зі стрільби з карабінів „сколлер” зменшеним зарядом. Для цього на території корпусу збудували тир. Набої замовляли через військове міністерство.

Наприкінці 1913 р. Київський кадетський корпус одержав від Головного управління військово-навчальних закладів вказівку стрільби в муштрових ротах провадити бойовими набоями з трилінійних гвинтівок у спеціальних тирах з відстані 200 кроків, а з карабінів „сколлер” – на малих стрільбищах з кадетами 4 і 5 класів³³.

Загальноосвітня й військова підготовка в корпусі була пов'язана з організацією виховної роботи, зміцненням дисципліни серед кадетів. Цьому сприяли також відповідний триб життя, усталений у навчальному закладі, плекання в середовищі вихованців військових традицій тощо. Безпосередньо виховну роботу провадили штатні вихователі й т. зв. дядьки (з нижніх чинів). Скажімо, у 1888/89 навчальному році вихованням кадетів у корпусі займався 21 чоловік, з них підполковників – 3, капітанів – 7, штабс-капітанів – 5, поручників – 4, статських радників – 2³⁴.

Характеризуючи організацію виховної роботи в корпусі, треба відзначити, що першорядна увага приділялася зміцненню дисципліни серед вихованців. У корпусі суворо пильнували дотримання статутних правил, норм поведінки. Ретельно фіксували будь-які порушення дис-

ципліни. Для цього завели виховні журнали, де кожен вихователь фіксував порушення дисципліни.

Інструкції передбачали в кадетських корпусах покарання вихованців за такі провини: порушення благочиння на молитві, ухилення від релігійних обов'язків; бійка і сварка; проти старших; переслідування товаришів; проти прислуги; таємні пороки; підбивання інших до поганого; присвоєння чужої власності; обман і брехня; свавільство; псування і втрата речей; цинізм; паління; неслухняність; порушення порядку взагалі; неохайність; ледарство; неухважність у класі; порушення порядку в класі; надмірна пустотливість; невічливість³⁵.

Для прикладу наводимо, які порушення дисципліни було зафіксовано в 2-му відділенні 5-ї роти Київського кадетського корпусу з 15 серпня по 1 жовтня 1888 р. (див. *табл. 1*)³⁶.

Щодо винуватців мали вживатися такі офіційно встановлені виховні заходи: тілесні покарання; зниження балів за поведінку: зняття погонів; арешт на добу і більше; арешт менше ніж на добу; відокремлення від товаришів; позбавлення відпустки; скорочення часу відпустки; позбавлення рекреації**;

обмеження в їжі; стояння на штрафу***; духовне напучення; догана і повчання; обов'язкові заняття; стягнення плати за псування і втрату речей.³⁷

Звичайно ж, і за згадані вище порушення, яких припустилися кадети 2-го відділення 5-ї роти,

Таблиця 1

Пор. №	Категорії порушень	Вихованців	Покарань
1.	Цинічні прояви	2	2
2.	Присвоєння чужої власності	3	3
3.	Брехня і обман	2	2
4.	Порушення добрих відносин з товаришами	7	14
5.	Порушення порядку виконавства – ненавмисно	15	38
6.	Ледарство й ухиляння від обов'язкових занять	6	14
7.	Пустощі й ненавмисний вияв жвавості	10	22
	Разом	27	95

керівництво застосувало щодо провинників передбачені правилами покарання (див. *табл. 2*)³⁸.

Водночас у кадетських корпусах існувала система заохочень за успіхи в навчанні й зразкову поведінку. Це були: похвала або подяка в присутності товаришів; добрі відгуки, які надсилали батькам; відпустка у святкові дні додому, до театру й на прогулянки; дозвіл ходити по місту без проводиря; звільнення у свят-

кові дні від караулів; призначення ординарцями і вістовими до палацу (у Петербурзі); за відмінні успіхи – перші місця в класі; подяка в наказі по корпусу або Головному штабу; переведення з мушкетерської роти в гренадерську; додавання балів за поведінку; призначення в єфрейтори, унтер-офіцери і фельдфебелі (з 1885 р.); підвищення в камер-пажі (у Пажеському корпусі); запрошення на обід до наступника престолу;

Таблиця 2

Пор. №	Вид покарання	Вихованців	Покарано
1.	Догана вихователя, директора або іншої начальницької особи	16	24
2.	Стояння на штрафу	13	44
3.	Обмеження в їжі	без страви, без булки	17
		без 2-ї страви або сніданку	3
4.	Позбавлення або обмеження права на відпустку додому	5	5
5.	Особливі покарання (переміщення у відділенні на лівий фланг)	2	2
	Разом	27	95

відзначення кадетів, що успішно закінчили курс наук, похвальними грамотами й подарунками із занесенням прізвищ нагороджених до особливої книги³⁹.

У Київському корпусі для найкращих кадетів 7-го класу було запроваджено звання віце-фельдфебеля й 12 віце-унтер-офіцерів. Вони мали зовнішні відзнаки: віце-унтер-офіцер – золотий галун на краю погонів, а віце-фельдфебель, крім того, поздовжню смужку вузького золотого галуна посеред погонів⁴⁰.

Стан виховної роботи і дисципліни систематично розглядав загальний педагогічний комітет, що його очолював директор корпусу. Так, на його засіданні 11–13 серпня 1887 р. було обговорено результати вступних іспитів для малолітніх кандидатів; успіхи й поведінка своєкоштных вихованців; звільнення кадетів у відпустку; відвідування кадетами своїх братів у молодших ротах; стан охайності тощо. Також обмірковувалися виховні заходи щодо порушників. Інспектор класів полковник Савостьянов, виступаючи на засіданні, висловив думку, що в корпусі надуживають покараннями, тому вони втрачають свій вплив. „Потрібно якомога рідше вдаватися до покарань, – доводив він. – Не можна накладати стягнення на масу вихованців. Арешт застосовувати лише до вихованців 1-ї і 2-ї роти” (тобто старших класів. – *М.К., О.С.*)⁴¹.

Комітет розбирав кожне порушення дисципліни. Покарання винних кадетів визначалося в наказі

директора корпусу. Приміром, наказом по корпусу від 3 грудня 1914 р. було знижено бали за поведінку кадетам 3-ї роти, зокрема з 4 на 3 за спробу обдурити викладача під час письмової роботи; Образкову – з 4 на 3 і Марковському з 5 на 4 – за паління і т. ін.⁴² А кадетам 4-ї роти знижено бали за розв'язну поведінку, неподобства в лазареті, суперечку з викладачем, псування казенної книжки, паління, неввічливе ставлення до викладача тощо⁴³. За серйозніші порушення винні підлягали арешту. Так, чотирьох кадетів 3-го відділення 2-ї роти було заарештовано терміном на 6 і одного – на 9 годин⁴⁴.

Серйозну проблему в моральному й фізичному вихованні кадетів становили прояви статевої розбещеності в їхньому середовищі. У 1892 р., за даними лише по 10 кадетських корпусах, у розпусті було звинувачено 430 вихованців. Траплялося, кагети заподіювали собі смерть через венеричні хвороби⁴⁵. О.Ігнат'єв згадує, як одного разу восени вихованців Київського корпусу вишикували й повідомили про самогубство кадета п'ятого класу. І хоч начальство нічого не пояснило, проте всі знали, що до трагедії спричинилася „погана хвороба”⁴⁶.

Корпусний лікар доктор медицини Базилевський (у 1912 р.) визнавав, що зрідка йому доводилося в кадетів старшого віку виявляти венеричні захворювання. У таких випадках хворих тимчасово, до видужання, забирали з корпусу для лікування вдома або на квартирі в місті. Коли вони поверталися,

за ними встановлювали особливий контроль, лікарі їх періодично оглядали⁴⁷.

Хиби в організації навчання й виховання, численні покарання, включно з тілесними, незадоволення кадетів установленими правилами, а також своїми керівниками, часто неналежне харчування – усе це призводило до конфліктів, іноді – навіть до заворушень. Проте Головне управління військових навчальних закладів не виявляло щодо цього особливого занепокоєння і в кожному випадку уживало сил.

Одне з масових заворушень у корпусі сталося в 1861 р. через те, що кадати запідозрили деяких зі своїх товаришів у нашіптуванні, що заохочувало і начальство. З Петербурга для розслідування прибув генерал-лейтенант В. Желтухін. У результаті кількох офіцерів усунули, окремих кадетів виключили з корпусу, а всіх кадетів старшої роти тимчасово позбавили погонів⁴⁸.

Після Кримської війни, у період піднесення в Росії громадського руху, заворушення в кадетських корпусах подеколи почали набирати політичного забарвлення. Це свідчило, що навіть у закриті військові навчальні заклади, де виховували дворянську молодь, стало проникати вільнодумство. У 1862 р. до політичного заворушення в Київському кадетському корпусі спричинилася агітація, яку серед кадетів вів підполковник А. Красовський. Він розповсюджував складені особисто прокламації і відозви про грабіжницьку суть селянської реформи, закликав солдатів дислокованого

в Києві Житомирського полку не стріляти в селян, повсталих у багатьох волостях Київської губернії, „не бути катами народу”⁴⁹.

На жаль, ми не маємо відомостей щодо того, яких покарань застосовано до учасників заворушення, проте, виходячи з інших прикладів, можна припустити, що цей виступ був придушений жорсткою. Посередньо це підтверджується покаранням вихованців створеної на базі кадетського корпусу наступного 1863 року Київської військової гімназії після вчинення заворушень неполітичного характеру. Вихованці старших класів тоді визволили з-під арешту, розбивши двері карцеру, свого товариша, звинуваченого в значному переступі. Після розслідування найактивніших учасників заворушення заслано в солдати на Далекий Схід без вислуги, а ще 58 відправлено юнкерами до військових частин.

Того ж таки 1863 року в гімназії стався бунт, до якого призвела грубість директора гімназії полковника К. Шуцького. Гімназисти старшої роти порахувалися з нелюбимими педагогами, вдавшись до брутальних дій. Щоб приборкати учнів, викликали навіть солдатів. Старшу роту розформували, призвідців заслали в полки солдатами, а решту винуватців виключили. Усій гімназії зняли зелені погони⁵⁰.

У системі виховної роботи в кадетських корпусах чільне місце належало релігійному вихованню. У переліку порушень, яких припускалися кадати, першими зазначалися провини, пов’язані з відправленням релігійних обрядів.

У щорічних звітах корпусу була спеціальна графа про моральний стан кадетів, де їхні вчинки оцінювалися як „відмінні” або „погані”⁵¹.

Релігійні відправи провадилися в корпусній православній церкві й католицькій каплиці. Закон Божий читали досвідчені викладачі-богослови. Так, 1888 року його викладали в корпусі кандидати богословських наук Санкт-Петербурзької духовної академії статські радники П. Любимов, М. Прокоп'єв, пастор Дерптського університету та інші⁵².

З кадетами проводилась також культурно-просвітницька робота. У вітальні кожної роти стояли шафи ротної бібліотеки, з яких кадати могли брати книжки й газети для читання.

У корпусі з 1912 р. виходив часопис „Спутник кадета”. Він друкувався в міській друкарні й містив стислі відомості про повсякденне життя навчального закладу⁵³.

Корпус одержував запрошення від місцевих театрів. Скажімо, 19 жовтня 1913 р. від дирекції театру „Соловцов” надійшли безплатні квитки в 5 ложах для незаможних вихованців на ранкову виставу „Ідіот” за романом Ф. Достоевського⁵⁴.

Кадети влаштовували літературно-вокальні вечори. Такий вечір, наприклад, відбувся в березні 1915 р. А в день корпусного свята 10 грудня того ж року 60 кадетів відвідали лазарет і виступили перед пораненими на війні солдатами. Виступ складався з гуморесок і музичних п'єс у виконанні кадетського духового оркестру⁵⁵.

Звичайно, більше вільного часу для участі в культурних заходах,

іграх і розвагах мали кадати в літніх таборах. Так, у звіті про заняття тих вихованців корпусу, які залишилися на вакації в таборі влітку 1913 р., зазначалося, що 34 чоловіки працювали в столярній майстерні, де виконували різні дрібні роботи, а також займалися плаванням, ловили рибу неводом у присутності директора. У розпорядженні кадетів був інвентар для гри в кегельбан, крокет, городки, а також шахи, шашки та інші ігри. Вихованці відвідали в Києві педагогічну виставку. Охочі зі старших класів індивідуально ходили до Купецького саду на музичні концерти й вистави української трупи, а молодші з вихователями відвідували кінематограф і звіринець. Група кадетів (13 осіб) побувала з екскурсією в Москві, Ярославлі й Костромі⁵⁶. Київський корпус приймав колег-екскурсантів з інших міст. У липні 1913 р. це були 34 кадати й 11 офіцерів із Сумського кадетського корпусу⁵⁷.

Багато уваги приділялося загартуванню кадетів, організації в корпусі спортивних занять. Щороку 9 травня на плацу в присутності численної публіки відбувалися змагання зі стрільби, фехтування на рапірах і гімнастики, призи переможцям завжди вручав командувач військ Київського військового округу. Футбольна команда корпусу була однією з найсильніших у тогочасному Києві⁵⁸.

У кадетських корпусах з часом усталилися традиції, пов'язані з ушануванням річниць навчальних закладів, військового побратимства, пам'яті кадетів, нагороджених

орденом Святого Георгія за героїзм і звитягу, товаришів, полеглих на полі бою тощо. Особливо урочисто відзначали день заснування навчального закладу. У Володимирському київському кадетському корпусі це свято припадало на 10 грудня. Ось як корпус у 1913 р. святкував свою 62 річницю. У корпусній церкві відбулося богослужіння в присутності командувача військ Київського військового округу генерал-ад'ютанта М. Іванова, коменданта Київської фортеці генерал-майора П. Медера, ректора Університету св. Володимира М. Цитовича, колишніх вихованців корпусу – генералів, штаб-і обер-офіцерів усіх родів військ Київського гарнізону, цивільних чиновників, студентів вищих шкіл, а також взводу юнкерів Київського військового училища.

Потім до великої зали корпусу роту за ротою ввели кадетів. Муштрова рота ввійшла з рушницями при власному оркестрі. З церкви винесли прапор корпусу і встановили його на правому фланзі 1-ї роти. До зали під звуки зустрічного маршу ввійшов командувач військового округу. Приймавши рапорт і обійшовши фронт кадетів, генерал привітав їх зі святом. Присутні проспівали гімн. Далі відбувся парад з виносом прапора. Після параду гостей запросили на сніданок разом з кадетами. Увечері в пишно вбраних зеленню й квітами залах було влаштовано багатолюдний родинно-танцювальний вечір.

У розлозі повідомленні з цієї нагоди, вміщеному в газеті „Киевлянин”, згадувалося також, що в

день свята корпус був прикрашений галереєю портретів героїв Вітчизняної війни 1812 р., а в церковному коридорі було розвішано портрети царів і цариць дому Романових, які намалювали самі кадети під керівництвом викладача Клюквіна⁵⁹.

Востаннє корпусне свято відзначено 10 грудня 1916 р. – у 65-ту річницю заснування корпусу. Після богослужіння в кадетській їдальні відбувся товариський сніданок. У цей день надійшли численні вітання від випускників корпусу, зокрема з фронту. Було одержано вітальні листи від Ташкентського, Донського, Московських, Воронежського, Іркутського, Оренбурзького, Владикавказького, Тифліського, Ярославського, Миколаївського, Сумського кадетських корпусів, 1-го Київського, Новочеркаського, Казанського, Одеського, Іркутського та інших військових училищ⁶⁰.

Події Першої світової війни й наростання революційної кризи ускладнили діяльність Київського кадетського корпусу. Саме цим, очевидно, пояснюється рапорт директора корпусу генерал-лейтенанта О. Семашкевича до Головного управління військових навчальних закладів від 24 вересня 1916 р. про те, що в 1917 р. відзначення корпусного свята не передбачається⁶¹.

Поза офіційними святкуваннями колишні вихованці щороку збиралися в корпусі за товариським обідом. Такі товариські обіди відбувалися і в інших містах. На одному з них, 1891 року в Петербурзі, було вирішено встановити жетон Київського

корпусу. 10 жовтня 1892 р. малюнок жетона, що його виконав полковник Лашкевич, дістав схвалення царя. Жетон розміщували на погоні. На чільному боці був барельєф св. Володимира, на зворотному – герб (з кадетського шолома) і стрічка під ним, на якій мало зазначитися прізвище випускника і рік закінчення навчання в корпусі⁶².

Під час Першої світової війни Володимирський київський кадетський корпус виступив з ініціативою запровадити нагрудний знак для кадетів. В архіві зберігається опис цього знака від 20 липня 1916 р. Це восьмикутний хрест з вирізами й подовженим нижнім кінцем. На полі хреста передбачалося виконати емаллю Володимирську стрічку, по обідку – золотий кант. На кінцях мали бути вензелеві літери. Посередині хреста – три схрещені погони (з погонними гудзиками): верхній – білий з розміщеними на ньому золотими літерами „В.К.”, середній – синій з червоним кантом, нижній – чорний з білим кантом. Головне інтендантське управління Військового міністерства дало схвальний висновок на малюнок нагрудного знака⁶³. Однак відомостей про дальшу долю цього проекту наразі не виявлено.

Традицією в корпусі стало проведення парадів: 26 листопада, у день свята георгіївських кавалерів; 10 грудня – в день корпусного свята; травневого параду в літній формі одягу, на Кадетському плацу, а також парадів у день народження й іменин царя.

Кадети вшановували пам'ять вихованців корпусу, загиблих у мину-

лих битвах. Імена цих кадетів, нагороджених орденом Святого Георгія, були викарбувані в збірній залі й корпусній церкві. У цьому мартиролозі значилися: штаб-капітан В.Дешин, підполковник М.Зданський, полковники К.Мунтянов і О.Святополк-Мирський, генерал-лейтенант, наказний отаман війська Донського О.Самсонов та інші⁶⁴.

1903 року з ініціативи Головного начальника військово-навчальних закладів в усіх кадетських корпусах держави, щоб зберігати й плекати їхні найкращі традиції, почали створювати музеї.

У зв'язку з цим дирекція Київського корпусу звернулася до колишніх вихованців і службовців, прохаючи їх надіслати документи про службу й життя, участь у війнах, відзнаки, друковані праці, альбоми з фотографіями, музичні твори, рукописні спомини, відомості про померлих товаришів і наставників. У зверненні йшлося й про передачу до майбутньої музейної експозиції предметів озброєння і спорядження⁶⁵. Після підготовчої праці музеї у Київському корпусі відкрили 6 червня 1905 р.

Говорячи про побут і традиції кадетських корпусів, не можна оминути й проявів у житті цих навчальних закладів негативних явищ. Їх жилили, озлоблюючи й зневірюючи вихованців, муштра і солдафонство, брутальність, кулачні розправи з кадетами не лише офіцерів, а й фельдфебелів з-поміж самих кадетів. У середовищі вихованців культивувався тип такого собі „старого” кадета – кривоногого, вкрай

неохайного, брудного, грубого в поводженні юнака, що відверто нехтує свої обов'язки, зневажає поняття справедливості, повсякчас виявляє свою силу щодо слабких, знущається з новаків. Деякі вихованці, наслідуючи моду на такий образ кадета, доходили до того, що в лазні спеціально парили коліна, щоб ноги в них стали криві⁶⁶.

Про звичаї в кадетському середовищі, зокрема традицію посвячення в кадети, згадує колишній вихованець Київського корпусу О. Котляров: коли він уперше надів погони, то за ритуалом дістав „хрещення”, тобто болючі штурхани від старшого кадета, який, б'ючи, примовляв: „тепер ти кадет”⁶⁷.

Колішніми вихованцями корпусу піклувалося спеціально створене опікунське товариство. Серед іншого воно займалося доброчинністю. Так, 10 грудня 1913 р. в залах корпусу відбувся благодійний вечір на користь колишніх вихованців Київської військової гімназії і Володимирського київського кадетського корпусу. Готуючи вечір, товариство просило начальника Київського удільного округу виділити з лісів удільного відомства до 90 молодих ялинок і сосонок, щоб прикрасити ними залу корпусу. Командирам військових частин організатори надіслали листи з проханням звільнити колишніх вихованців корпусу від службових нарядів, щоб вони могли взяти участь у богослужінні в корпунктній церкві⁶⁸.

З початком Першої світової війни бали та інші розваги було скасовано. Муштрову роту з оркестром часто

викликали супроводжувати тіла загиблих офіцерів, колишніх вихованців корпусу, для поховання на кадетській ділянці Солом'янського кладовища⁶⁹.

Кадети стали тікати до дієвої армії. Тож директор корпусу генерал-лейтенант О. Семашкевич у грудні 1916 р. закликав батьків і опікунів не послаблювати виховного нагляду за юнаками⁷⁰.

Лютнева революція внесла зміни в життя кадетських корпусів. В умовах війни, з огляду на труднощі з харчуванням вихованців петроградських кадетських корпусів, Головне управління військово-навчальних закладів Тимчасового уряду обійняв від 31 серпня 1917 р. запропонувало директорів Київського корпусу прийняти на навчання на поточний 1917/18 навчальний рік тих петроградських кадетів, щодо яких було клопотання батьків⁷¹.

Тимчасовий уряд намагався впливати на військові навчальні заклади, щоб демократизувати їх, надати їхній діяльності нової політичної спрямованості. Ілюстрацією до цих спроб може бути промова військового й морського міністра О. Керенського, яку він виголосив під час відвідин Одеського кадетського корпусу. Промовець переконував, що в основу діяльності кадетських корпусів треба покласти демократичні ідеї – свободу, рівність і братерство громадян. Проте у світогляді кадетів, незважаючи на агітаційну роботу влади, фактично нічого не змінилося. Створені в рамках попередньої державної політики військово-навчальні заклади й

далі лишалися зашкарублим продуктом цієї політики⁷².

Невдовзі уряд О. Керенського передав кадетські корпуси до міністерства народної освіти і вони стали гімназіями. Як згадував П. Скоропадський, після цього становище в них різко погіршилось, діти стали справжніми хуліганями: неміті, розпатлані, бозна в що зодягнені, вони вешталися вулицями, чіпляючись до перехожих, тож ні про яку науку вже не йшлося⁷³.

Отже, подіями революційного 1917 р. завершилась 65-річна історія (1852–1917 рр.) Володимирського київського кадетського корпусу. Відомо, що тільки за півсторіччя тут дістали освіту й виховання майже дві тисячі офіцерів⁷⁴. З його стін вийшло чимало відомих учених, педагогів, воєначальників, серед них – природодослідник О. Тілло⁷⁵, філософ М. Бердяєв, генерал-лейтенант М. Духонін – останній Верховний головнокомандувач Російської армії⁷⁶, згадуваний уже граф О. Ігнатєв – згодом російський дипломат, генерал-лейтенант Радянської армії, письменник, С. Каменєв – радянський військовий діяч, командарм 1-го рангу⁷⁷.

За часів Центральної Ради корпус продовжував свою діяльність, але вже як гімназія****. Загальна демократизація в Україні не оминула й цей навчальний заклад. Про це, зокрема, свідчать тогочасні щоденникові записи кадета М. Іванова: таємним балотуванням його тоді обрали на члена комітету Володимирського корпусу, водночас сформувався дума 2-ї роти; за

результатами виборів він увійшов також до центрального комітету учнів середніх навчальних закладів Києва й до складу суду громадської думки⁷⁸.

З 1 вересня 1917 р. в гімназії розпочався новий навчальний рік, який позначився бурхливими подіями – мітингами, страйками, дуелями між вихованцями. У жовтні 1917 й січні 1918 р. кадети брали участь у вуличних боях проти більшовиків. Під час повстання на заводі „Арсенал” червоногвардійці Головних залізничних майстерень пограбували навчальний заклад, забравши серед іншого всю наявну стрілецьку зброю і гармати⁷⁹.

Після повалення Центральної Ради і встановлення в Україні влади гетьмана П. Скоропадського наказом міністра народної освіти від 15 травня 1918 р. О. Семашкевича відновили на посаді директора Київської св. Володимира гімназії⁸⁰. У цей час тут налічувалося за списком 528 штатних і 105 своєкоштных учнів, проте у відпустці перебувало 463 штатні й 98 своєкоштных юнаків. Тому, згідно з наказом по гімназії, харчувалося лише 64 штатні й 7 своєкоштных вихованців⁸¹.

У своїх спогадах П. Скоропадський відзначає позитивну роль кадетських корпусів у справі фізичного й духовного виховання юнаків, в оволодінні їх науками. Він підкреслює, що виховна робота в корпусах стояла на вищому рівні, ніж у закладах міністерства народної освіти. Негативно оцінюючи рішення Тимчасового уряду передати

корпуси в підпорядкування міністерства народної освіти й перетворити їх на гімназії⁸², гетьман своїм наказом відновив в Україні кадетські корпуси. Директор Київського корпусу О.Семашкевич одержав звання генерального значкового⁸³.

Почалася українізація навчального закладу, зокрема всі накази по корпусу стали видавати українською мовою. Попри те, що в дореволюційні часи в кадетських корпусах офіційно вживали виключно російську мову, у Київському корпусі вихованці, в переважній більшості – українці, і тоді деколи потайки говорили між собою рідною мовою, співали українських пісень. Як згадував О.Ігнат'єв, він і його товариші, перед закінченням корпусу, „лежачи на шинелях і милуючись південною ніччю, забувши про начальство, виспівували задушевні українські пісні”⁸⁴.

За гетьманату знову налагодилася нормальна робота навчального закладу. У корпусі було організовано чергування старшин. За наказом Головної шкільної управи військового міністерства від 15 жовтня 1918 р., старшини кадетських корпусів мали носити загальну похідну форму старшин Української армії з кантом на погонах⁸⁵.

Про увагу до оволодіння кадетами знань свідчать накази по корпусу щодо заохочення найкращих педагогів. Так, у листопаді 1918 р. за додаткові заняття з кадетами в першому півріччі 1918/1919 навчального року викладач історії Горунович одержав грошову винагороду в сумі 900, а математик Хоменко – 150 крб.⁸⁶

Поновилися тоді й культурно-просвітницькі заходи. 10 листопада в корпусі відбувся літературний вечір, присвячений 100-річчю від дня народження І.Тургенева. Театральний гурток підготував читання віршів у прозі, показав інсценівку з романів „Напередодні”, „Рудін”, „Дворянське гніздо”, а також сцену на одну дію „Вечір у Сорренто”⁸⁷.

Щоб зміцнити зв'язок корпусу з родинами вихованців, 18 листопада було проведено загальні збори батьків і обрано тимчасовий батьківський комітет на 1918–1919 рр.⁸⁸

У цю воєнну добу серед вихованців кадетських корпусів та інших навчальних закладів почастишали випадки самовільного переходу на військову службу. З цього приводу головнокомандувач збройних сил Української Держави генерал від кавалерії граф Ф.Келлер видав наказ, яким заборонив начальникам військових частин і організацій, добровольчих дружин без згоди батьків брати на службу вихованців середніх навчальних закладів, у тому числі й кадетських корпусів, відволікаючи цим їх від навчання⁸⁹. Наказ оголосили по Київському кадетському корпусу 28 листопада, водночас послалили контроль над дотриманням вихованцями дисципліни. Як зазначалося в наказі, по корпусу від 14(1) грудня 1918 р., коли кілька кадетів самовільно записались були до конвою головнокомандувача, в результаті клопотання директора корпусу й на подання військового міністра „Пан Гетьман наказав повернути цих кадетів терміново до корпусу”⁹⁰.

Однак військове міністерство все ж таки в разі потреби залучало кадетський корпус до оборонних заходів. У грудні 1918 р. корпус одержав наказ міністра сформувавши з охочих кадетів 7-го класу (до 17-річного віку – з дозволу батьків) сотню бойскаутів у складі куреня, виключно для тилової служби, а саме: охорони будинків у районі корпусу й зв'язку з військовою частиною. У сотню було наказано призначити одного з командирів корпусу і вихователів⁹¹.

У цей самий час до корпусу прибувають і зараховуються тимчасово як безпритульні на підставі листа українського генерального консула в Москві 5 кадетів з московських корпусів, а також вихованець Нижньгородського дворянського інституту⁹².

Проте становище корпусу внаслідок загострення внутрішньополітичної ситуації ускладнилося. Після перемоги антигетьманського повстання до влади в Україні прийшла Директорія. І хоча кадетський корпус у Києві діяв далі, але становище кадетів погіршилось. Учнів довелось розпустити по домівках, а в будинку корпусу розташувалися вояки Армії УНР⁹³. У вересні 1919 р. Київ зайняла Добровольча армія А. Денікіна. Частина кадетів увійшла до її лав.

Під час загального відступу Добровольчої армії восени – взимку 1919 р. було вирішено евакуювати Київський кадетський корпус до Одеси. Увечері 3 грудня кадетів, вихователів з сім'ями, майно корпусу спеціальним потягом відправили на нове місце. 5 грудня осо-

бовий склад розмістився в будівлі Одеського кадетського корпусу⁹⁴. Крім кадетів Одеського, там навчалися також кадети Полоцького кадетського корпусу. Зведені разом три корпуси жили своїм звичним життям і своїми традиціями. Спільними для всіх були холод у навчальних і спальних приміщеннях, голод і епідемія тифу. Заняття йшли мляво⁹⁵.

Наприкінці січня 1920 р. з наближенням до Одеси Червоної армії було офіційно оголошено про евакуацію трьох зведених корпусів до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (пізніша назва – Югославія). Проте чітко організувати евакуацію за таких умов не вдалося. 25 січня під обстрілом місцевих більшовицьких груп київські кадеты старшого класу зуміли прорватися до порту і їх узав на борт англійський крейсера „Серес”.

Окремо, завдяки зусиллям і особистій ініціативі кадетів 5-го класу, було врятовано й доставлено в порт кадетів молодших класів. Під кулеметним вогнем вони теж перейшли на „Серес”. У відкритому морі кадетів старших класів перемістили на англійський пароплав „Ріо-Негро”, який ішов до грецьких Салонік, вихованців молодших класів – на болгарський пароплав „Цар Фердинанд”, що взяв курс на Варну⁹⁶.

12 березня 1920 р. у Белграді кадеты старших і молодших класів Київського корпусу врешті возз'єдналися⁹⁷. За два місяці із залишків Київського, Одеського й Полоцького кадетських корпусів

було створено Російський зведений кадетський корпус з осідком у Сараєві.

Місцеве населення негативно поставилося до появи кадетів. Це пояснювалося тим, що за правління австрійців у цьому регіоні насаджували ненависть до всього, що було пов'язане з Російською імперією. Крім того, колишні солдати австрійської армії поверталися сюди з російського полону, перейняті більшовицькими ідеями, тож дивилися на кадетів як на запеклих прихильників „білого руху”. Тих, хто симпатизував „братам-слов'янам”, знаходилося небагато. Так було до 23 вересня 1920 р., коли дві зведені роти Російського корпусу взяли участь у великому параді королівської гвардії й військ Сараєвської залози з нагоди приїзду до міста королевича Олександра, свого часу випускника Пажеського корпусу. Блискуча вправність кадетів, їхнє зразкове проходження стройовим маршем викликали в масі боснійців овації. „Хай живуть російські кадети!” – скандували офіцери пошту, а за ними й народ. Відтоді корпус здобув симпатію місцевого населення й військових кіл⁹⁸.

У корпус почали вступати сербські юнаки, які навчалися до революції в російських кадетських корпусах. Багато сімей стали запрошувати до себе кадетів, офіційні й приватні особи робили їм подарунки, вносили грошові пожертви⁹⁹.

У перші роки перебування в Сараєві корпус набув колишнього вигляду військового навчального закладу. Дисципліна була зразковою,

викладання й успішність кадетів – на високому рівні. Перебування корпусу в Сараєві завершилося 1929 року. Протягом цього, сараєвського періоду відбулося 9 випусків, атестати отримали 418 кадетів¹⁰⁰.

Після переїзду до м. Бела-Црква корпус отримав нову назву – Перший російський великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус. 5 грудня 1929 р. директор корпусу генерал Б. Адамович зачитав особовому складові телеграму про надання такої назви королем Александром I. З ім'ям колишнього головного інспектора військово-навчальних закладів цей навчальний заклад проіснував до 1944 року¹⁰¹.

Сумною була доля тих випускників і викладачів корпусу, які залишилися на території України й Росії і перейшли на службу до Червоної армії. Більшість з них була репресована.

У 1920–1941 рр. у колишній будівлі кадетського корпусу в Києві розмістили піхотну школу РСЧА, яка згодом дістала назву 5-ї Київської. Під час оборони міста восени 1941 р. увесь склад школи загинув. За німецької окупації будівлю використовували як казарму. На початку 1943 р. після чергового бомбардування її радянською авіацією приміщення зазнало часткового руйнування. Відбудовано його на початку 1950-х рр. З того часу там містився штаб Київського військового округу. З 1991 р. в цьому історичному будинку – Міністерство оборони України¹⁰².

ПРИМІТКИ

- 1 Советская военная энциклопедия: У 8 т. – Москва, 1977. – Т. 4. – С. 22.
- 2 Энциклопедия военных и морских наук. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 2. – С. 249.
- 3 Советская военная энциклопедия. – Т. 4. – С. 22.
- 4 Завадский Н.П. Владимирский киевский кадетский корпус. 1851 – 10/ХІІ 1901г.: Исторический очерк. – К., 1908. – С. 2.
- 5 Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.
- 6 Там само. – Арк. 39.
- 7 Там само. – Арк. 8.
- 8 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 4.
- 9 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. – 28. – Арк. 18.
- 10 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 10.
- 11 Там само. – С. 4.
- 12 Забуті сторінки музичного життя Києва. – К., 1972. – С. 66.
- 13 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1– 7, 19.
- * Сучасна адреса – Повітрофлотський проспект, 6.
- 14 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 23.
- 15 ДАК. – Ф. 112. – Оп.1. – Спр. 208. – Арк. 3.
- 16 Там само. – Арк. 6.
- 17 Там само. – Арк. 7.
- 18 На память 50-летнего юбилея Владимирского Киевского кадетского корпуса: (Посвящается нынешним кадетам из дорогих воспоминаний бывшего кадета Александра Котлярова). – К., 1904. – С. 172.
- 19 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 740. – Арк. 18–23.
- 20 Кадетское братство. – К., 2004. – С. 353.
- 21 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 22 В кадетських корпусах існувала дванадцятибальна система оцінки знань.
- 23 Дубінський В., Аустрін Г. Володимирський кадетський корпус // Народна армія. – 2000. – 26 лют. – С. 6.
- 24 Игнатьев А.А. 50 лет в строю. – Москва, 1978. – С. 33.
- 25 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 740. – Арк. 3.
- 26 Там само. – Арк. 1.
- 27 Там само. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 28 Там само. – Спр. 395. – Арк. 5.
- 29 Там само. – Спр. 1784. – Арк. 52.
- 30 Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. – Москва, 1958. – С. 200.
- 31 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1, 19.
- 32 Там само. – Спр. 185. – Арк. 17.
- 33 Там само. – Спр. 1776. – Арк. 3, 20, 21.
- 34 Там само. – Спр. 740. – Арк. 26.
- 35 Там само. – Оп. 2. – Спр. 168. – Арк. 50.
- 36 Там само. – Спр. 180. – Арк. 4.
- ** Мається на увазі позбавлення вакацій, відпочинку.
- *** Тобто стояння виструнченим протягом певного, призначеного часу.
- 37 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 168. – Арк. 51.
- 38 Там само. – Спр. 180. – Арк. 2, 3.
- 39 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 79, 80.
- 40 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 30.
- 41 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 9–15.
- 42 Там само. – Оп. 4. – Спр. 32. – Арк. 3.
- 43 Там само. – Арк. 7–12.
- 44 Там само. – Оп. м 2. – Спр. 180. – Арк. 319.
- 45 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 201.
- 46 Игнатьев А.А. Зазнач. праця. – С. 36.
- 47 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1785. – Арк. 125, 126.
- 48 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 31.
- 49 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 83.
- 50 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.
- 51 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 52 Там само. – Спр. 740. – Арк. 21.
- 53 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.

- 54 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1785. – Арк. 76.
- 55 Там само. – Спр. 1970. – Арк. 53.
- 56 Там само. – Спр. 1784. – Арк. 46, 47.
- 57 Там само. – Арк. 22.
- 58 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.
- 59 Києвлянин. –1913. – 12 дек. – С. 2.
- 60 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1887. – Арк. 103, 104, 268.
- 61 Там само. – Арк. 10.
- 62 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 105.
- 63 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 50.
- 64 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 139, 140.
- 65 Там само. – С. 143–145.
- 66 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 55.
- 67 На память 50-летнего юбилея Владимирского киевского кадетского корпуса. – С. 171.
- 68 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 1785. – Арк. 91, 104.
- 69 Міліцина М. Згадаймо кївських кадетів... // Народна армія. – 2006. – 8 серп.
- 70 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 1.
- 71 Там само. – Спр. 18. – Арк. 118.
- 72 Самович А. Л. Судьба императорских кадетских корпусов после 1917 года в России и за рубежом // Независимое военное обозрение. – Москва, 1998. – № 33 (107). Див.: http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1918_1964/com.htm.
- 73 Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія. –1995. – С. 180.
- 74 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 107.
- 75 Там само. – С. 112, 113.
- 76 Игнатъев А.А. Зазнач. праця. – С. 40.
- 77 Київ: Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – С. 237.
- **** Треба зазначити, що хоча навчальний заклад де-юре став гімназією, проте вихованці й далі називали себе кадетами, а свій заклад – корпусом.
- 78 Щоденник кадета Іванова // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1. – С. 131.
- 79 Там само. – С. 132, 140.
- 80 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 36.
- 81 Там само. – Арк. 32.
- 82 Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 180.
- 83 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10 зв.
- 84 Игнатъев А.А. Зазнач. праця. – С.40.
- 85 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10.
- 86 Там само. – Арк. 26.
- 87 Там само. – Арк. 12.
- 88 Там само. – Арк. 18.
- 89 Там само. – Арк. 24 зв.
- 90 Там само. – Арк. 21.
- 91 Там само. – Арк. 12.
- 92 Там само. – Арк. 20.
- 93 Щоденник кадета Іванова. – С. 139.
- 94 Стацевич А. Владимирский кадетский корпус // Кадетская переключка. – Нью-Йорк, 1975. – № 13. Див.: http://www.xx13.ru/kadeti/kiev_saravevo.htm.
- 95 Яконовский Е. Кандель. Див.: <http://www.ruscadet.ru/library/01-books/yakonovsky/yakon-1htm>.
- 96 Забелин С.Н. Кадетские корпуса за рубежом // Дорога домой. – Сан-Франциско, 2002. – Вып. 4.3. Див.: <http://www.dorogadomoy.com/dr043kad.html>.
- 97 Стацевич А. Зазнач. праця. – С. 7.
- 98 Полчанинов Р. Русские в Сараево // Кадетская переключка. – Нью-Йорк, 1984. – № 36. Див.: <http://www.xx13.ru/kadeti/pomnim.htm>.
- 99 Кадетское братство. – К., 2003. – С. 354.
- 100 Забелин С.Н. Зазнач. праця. – С. 5.
- 101 Кадетское братство. – С. 354.
- 102 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.

ОСОБОВИЙ СКЛАД ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (за архівними документами)

Найважчим завданням, що поставило перед гетьманом П.Скоропадським і його оточенням під час створення органів влади Української Держави, а серед них і Військового міністерства, був добір і розміщення кадрів. Щодо Військового міністерства, яке залишилося від УНР, то гетьман добре розумів неспроможність його сформувати нову українську армію. „Тогочасне Військове міністерство, – згадував він пізніше, – було ... переповнене непридатними людьми. Це були авгіві стайні, які треба було за малим винятком ґрунтовно очистити... Генерал Рогоза (військовий міністр. – *О.Л.*) застав міністерство в дуже поганому стані, там зовсім не було у правдивому сенсі військової організації. Якісь молодики носили мундири різних рангів і крою, та чи були це військовики й офіцери зокрема, ніхто не знав. Це товариство більше політикувало, аніж виконувало доручену їм справу”¹.

Ситуацію ускладнювало й те, що „... революція внесла жажливу деморалізацію в середовище армійське не тільки серед солдатів, не тільки серед молодшого офіцерства, а й серед вищого командного складу”².

Найкраще кадрове офіцерство було перебито під час Першої світової війни й навали більшовиків на початку 1918 р. Як людина від природи підозрілива, гетьман з недовірою ста-

вився до молодих офіцерів, випускників шкіл прапорщиків військового часу, які мало знали військову справу й не сприйняли військового світогляду та військових понять. З іншого боку, навіть у Києві були генерали й штаб-офіцери Генерального штабу колишньої Російської армії, але всі вони симпатизували Добровольчій армії генерала А.Денікіна і не визнавали права України на самостійне державне існування. Тому вибір був обмежений – з-поміж офіцерів, що прослужили багато років за старого режиму й становили, як вважав гетьман, серйозну школу, створену цілим поколінням людей принципових, вихованих перемогами³.

Недооцінка П.Скоропадським національно свідомих кадрів призвела до сумних вислідів – звільнення з 15 липня 1918 р. у зв'язку з переведенням армії на склад мирного часу⁴ всіх старшин, які попередньо не склали іспита в обсязі повного довоєнного курсу військових училищ. Цей захід на практиці позбавив армію значної кількості національно свідомих кадрів і викликав гостру критику. Спроба розв'язати проблему через дозвіл таким старшинам обіймати підстаршинські посади, зберігаючи рангові відзнаки⁵, не зняла напруження.

Маючи великі кадрові проблеми, керівництво Військового міністерс-

тва не поспішало змінювати особовий склад, що дістався в спадок від УНР, як із щойно названих причин, так і внаслідок прорахунків військового міністра О. Рогози, що, за спостереженням П. Скоропадського, „жалів своїх підлеглих і намагався якось пробачити, перевиховати [їх], а ті робили свою розкладову справу”⁶. Три з половиною місяці Військове міністерство функціонувало за штатами УНР. Лише під тиском гетьмана О. Рогоза почав уживати заходів, щоб поліпшити персональний склад міністерства. Так, він замінив начальника канцелярії полковника В. Ковалевського за незадовільний нагляд над міністерською друкарнею, де були надруковані антиурядові листівки⁷, скарбника Письменного⁸ та ін. Одночасно йшло заміщення вакантних посад.

Особовий склад Військового міністерства, за штатом, затвердженим військовою радою 21 і 27 серпня 1918 р., поділявся на: особистий штат військового міністра й штат канцелярії Військового міністерства⁹.

До особистого штату військового міністра належало 13 осіб: троє генеральних старшин для доручень з правами командирів бригад, двоє полковників для доручень з правами командирів полків, секретар, двоє осавулів (військові старшини, сотники), товариш військового міністра і підпорядковані йому секретар (військовий старшина, полковник) та двоє осавулів (військові старшини, сотники)¹⁰. Брак документів, на жаль, не дає змоги назвати прізвища всіх старшин особистого штабу військового міністра. За

архівними джерелами вдалося встановити прізвища лише трьох: генерального старшини для доручень – генерального хорунжого П. Веселовського й двох старшин для доручень – полковника М. Узембло та капітана Р. Судакова¹¹.

Канцелярія Військового міністерства вела діловодство всіх головних управлінь міністерства, видавала накази по армії, морській і повітряній флоті та військовій офіції. Канцелярія складалася з чотирьох управ: загальної, адміністративної, законодавчої та бюджетно-рахівничої. Управи поділялися на відділи. Начальника канцелярії Військового міністерства, його помічника й начальників загальної та адміністративної управ призначали з офіцерів Генерального штабу. Начальника законодавчої управи й начальників відділів – законодавчого, кодифікаційного та юрисконсультського – призначали з-поміж офіцерів військово-судового відомства. Посади урядовців передбачалося заміщувати офіцерами відповідного рангу. На половину посад діловодів законодавчого і юрисконсультів юрисконсультського відділу набирали цивільних осіб за вільним наймом¹². Штат канцелярії складався з 143 осіб¹³.

Начальник канцелярії мав у своєму штаті 8 осіб: помічника, офіцера з правами командира дивізії, двох полковників для доручень, секретаря, двох осавулів для доручень (військових старшин, сотників), двох медичних працівників (офіцера-лікаря та медичного фельдшера з цивільних)¹⁴.

Начальником канцелярії з 20 червня по 29 жовтня 1918 р. був полковник, генеральний хорунжий (з 10 серп-

ня) В.Ковалевський¹⁵, а з 29 жовтня – генеральний значковий О.Галкін¹⁶. У штаті канцелярії працювали: з 26 серпня секретарі – полковники П.Фетісов і В.Бродовський, штаб-офіцери для доручень – полковники М.Вержибицький і І.Комаревський¹⁷; з 3 грудня 1918 р. – два осавули (ад'ютанти) – старший осавул полковник П.Бальман та молодший осавул хорунжий А.Бураків¹⁸.

Начальником загальної управи був офіцер з правами командира дивізії, його помічником – начальник однієї з частин (відділів) управи з правами командира полку. Загальна управа складалася з трьох частин (відділів): частини персонального складу, загальної і наказної частин. Начальники частин персонального складу й загальної були офіцери з правами командирів полків. Начальник наказної частини виконував обов'язки помічника начальника управи. Частина персонального складу поділялася на три підвідділи: діловодства персонального; діловодства по проханнях на ім'я військового міністра; архіву. На чолі підвідділу персонального діловодства стояв старший діловод – військовий старшина, якому підпорядковувались двоє молодших діловодів з цивільних осіб. Діловодство по проханнях на ім'я військового міністра вели двоє осіб: діловод і молодший діловод з цивільних осіб. За архів відповідав архіваріус, що суміщав посаду молодшого діловода. Начальник загальної частини (відділу) керував підвідділами: діловодства по загальних справах; реєстраційного діловодства; діловодства 2-го товариша військового

міністра. У діловодстві по загальних справах налічувалося 10 осіб: двоє діловодів, двоє молодших діловодів і шестеро оповісників; у діловодстві реєстраційному – двоє журналістів і в діловодстві 2-го товариша військового міністра –діловод і двоє оповісників. У розпорядженні начальника наказної частини були: діловод, сотник, двоє молодших діловодів, коректор і 34 канцеляристи: 14 – першого, 13 – другого і 7 – третього розряду¹⁹.

Загальну управу канцелярії з 5 серпня по 16 жовтня очолював полковник, генеральний хорунжий (з 13 серпня) О.Шостаків²⁰. В управі з 1 серпня 1918 р. працювали як керівники відділів полковник Чикалін і сотники Олійник та Кандиба²¹, з 26 серпня – старший діловод значковий М.Бережний²², з 30 вересня – діловод полковник М.Малама²³ й архіваріус М.Полетика²⁴.

Адміністративна управа канцелярії мала у своєму складі три відділи: загального, адміністративного й німецького діловодства. Начальником управи був офіцер з правами командира бригади, а його помічником – офіцер з правами командира полку. До відділу загального діловодства належали старший діловод, діловод і молодший діловод, до відділу адміністративного діловодства – старший діловод і діловод. Особовий склад відділу німецького діловодства складався з 15 осіб: старшого і молодшого діловодів, секретаря з інформації та його помічника і 11 канцеляристів: 5 – першого, 4 – другого й 2 – третього розряду²⁵.

Адміністративною управою канцелярії з 20 липня по 16 жовтня

керував генеральний хорунжий О.Ревішин²⁶. Помічником начальника управи з 20 липня по 16 жовтня був полковник М.Загніїв. З 16 жовтня він обійняв посаду начальника цієї управи (з 28 жовтня – генеральний хорунжий)²⁷. Начальником відділу загального діловодства з 26 серпня було призначено військового старшину Генерального штабу Б.Стадлера²⁸. Старшими діловодцями у відділі працювали: з 26 серпня по 15 жовтня полковник М.Попов, з 26 серпня по 16 жовтня полковник С.Тоцький, з 26 серпня по 1 жовтня сотник П.Лісєнович²⁹.

Законодавча управа канцелярії мала чотири відділи (частини): законодавчий, кодифікаційний, юрисконсультський і господарчий. Начальник управи, офіцер з правами начальника дивізії, представляв Військовій раді Військового міністерства розроблені закони. У його розпорядженні були осавул, сотник (одночасно старший діловод). Штати передбачали: у законодавчому відділі 9 працівників, а реально було їх троє (начальник відділу з правами командира бригади (одночасно старший редактор), діловод – фахівець з вищою освітою і діловод); у кодифікаційному відділі – п'ять (начальник відділу з правами командира бригади, троє редакторів – фахівців з вищою освітою і діловод), у юрисконсультському відділі – 26 (начальник відділу з правами командира бригади, шість юрисконсультів (з них чотири – з вищою освітою), діловод і 18 канцеляристів (8 – першого, 6 – другого, 4 – третього розряду); у господарчому відділі – 19 працівників. У розпорядженні начальника цього відділу (офіцера

з правами командира полку) перебували: бухгалтер, діловод, господар, старший рахівничий, 8 канцеляристів (першого розряду – 4, другого – 3, третього – 1), майстер-механік, монтер-електрик, відповідальний комірний і двоє челядників³⁰.

Комендантська частина (відділ) складалася з 40 осіб: начальника частини – коменданта (офіцера з правами помічника командира полку), 8 вартових старшин, діловода, старшого журналіста, 11 канцеляристів (4 – першого, 4 – другого і 3 – третього розряду), 9 оповісників (з них двоє самокатників), трьох швейцарів і двох челядників³¹.

Посаду начальника законодавчої управи канцелярії з 1 серпня 1918 р. обіймав військовий старшина, полковник (з 29 листопада) В.Буйницький³². Начальниками відділів в управі з 26 серпня були співробітники Головного управління військовосудових справ: полковники Л.Дукш-Дукшинський (законодавчого) і Ю.Ясногурський (юрисконсультського), військовий старшина В.Лучанінов (кодифікаційного). Так само 26 серпня дістали призначення військовий старшина П.Бажан – на посаду старшого діловода господарчого відділу, полковник В.Ковалевський на посаду начальника (коменданта) комендантської частини (відділу), а полковник І.Нагорний і сотник М.Купченко – на посади помічників начальника³³.

Бюджетно-рахівнича управа налічувала у своєму штаті 19 осіб. Це були начальник управи, його помічник, двоє старших бухгалтерів, четверо бухгалтерів, двоє діловодів і 9 канцеляристів (4 – першого, 3 – другого, 2 – третього розряду)³⁴.

З 7 листопада цю управу очолював колишній київський міський інтендант державний ранговий Лучинський³⁵.

На жаль, не збереглися документальні дані про склад Військової ради, що діяла при Військовому міністерстві. З архівних документів відомо тільки, що 4 жовтня 1918 р. наказом Армії Української Держави начальник відділу у справах Військової ради значковий Веденський був призначений керманічем канцелярії Військової ради³⁶.

ПРИМІТКИ

- 1 Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – Київ: Філадельфія, 1995. – С. 178, 185.
- 2 Там само. – С. 177.
- 3 Там само. – С. 177, 178, 180.
- 4 Накази військової офіції Української держави // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 238–239 зв.
- 5 Мається на увазі наказ по військовій офіції Української Держави від 30 липня 1918 р. ч. 376 про право заміщення вакантних посад старшинами колишньої Російської армії, прапорщиками військових шкіл скороченого курсу (Там само. – Арк. 293, 294).
- 6 Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 178.
- 7 Там само. – С. 185.
- 8 Накази армії Української Держави // ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 17.
- 9 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави // Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.
- 10 Там само. – Арк. 9.
- 11 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 104.
- 12 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 9, 11 зв.
- 13 Тут і далі обрахунки автора за „Штатами канцелярії Військового міністерства Української Держави”.
- 14 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 9 зв.
- 15 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 18, 79.
- 16 Накази військової офіції Української Держави. – Арк. 530 зв.
- 17 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 104.
- 18 Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 253.
- 19 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 9 зв.
- 20 Встановлено за наказами армії Української Держави (ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 84, 172).
- 21 Накази армії Української Держави. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 77.
- 22 Там само. – Арк. 104 зв.
- 23 Там само. – Арк. 151 зв.
- 24 Там само. – Арк. 139 зв., 140.
- 25 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 10.
- 26 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 37, 172.
- 27 Там само. – Арк. 37.
- 28 Там само. – Арк. 104.
- 29 Там само. – Арк. 104 зв., 172.
- 30 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 10 зв., 11.
- 31 Там само. – Арк. 11.
- 32 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 52.
- 33 Там само. – Арк. 104, 104 зв.
- 34 Штати канцелярії Військового міністерства Української Держави. – Арк. 11.
- 35 Накази армії Української Держави. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 203.
- 36 Там само. – Арк. 120.

Михайло КОВАЛЬЧУК

„АРМІЯ ТЕРПИТЬ ПОНАДТО ВІД ТИСЯЧНИХ РАН...”

До питання про чисельність Української галицької армії на Великій Україні в 1919 р.

Військова історія доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. і сьогодні рясніє численними „білими плямами”. Незважаючи на те, що бойовий шлях Армії Української Народної Республіки й Української галицької армії, боротьбу їх за українську державність історики досліджують уже не одне десятиріччя, чимало важливих тем у цій ділянці історичних студій і досі лишаються невисвітленими в науковій літературі. Причому це стосується не тільки вивчення історії Армії УНР, яке щойно починається, а й УГА, історія якої традиційно вважається ґрунтовніше простудійованою.

У досить значного обсягу історичній літературі, присвяченій Галицькій армії, досліджено переважно участь її в українсько-польській війні на Галичині в 1918 – 1919 рр. Натомість історія УГА в перші місяці після переходу на Наддніпрянщину в липні 1919 р. відображена в історіографії досить поверхово¹. Тим часом у другій половині 1919 р. Армія УНР і УГА, об'єднавши свої сили в поборюванні більшовиків, зайняли майже всю Правобережну Україну, а відтак розгорнули бойові дії проти російсько-білогвардійської армії генерала А.Денікіна. Цей період був позначений для уряду УНР найбільшими військовими успіхами в антибільшовицькій боротьбі і водночас найбільшою військово-політичною катастрофою – адже поразка у війні проти білогвардійців призвела до втрати власної території й остаточного занепаду подальшого державного будівництва. Тож літо – осінь 1919 р. багато сучасних істориків вважають за один з найважливіших періодів національно-визвольних змагань (воднораз він є одним з найменш досліджених)².

Участь УГА в боротьбі соборним фронтом проти російських більшовиків і білогвардійців відображена в історичній літературі значно менше, аніж, скажімо, бойові дії, які Галицька армія вела проти польських військ на Галичині. Достеменно не встановлено навіть чисельність УГА після переходу її на Наддніпрянщину. Якщо певні цифрові дані щодо кількісного складу галицьких військ під час українсько-польської війни, а також періоду Червоної української галицької армії (ЧУГА) в 1920 р., в літературі ще можна знайти, то стосовно другої половини 1919 р. точних відомостей бракує. Історики в ліпшому разі оперують приблизними цифрами, виходячи з власних обрахунків³. До того ж цифри часто не збігаються,

і це замість потрібних відповідей породжує хіба що чергові запитання. Відповідно в такій ситуації існує небезпека недооцінити або ж, навпаки, переоцінити військову потугу УГА та її ролі у збройній боротьбі 1919 р.

У праці генерал-хорунжого Армії УНР М. Капустянського „Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році”, що вперше побачила світ ще у 1921 – 1922 рр., подано точну цифру чисельності УГА на початок серпня 1919 р. – 50 000 чоловік (при 18 000 – 19 000 багнетів бойового складу)⁴. Проте посилання на джерело немає, тому не відомо, чи це результат авторових обрахунків, чи дані документів архіву Армії УНР. А як ми знаємо, документи бувають різні. Так, в архіві Комітету Музею-архіву визволення України, що діяв на еміграції в міжвоєнний період, збереглася записка про чисельність УГА в 1919 р., під час операцій армії проти більшовиків. З цього документа випливає, що в серпні того року вона мала у своєму складі 8 700 старшин і 78 300 вояків, а станом на 25 вересня – 11 658 старшин і 53 482 вояків⁵. Однак у світлі сучасних знань про УГА ці дані виглядають фантастичними⁶. Походження їх, як і авторство документа, з'ясувати тепер уже неможливо, тож чи можна таким цифрам вірити?

Очевидно, це не єдині відомості щодо чисельного стану УГА, які можна віднайти серед матеріалів „празьких фондів” української еміграції і походження й вірогідність яких установити так само складно. Подібні документи забезпечують для дослідника посилання на архів, та чи відбивають вони справжній стан речей, чи можна їх використовувати як надійне історичне джерело?

Відомий український військовий історик Л. Шанковський, автор найгрунтовнішої дотепер праці з історії УГА, не випадково звернув особливу увагу на брак документальних джерел для визначення чисельності УГА у Визвольній війні 1917–1920 рр.⁷ Не маючи оригінальних документів Галицької армії про чисельність її частин, дослідники приречені „блукати” серед власних припущень і сумнівних цифр, достеменність яких годі перевірити.

Архів Галицької армії в 1920 р., з переходом УГА на бік червоних, потрапив до рук більшовиків, після чого тривалий час вважався втраченим⁸. Насправді ж його було вивезено з України до Москви, звідки в 1960–1970-ті рр. передано на „закрите зберігання” до Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Це величезна кількість документів і матеріалів, що розкривають боротьбу УГА проти польських, більшовицьких та білогвардійських військ у 1918–1920 рр. На жаль, увесь цей масив даних дуже слабко й повільно входить до наукового обігу, на що звертають увагу й деякі зарубіжні дослідники⁹.

Дислокаційні відомості УГА й бойові розписи частин, які зберігаються у фондах ЦДАВО України, відображають головню чисельність і бойовий склад її в перебігу українсько-польської війни, а також під час

реорганізації на початку 1920 р. в ЧУГА. Сучасний польський історик М. Кротофіль, автор ґрунтовного дослідження структури й організації УГА, наголошує, що йому не вдалося виявити практично жодних архівних даних про чисельний склад армії під час її побуту на Наддніпрянській Україні в другій половині 1919 р.¹⁰ Проте нам у ході роботи з документами УГА пощастило віднайти такі відомості. Це оригінальні армійські бойові розписи, звіти командування корпусів і бригад про чисельність галицьких частин, доповіді про перебіг мобілізації та інші матеріали, що дають змогу точно визначити кількісний стан з'єднань УГА влітку – восени 1919 р. Деякі матеріали аналогічного змісту ми виявили й серед документів Армії УНР, переважна більшість яких також зберігається тепер у ЦДАВО України. Сподіваємося, ці матеріали сприятимуть формуванню цілісної картини збройної боротьби за незалежність України у середині й наприкінці 1919 р.

Як відомо, Чортківський наступ УГА в червні того року став фактично останньою битвою українсько-польської війни. Галицька армія, затиснута польськими військами в невеликому трикутнику землі між Дністром і Збручем, спромоглася завдати супротивникові низки поразок і розпочали швидке просування вглиб Галичини. На визволених від польської окупації теренах частини УГА поповнювались добровольцями й мобілізованими. На думку найавторитетніших польських і українських дослідників, чисельність армії на цей час досягала близько 65 000 вояків і старшин, причому 25 000 налічувалося в бойовому складі¹¹.

Однак остаточне вичерпання боєприпасів і амуніції примусило Галицьку армію вже наприкінці червня розпочати відступ на схід, до Збруча. За даними В. Гуперта, під час цього відступу, що тривав до середини липня, у польській полон потрапили близько 10 000 галицьких вояків і старшин¹². УГА знову опинилася на межі загибелі. Лишався один-єдиний шлях порятунку – перейти Збруч і приєднатись до Армії УНР, що саме тоді вела бойові дії проти більшовиків на південно-західному Поділлі. 16 – 18 липня з'єднання УГА відступили за Збруч, щоб сполучитися з Армією УНР¹³. „Через Київ на Львів!” – таким стало гасло галицьких старшин і вояків, які навіть за тих умов не полишали надій на визволення Галичини з-під польської окупації.

Збереглися відомості щодо чисельності 2-го й 3-го Галицьких корпусів станом на 14 липня 1919 р.¹⁴ напередодні переходу Збруча (див. *табл. 1*).

Дані щодо загальної чисельності 1-го корпусу УГА є лише на 4 серпня 1919 р. – на той час бойовий склад корпусу налічував 225 старшин і 5 966 вояків при 57 гарматах, 173 кулеметах і 5 481 рушницях¹⁵. Та річ у тім, що після переходу Збруча корпус, як і більшість з'єднань УГА, кілька тижнів перебував на відпочинку (участь у боях його з'єднання взяли щойно 8 серпня). Тож оскільки бойових втрат до 4 серпня 1-й Галицький корпус

Таблиця 1

2-й і 3-й Галицькі корпуси на 14 липня 1919 р.

Назва з'єднання	Стан харчовий			Стан бойовий			Гармат	Кулеметів	Рушниць
	Старшин	Підстаршин	Вояків	Старшин	Підстаршин	Вояків			
2-й Галицький корпус	434	13463		212	6290		61	171	5919
3-й Галицький корпус	380	1562	7844	189	829	4310	28	103	4253

не мав, гадаємо, наявні в нашому розпорядженні відомості щодо його чисельності в цілому відповідають і часові до переходу Збруча.

Отже, враховуючи наведені вище дані, можна стверджувати, що під час переходу до Наддніпрянщини корпуси УГА налічували не менш як 1 500 старшин і 36 000 бійців загального харчового складу, зокрема близько 600 старшин і 17 000 вояків бойового складу. До цього числа варто також додати більш як 15 000 старшин і вояків, що перебували тоді в етапних частинах УГА¹⁶. Таким чином, на час переходу Збруча Галицька армія мала загалом у своєму складі близько 1 900 старшин і 51 000 вояків.

Уже в середині липня 1919 р. 2-й Галицький корпус включився в бойові дії проти більшовиків, підпорядкувавшись оперативним розпорядженням Головного отамана військ УНР С. Петлюри. Участь галицьких з'єднань в операціях проти більшовиків одразу схилила шалю військових успіхів на бік української армії. Наприкінці липня 1919 р. частини Дієвої армії УНР і УГА спільними зусиллями завдали червоним кілька відчутних поразок, визволивши від ворога Західне Поділля¹⁷.

Щоправда, вже з перших днів перебування УГА на Наддніпрянщині її частини зіткнулися з труднощами в матеріальному забезпеченні. Передусім не вистачало продовольства – адже харчові склади армії залишилися на Галичині. Робота інтендантських служб на Наддніпрянщині налагоджувалася дуже повільно. Брак коштів, а також цілковита девальвація грошових знаків не давали змоги закуповувати харчі в місцевого населення¹⁸. Становище ускладнювалося ще й не завжди дружнім ставленням до галицьких вояків подільського селянства, яке не вирізнялося високим рівнем національної свідомості. Усе це негативно впливало на настрій і бойовий дух бійців УГА, призводячи подекуди й до дезертирства. Так, описуючи скрутне становище етапних частин УГА, відколи вони перейшли Збруч, черговий старшина Начальної команди Галицької армії занотував 23 липня 1919 р. до журналу командування: „Стрільці прямо голодували; без хліба, харчів і грошей мандрували поодинокі відділи, а дезерція росла

з дня на день чимраз сильніше. Дезертири втікали в сторону Збруча. Для побороювання дезерції вживано всіх можливих заходів”¹⁹. 23 липня 1919 р. вже відділ політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР доповідав про поширення серед галицьких частин дезертирства: „Дезертири ховаються по селах і, направляючись до Галичини, переходять р. Збруч. Поляки не перешкоджають в переході Збруча, що ще більше прискорює дезертирство серед галицьких жовнірів”²⁰.

Втім дезертирство спостерігалось переважно в етапних частинах Галицької армії. Злютовані бойовими традиціями галицькі бригади потерпали від нього значно менше. Та й перемоги над більшовиками наприкінці липня 1919 р. піднесли бойовий дух. Як доповідав 1 серпня начальник штабу 2-го корпусу УГА отаман Ф. Льонер, серед вояків фронтових частин „незмірно зросла охота до бою, а їх постава стала незвичайно бадьорою. Жовніри зачинають бути гордими на ім’я «галицького жовніра»”²¹.

На початку серпня 1919 р. Армія УНР і УГА розпочали загальний наступ на Правобережній Україні проти більшовиків. Відкинувши більшовиків на всьому фронті, українські війська впродовж першої половини місяця здобули Жмеринку, Вінницю, Старокостянтинів. У цих боях галицькі частини зазнали перших значних людських втрат. Датована 16 серпня 1919 р. дислокаційна відомість українських армій²² містить дані про тогочасну чисельність УГА (див. *табл. 2*).

Таблиця 2

Галицька армія на 16 серпня 1919 р.

Назва з’єднання	Старшин	Вояків	Багнетів	Шабель	Рушниць	Кулеметів	Легких гармат
1-й Галицький корпус	614	15202	6530		6530	171	58
2-й Галицький корпус	581	15221	4500		4500	227	61
3-й Галицький корпус	360	9283	3373		3373	128	38
1-ша кінна бригада	7	305		220	220	4	
Команда армійського етапу	326	9784	2960		2960	16	1
Разом	1888	49795	17363	220	17583	546	158

Загальна чисельність Галицької армії тоді становила 51 700 старшин і вояків при 17 400 багнетах і 200 шаблях бойового складу.

Важких людських втрат УГА зазнала під час наступу на Київ – на полях боїв під Козятином і Бердичевом, Шепетівкою і Житомиром, Фастовом і Білою Церквою, а також на підступах до столиці²³. Нарешті, 30 серпня 1919 р. галицькі й наддніпрянські частини армійської групи генерала А. Кравса, зла-

мавши опір більшовиків, здобули Київ. Проте вже наступного дня українські частини були змушені покинути місто під тиском білогвардійських військ генерала А. Денікіна, що ввійшли до нього зі сходу. При цьому до білогвардійського полону потрапили понад 800 галицьких старшин і вояків (більшість з них невдовзі втекла з полону й повернулася до своїх частин)²⁴.

Втрата столиці України вельми здеморалізувала галицькі війська. „Стрільці, дуже пригноблені послідніми подіями, жадають поновного наступу на Київ”, – такий запис з’явився в деннику НКГА вже 1 вересня 1919 р.²⁵ Старшин і вояків поїняла зневіра, їхній бойовий дух занепав, що вкрай негативно відбилося на боєздатності частин. Саме в цей час Галицькій армії довелося витримати останні бої з більшовицькими військами, що відступали з України. На початку вересня 2-й Галицький корпус у складі армійської групи полковника А. Вольфа взяв участь у наступі на зайнятий більшовиками Коростень, який для українських військ завершився невдало. Після відступу з-під Коростеня 2-му Галицькому корпусові довелося вести запеклі п’ятиденні бої з більшовиками за Житомир, врешті, виснажені з’єднання УГА знову зазнали поразки й мусили відступити²⁶. Тим часом бригади 1-го Галицького корпусу билися з лівофланговими частинами південної групи 12-ї російсько-більшовицької армії, що відступали з-під Одеси. І хоч уже наприкінці вересня на українсько-більшовицькому фронті настало затишшя, а проте наближалася нова війна – з російськими білогвардійцями. І вже в кінці цього місяця 1-ша бригада Українських січових стрільців, приділена до складу Армії УНР, вступила в бої з денікінцями, при цьому вона зазнала досить значних втрат²⁷.

На боєздатності УГА тоді особливо позначилася нестача матеріального забезпечення. „Корпус цілком нездібний до бою. Фізичне виснаження, брак теплих одягів дається дуже відчувати зимними (холодними. – М.К.) ночами”, – повідомляли 20 вересня зі штабу 2-го Галицького корпусу до НКГА²⁸. Таким було становище і в інших корпусах УГА. Усе це від’ємно впливало на настрої особового складу, спонукаючи найменш стійких старшин і вояків до дезертирства. „Ця язва – наче змора – починає розтягатися над армією. Армія терпить понадто від тисячних ран. Одежа, та ще раз одежа, білля, недуги, шпиталі, перемучення – фізичне і моральне”, – такий запис про поширення дезертирства зроблено в деннику НКГА 29 вересня²⁹. Великих масштабів набрало дезертирство в 2-му Галицькому корпусі полковника А. Вольфа. Галичани кидали армію внаслідок фізичного знесилення й морального виснаження, воліючи повернутися нарешті до рідного краю, дарма що окупованого поляками. А дехто полишав частини через небажання воювати в складних політичних умовах Наддніпрянщини, не симпатизуючи урядові УНР, що, як розносили плітки, мав намір „віддати” Галичину полякам тощо³⁰.

„Денікінські агенти розвивають між Галицьким військом пропаганду переходу в їх армію, до дезерції, повороту до Галичини. Навіть старшини доступні сій агітації. Ужити строгі протисредства”, – такі розпорядження видавав диктатор Є. Петрушевич до НКГА, намагаючись боротися з цим згубним явищем³¹.

Мобілізація, оголошена урядом УНР на визволених від більшовиків теренах, дала Галицькій армії порівняно незначні людські поповнення (див. *табл. 3*)³².

Таблиця 3

Людські поповнення УГА в результаті мобілізації кінця липня – 28 вересня 1919 р.

Дата	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новобранців
До 14 вересня	1	105	2843	861
14 – 21 вересня			157	667
21 – 28 вересня	16	3	495	808
Разом	17	108	3495	2336

Про чисельність з’єднань Галицької армії на той час свідчать бойові розписи, надіслані наприкінці вересня з корпусних управлінь до НКГА (див. *табл. 4*)³³.

Таблиця 4

Галицька армія наприкінці вересня 1919 р.

Назва з’єднання	Стан харчовий			Стан бойовий			Гармат	Кулеметів	Рушниць
	Старшин	Підстаршин	Вояків	Старшин	Підстаршин	Вояків			
1-й Галицький корпус (на 20.IX.1919)	562	2576	11530	214	978	3731	48	221	6039
2-й Галицький корпус (на 29.IX.1919)	539	2302	9543	192	886	3151	50	169	5018
3-й Галицький корпус (на 25.IX.1919)	472	1698	7907	134	494	1769	29	92	3606
Бригада УСС (на 27.IX.1919)	247	1007	4622	139	388	2031	18	394	1241
Разом	1820	7583	33602	679	2746	10682	145	876	15904

Отже, наприкінці вересня 1919 р. на харчовому забезпеченні в УГА (як не рахувати етапу й запасних частин, чисельність яких тоді мала зменшитись) перебувало близько 43 000 старшин і вояків, а в бойовому відношенні армія налічувала понад 14 000 бійців.

Характерно, що білогвардійське командування, готуючись до війни з українцями, мало дещо перебільшене уявлення про чисельність і бойовий склад УГА. Так, наприкінці вересня 1919 р. денікінська розвідка повідомляла, що Галицька армія має у своєму складі 20 – 25 000 багнетів³⁴. Командир 4-ї білогвардійської дивізії генерал Я. Слащов також писав згодом у спогадах, що в УГА у вересні 1919 р. перебувало 70 000 осіб харчового складу³⁵. Цікаво відзначити, що натомість значно ближчою до істини виявилась польська розвідка, вона оцінювала сили УГА на початку жовтня того року в 16 000 багнетів³⁶.

Попри те, що Армія УНР наприкінці вересня розгорнула повномасштабні бойові дії проти білогвардійців, Галицька армія тривалий час не брала участі в цих боях. Керівництво Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з диктатором Є. Петрушевичем, щоб не наражатися на конфлікт з державами Антанти, які підтримували А.Денікіна, зайняло фактично вичікувальну позицію у війні з білогвардійцями. Військове командування УГА так само не співчувало ідеї нової війни, вважаючи армію не готовою вести бойові дії в холодних осінніх умовах.

На цей час почала виявлятися нова надзвичайно серйозна небезпека для українських військ – епідемія тифу. Брак амуніції, одягу, медикаментів, нестача кваліфікованих військових медиків неабияк сприяли цьому. Найбільші спалахи плямистого тифу тоді було зафіксовано в 2-му й 3-му корпусах УГА. Крім тифу, у галицьких військах з серпня траплялися також випадки захворювання на холеру³⁷. На 1 жовтня 1919 р. у шпиталях УГА перебувало близько 2 900 хворих старшин і вояків, ще 3 000 – безпосередньо в обозах галицьких частин³⁸.

Армійська дислокаційна відомість УГА на 1 жовтня 1919 р.³⁹ досить повно відображає загальну чисельність і бойовий склад галицьких з'єднань на той час (див. *табл. 5*).

Отже, разом харчовий склад УГА становив 45 700 старшин і вояків, а бойовий – 10 300 багнетів (при 16 000 бійців). Впадає у вічі значна різниця між загальною чисельністю армії і боездатних вояків, що цілком можна пояснити великою кількістю хворих. Водночас це могло свідчити й про зниження боездатності УГА.

Чисельність особового складу галицьких частин коливалася. Так, на 5 жовтня в 1-му корпусові значилося вже 658 старшин і 14 306 вояків⁴⁰. А що бойових втрат частини УГА тоді не мали (за винятком 1-ї бригади УСС), такі зміни відбувалися внаслідок дезертирства, а також мобілізації, яку уряд УНР оголосив 27 вересня 1919 р., на початку війни з білогвардійцями.

Таблиця 5

Галицька армія на 1 жовтня 1919 р.

Назва з'єднання	Стан харчовий		Стан бойовий		Багнети		Гармат	Кулеметів
	Старшин	Вояків	Старшин	Вояків	Старшин	Вояків		
1-й Галицький корпус	592	14106	215	4932	170	3822	45	174
2-й Галицький корпус	564	11845	217	3838	135	2505	50	164
3-й Галицький корпус	472	9605	178	3302	134	2163	29	92
Бригада УСС і армійський вишкіл	247	5629	139	2419	37	1204	12	101
Команда етапу	799	1859	22	645	18	117	10	28
Разом	2674	43044	771	15136	494	9811	146	559

27 вересня НКГА, відповідно до одержаних зі штабу Головного отамана вказівок, видала розпорядження армійським з'єднанням і частинам провести мобілізацію⁴¹. Для цього армії призначили райони Поділля й Волині: 1-му Галицькому корпусові – Бердичівський і Літинський повіти, 2-му – Житомирський, Новоград-Волинський і Проскурівський, 3-му – Вінницький і Липовецький. Команда етапу мала провадити мобілізацію серед населення Летичівського повіту⁴². Окремі представники вищого командування УГА з самого початку нової мобілізації висловлювали сумнів у результативності й навіть доцільності її. Зокрема 29 вересня начальник штабу Галицької армії полковник А. Шаманек, доповідаючи до штабу Головного отамана про причини дезертирства у військах, висловив думку, що „переведення такого великого діла, як теперішня мобілізація, без дійсних средств виряду і уоруження, на яких систематичну доставку можна би числити, не представляє ніякої користі, а лише може нас дискредитувати, а стрільців майже нарочно принукує до дезерції”⁴³.

Результати людських поповнень УГА під час нової мобілізації відображає *табл. 6*, складена за відомостями мобілізаційної частини штабу Армії УНР⁴⁴.

Крім наведених даних, ще треба врахувати, що 14 жовтня з Румунії до Могилева прибув транспорт полонених-галичан (19 старшин, 322 вояки), який одразу передали в розпорядження Команди етапу УГА⁴⁵.

На жаль, мобілізація, як переконливо свідчать цифри, не справдила сподівань. Мізерні людські поповнення не могли підсилити частин, та й дезертирство серед мобілізованих було дуже поширеним явищем. Ось що, наприклад, повідомляв волинський губернський комісар про мобілізованих з Житомирського повіту: „Вони були змобілізовані частинами 2-го

Таблиця 6

**Людські поповнення Галицької армії в результаті мобілізації
28 вересня – 17 жовтня 1919 р.**

Дата	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новобранців
28 вересня – 7 жовтня		13	25	102
7 – 10 жовтня		30	583	105
10 – 17 жовтня	1	88	1515*	95
Разом	1	131	2123	302

* Це головно вояки Таращанської бригади 44-ї більшовицької дивізії, що в жовтні 1919 р. перейшли на бік української армії на відтинку з'єднань УГА. Їх невдовзі прилучено до Армії УНР.

Галицького корпусу і відправлені до Проскурова, і тепер тікають через села цілими бандами чоловік по 10 – 20, розповсюджуючи чутки про голод, хвороби і відсутність одягу в Українській армії, чим, розуміється, підривають охоту ідти до мобілізації”⁴⁶.

Стан УГА на 10 жовтня 1919 р. засвідчує армійський бойовий розпис⁴⁷ (див. *табл. 7*).

Таблиця 7

Галицька армія на 10 жовтня 1919 р.

Назва з'єднання	Стан харчовий			Стан бойовий			Багнетів			Гармат	Кулеметів
	Старшин	Підстаршин	Вояків	Старшин	Підстаршин	Вояків	Старшин	Підстаршин	Вояків		
1-й Галицький корпус	685	2609	14306	313	1074	5279	162	754	3146	56	199
2-й Галицький корпус	403	1731	6575	184	772	2891	89	369	1698	38	141
3-й Галицький корпус	513	1922	8142	123	422	282	123	422	1764	37	101
Бригада УСС	237	936	4067	104	466	1908	25	155	594	9	98
Разом	1838	7198	33090	724	2734	12970	399	1700	7202	140	539

Як бачимо, разом у Галицькій армії перебувало 42 000 осіб харчового стану (без команди етапу), з них 16 400 бійців (9 300 багнетів). У такому складі УГА й взяла участь у боях проти білогвардійців, що розгорнулися з другої декади жовтня. Керівництво ЗУНР санкціонувало залучення галицьких військ до операцій проти білих, збагнувши нарешті, що жодний комп-

роміс з прихильниками відродження „єдиної неподільної” Росії, якими були денікінці, неможливий. Саме з підходом сил Галицької армії і розгорнулись основні бої на українсько-білогвардійському фронті. Наступальна операція українських військ розвивалася успішно; активні й скоординовані дії Армії УНР і УГА могли спричинити оточення й поразку білогвардійських військ. Проте нерішучість українського командування дала змогу супротивникові перехопити стратегічну ініціативу й контратакувати. Бої на українсько-білогвардійському фронті в цей час мали особливо запеклий характер і супроводилися значними людськими втратами з обох сторін. Незважаючи на виявлений вояками Армії УНР і УГА героїзм та самопожертву, командуванню не вдалося виправити становище і наприкінці жовтня 1919 р. українські війська були змушені розпочати загальний відступ.

Бойова чисельність УГА і далі невпинно скорочувалась унаслідок епідемії тифу. Поки панувала суха погода, кількість хворих на тиф на фронті не перевищувала 10–15%. Проте коли почалися осінні дощі й легкі морози кількість хворих стала швидко зростати, передусім через брак амуніції. „І так вже лихі черевики дерлись, одіння нищилося, здоров'я підупадало і ослабала відпорність до хвороби – тиф міг тим легше шаліти. І зима прийшла скоро, бо вже 25 жовтня упав великий сніг”, – згадував сучасник⁴⁸. На початку листопада вже шаліли справжні снігові хуртовини. Саме настання ранньої зими й перетворило критичне становище військ на катастрофічне.

Наприкінці жовтня в шпиталях УГА числилося 5 000 хворих старшин і вояків; стільки ж хворих перебувало безпосередньо в обозах бригад і куренів⁴⁹. За 23 жовтня – 2 листопада лише з 2-го Галицького корпусу через ст. Немирів надійшло пораненими й хворими 10 старшин і 1 063 вояки⁵⁰. Ось що згадував з цього приводу начальник штабу 14-ї бригади К. Аріо: „Шпиталі, які були в Жмеринці, цивільні і військові, були переповнені. Треба було знаходити кімнати хорих і переходові лічниці... смертні випадки були так часті, що про домовини і думати не було можна. Ладувалося трупів на віз, прикривалося чим-небудь і досвіта вивожено на цвинтар, де їх масово закопувано. І рятунку не було. Не було середників (засобів. – М.К.), способів, ліків, ані лікарів”⁵¹. Таким було становище і в інших містах та містечках Східного Поділля. Скажімо, лише в Немирові у шпиталях перебувало близько 2 000 хворих галицьких старшин і вояків⁵². „У військових і цивільних лічницях, шкільних, ба навіть приватних будинках маячили людські, непритомні істоти та ждали хвилі визволення з тяжких мук і терпіння, – писав галицький мемуарист. – По кутах обширних кімнат, переповнених болем і стогоном, чаїлася холодна смерть, вичікуючи на щораз нові, певні жертви”⁵³. На початку листопада 1919 р. польові шпиталі, а також обози бригад і полків виявились обтяжені величезною кількістю хворих. Всього УГА мала на той час до 12 000 хворих вояків, що перебували в прифронтній смузі або ж безпосередньо при військових

частинах. Білогвардійська розвідка налічувала в кожному з корпусів УГА тоді лише 3 – 4 000 багнетів⁵⁴. Відомо, що на 25 жовтня 1919 р. харчовий стан 3-го Галицького корпусу сягав 326 старшин, 1 181 підстаршин, 6 278 вояків, а бойовий – лише 103 старшин, 436 підстаршин, 1 912 вояків⁵⁵. На початку листопада 7-ма Львівська бригада УГА мала лише 400–500 бійців, 11-та Стрийська – близько 400; 2-га Коломийська й 8-ма Самбірська бригади налічували по 200 вояків, а в лавах 4-ї Золочівської лишилося всього 80 чоловік⁵⁶. Частини були виснажені й здеморалізовані. Про активні бойові дії в таких умовах уже не йшлося.

З огляду на катастрофічне становище галицький провід уклав з денікінським керівництвом сепаратну угоду про перехід Галицької армії на бік білогвардійців. Державне керівництво ЗУНР і військове командування УГА сподівалися таким чином вивести армію з війни, щоб урятувати її від цілковитої загибелі й дати можливість військам відновити боєздатність. У середині листопада 1919 р. домовленість з білогвардійським командуванням ратифікували диктатор Є. Петрушевич і НКГА. У складі денікінських Збройних Сил Півдня Росії УГА зберігала свою організацію, командний склад, мову, статут та військове майно. Право керівництва й контролю над її внутрішнім життям залишалось за диктатором Є. Петрушевичем. Білогвардійці зобов'язались розмістити у своїх шпиталях хворих старшин і вояків УГА. Однак застерігалось, що вони не повинні використовувати галицькі війська для операцій проти Армії УНР⁵⁷.

На жаль, відомостей про чисельний склад УГА безпосередньо під час переходу її на бік Денікіна в архіві виявити не вдалось. Командувач білогвардійських військ Новоросійської області генерал Н. Шиллінг згадував, що УГА в листопаді 1919 р. налічувала 50 000 чоловік⁵⁸. Його начальник штабу генерал В. Чернавін зазначав у спогадах, що обліковий склад УГА тоді сягав 60 000 чоловік⁵⁹. Генерал Я. Слащов уважав, що УГА на момент переходу на бік білогвардійців мала 18 000 бійців⁶⁰. Начальник Головної залізничної дільниці ЗСПР в Україні В. Орехов, посилаючись на подані НКГА відомості, писав у спогадах, що Галицька армія в той час налічувала 7 000 багнетів, з яких у строю реально було не більше як 4 000 вояків⁶¹. Поза всяким сумнівом, загальна чисельність і бойовий склад УГА були значно меншими від визначених білогвардійськими мемуаристами. Встановлено, що на 17 листопада 1919 р. в 2-му Галицькому корпусі числилось 495 старшин, 2 386 підстаршин і 7 829 вояків загального стану при 140 старшинах, 663 підстаршинах і 1 668 вояках бойового складу⁶². На 28 листопада 2-й Галицький корпус мав хворих 125 старшин і 4 712 вояків⁶³.

Уявлення про стан УГА на 30 листопада 1919 р. дає армійський бойовий розпис⁶⁴ (див. *табл.* 8).

Отже, понад 30 000 старшин і вояків загального харчового стану при чисельності бойового складу в 5 000 бійців, з яких лише 3 200 зберег-

Таблиця 8

Галицька армія на 30 листопада 1919 р.

Назва з'єднання	Стан харчовий		Стан бойовий		Багнетів		Гармат	Кулеметів
	Старшин	Вояків	Старшин	Вояків	Старшин	Вояків		
1-й Галицький корпус	573	9497	166	3043	114	2057	65	140
2-й Галицький корпус	554	11206	93	885	8	155	32	103
3-й Галицький корпус (у т.ч. УСС)	490	7445	129	1104	48	771	39	67
Разом	1617	28148	388	5032	170	2983	136	310

ли боєздатність, – ось і все, що лишилося наприкінці осені 1919 р. від Української галицької армії. Страшна епідемія тифу остаточно позбавила УГА боєздатності.

Армія, чисельність якої зменшилася майже вдвоє за кілька місяців перебування за Збручем, уже нічим не могла допомогти ні окупованій поляками Галичині, ні зайнятій білогвардійцями Наддніпрянській Україні. Фактично в листопаді 1919 р. УГА як військова сила на тривалий час зійшла з українського театру воєнних дій. Вищий командний склад, частина галицьких старшин і вояків сприймали перехід на бік білогвардійців як єдину можливість зберегти армію для майбутнього визволення Галичини з-під польської окупації. Інші вбачали в цьому лише тимчасовий крок задля порятунку УГА від остаточної катастрофи. Та як одні, так і другі далі вірили, що війна для них ще не скінчилася.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Олійник С. Українська галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 221 – 224; Завальнюк О., Олійник С. Українська галицька армія на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.; Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – 213 с.
- 2 Див., напр.: Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 325.

- 3 Див.: Гордієнко В. Українська галицька армія. – Львів, 1991. – С. 65; Krotofil M. Ukraina Armia Halicka 1918 – 1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. – Toruń, 2002. – S. 104, 122, 126.
- 4 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд). – Мюнхен, 1946. – Кн. 2 (Ч. III). – С. 135.
- 5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1 – 13 зв.

- 6 Найвідоміший дослідник УГА Л. Шанковський, проаналізувавши наявні відомості щодо чисельності УГА на різних етапах національно-визвольних змагань, дійшов висновку, що загальна чисельність її після переходу на Наддніпрянщину не перевищувала 50 000 вояків і 3 300 старшин (Див.: Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 24, 74).
- 7 Шанковський Л. Знач. праця. – С. 23.
- 8 Від видавництва // Денник Начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. II.
- 9 Див.: Krotofil M. Op. cit. – S. 9.
- 10 Ibid. – S. 122.
- 11 Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1933. – S. 97; Шанковський Л. Знач. праця. – С. 59; Krotofil M. Op. cit. – S. 107.
- 12 Hupert W. Op. cit. – S. 103 – 104; Galuba R. „Niech nas rozsądzi miecz i krew...”: Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918 – 1919. – Poznań, 2004. – S. 224.
- 13 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 15 – 17.
- 14 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 104, 139, 139 зв.
- 15 Там само. – Оп. 2. – Спр. 86. – Арк. 124.
- 16 Достеменних відомостей про кількісний склад етапу УГА на час переходу Збруча віднайти не вдалось. Проте відомо, що в цей час етапні частини пережили хвилю дезертирства і кількісний склад їх трохи зменшився. У середині серпня 1919 р. армійський етап УГА налічував понад 10 000 старшин і вояків (Див.: Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 20; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 6 зв., 7).
- 17 Див.: Капустяняський М. Знач. праця. – С. 135.
- 18 Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918 – 1920. – Торонто, 1963. – С. 170.
- 19 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 20.
- 20 ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 61.
- 21 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 23.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 6 зв., 7.
- 23 Як стверджують львівські історики М. Литвин і К. Науменко, під час походу на Київ у серпні 1919 р. Галицька армія втратила вбитими понад 2 000 старшин і вояків (Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 251).
- 24 Див.: Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 48; Глацук В. В денікінському полоні, в Дарниці 1919 р. // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч. 4 (66). – С. 15 – 31; Ч. 5 – 6 (67 – 68). – С. 25 – 57; Волицький В. Знач. праця. – С. 226 – 232.
- 25 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 44.
- 26 Там само. – С. 57, 58 – 60, 62, 64; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и матер.: В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 358.
- 27 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 143 зв.; Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 65
- 28 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 62.
- 29 Там само. – С. 72.
- 30 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 2, 7; Спр. 32. – Арк. 4 зв.; Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 44, 45; Гражданская война на Украине... – С. 457.
- 31 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 12.

- 32 Там само. – Спр. 63. – Арк. 43а зв.; Спр. 276. – Арк. 4 зв.; Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 8 зв.; Спр. 120. – Арк. 93 зв.; Спр. 133. – Арк. 21.
- 33 Там само. – Оп. 1. – Спр. 271. – Арк. 1, 31 – 32 зв., 78, 79; Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 20.
- 34 Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 446. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 227.
- 35 Слащов Я. Материалы для истории гражданской войны в России: Операции белых, Петлюры и Махно в южной Украине в последней четверти 1919 года // Военный вестник. – 1922. – № 9 – 10. – С. 38.
- 36 Krotofil M. Op. cit. – S. 126.
- 37 Бурачинський А. Моя відповідь // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 9.
- 38 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 260.
- 39 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 45.
- 40 Там само. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 108.
- 41 Там само. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 5, 6 зв.
- 42 Там само. – Оп. 1. – Спр. 271. – Арк. 9.
- 43 Там само. – Оп. 1. – Спр. 271. – Арк. 85 – 85 зв.
- 44 Там само. – Спр. 63. – Арк. 43 а. зв.; Спр. 276. – Арк. 4 зв.; Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 8 зв.; Спр. 120. – Арк. 93 зв.; Спр. 133. – Арк. 21.
- 45 Там само. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 11, 12.
- 46 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 17 зв.
- 47 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 14.
- 48 Аріо К. Нариси історії XIV бригади // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 28.
- 49 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 260.
- 50 Там само. – С. 97.
- 51 Аріо К. Зазнач. праця. – С. 28.
- 52 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 253.
- 53 Магас П. В обіймах тифозної гарячки // Літопис Червоної Калини. – Ч. 10. – С. 4.
- 54 Российский государственный военный архив. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 50 – 51; Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 53.
- 55 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 34 – 37 зв.
- 56 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 252.
- 57 Там само. – С. 118.
- 58 ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 747. – Арк. 53 зв.
- 59 Там само. – Ф. 5956. – Оп. 1. – Спр. 391. – Арк. 20.
- 60 Слащов Я. Материалы ... – № 11. – С. 36.
- 61 Орехов В. Из пережитого: Эпизоды гражданской войны // Белое движение. – Москва, 2004. – Т. 21. – С. 313.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 78 зв., 79.
- 63 Там само. – Спр. 62. – Арк. 155.
- 64 Там само. – Арк. 217, 217 зв. Між іншим, ці відомості цілковито спростовують наявну в російських архівах інформацію про те, що начебто наприкінці листопада 1919 р. УГА мала 2 500 старшин, 45 000 вояків при 10 400 рушницях, 431 кулеметі, 160 гарматах (ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 246). Звичайно, не виключено, що НКГА просто подала білогвардійському командуванню відомість із завищеною кількістю людей, сподіваючись одержати більшу кількість військового й санітарного майна.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА БАЛКАНАХ (1921–1923 рр.)

Українська військова еміграція в балканських країнах почала формуватися після закінчення Першої світової війни і звільнення з таборів сотень тисяч полонених та інтернованих українців¹, частина з яких із різних причин не поспішала виїжджати на Батьківщину. Через швидкоплинність політичних подій в Україні, а також унаслідок того, що українські землі в 1919–1920 рр. стали ареною збройного протистояння білої і червоної Росії, дехто з українців вирішував залишитися в країні свого тимчасового перебування до „кращих часів”. Не сприяла швидкому поверненню їх і політична слабкість національних урядів в Україні, зумовлена роз’єднаністю тогочасного українського суспільства.

Перемога більшовизму в Україні призвела до того, що рідні землі мусили покинути десятки тисяч оборонців української державності – вояків українських армій. Більшість із них спочатку опинилась у суміжних з Україною європейських країнах (Польща, Чехословаччина, Румунія). Перебуваючи в таборах інтернованих, вони сподівалися невдовзі повернутися додому. Проте невдача Другого Зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 р. кардинально змінила їхні плани. Стало очевидним, що доведеться надовго, якщо не назавжди залишитися на чужині, але і за цих нових умов патріотично налаштована частина інтернованих українських військовиків не зрікається ідеї боротьби за українську державність і починає гуртуватися в різних комбатантських організаціях (втім, не афішуючи цієї своєї діяльності).

Майже рівнобіжно з виходом на еміграцію свідомого українства тривав процес переміщення за кордон тисяч вояків-українців зі складу білогвардійських формацій. Частина їх, маючи стійкі антибільшовицькі переконання, висловлювала свої симпатії українській справі. Переважна більшість цих вояків попервах перебувала на становищі інтернованих у таборах на теренах Туреччини й Греції (а також кількох північноафриканських країн), зберігаючи свою військову або напіввійськову організацію². У цей час, за оцінками українських дипломатів, у складі врангелівської армії налічувалося 18–25 тис. вояків-українців, які опинилися в найтяжчому становищі, мешкаючи в спеціальних таборах (Сулеме, Гуела, Сан-Стефано, Халкі, Лан, на о. Кіпр). Крім того, у Галіполі, Чатанджі та на о.Лемнос разом з кубанцями турецька адміністрація утримувала невстановлену кількість українців-повстанців з Катеринославщини. За інформацією з того ж джерела, вони жили там „невеликими гуртками” й заробляли „на хліб тяжкою працею”³.

Перебування в межах Туреччини такої значної кількості вояків-українців спонукало командування Армії УНР обмірковувати плани перевезення їх до місць дислокації основних сил українського війська. Так, 30 вересня 1921 р. помічник начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-поручник Г.Янушевський у своїй доповіді про становище інтернованих вояків-українців у країнах Центральної і Південно-Західної Європи (у Туреччині, Чехословаччині, Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців (СХС) та Болгарії), складеній на основі повідомлень дипломатичних місій УНР, наголосив на доконечній потребі „вибрати серед біженців та примусово мобілізованих Врангелем українців досить добрий військовий матеріал”. І хоча вже було згаяно багато часу й чимало військовиків, не дістаючи ні допомоги, ні вказівок, перейшли на цивільний стан, а решта, за словами Г.Янушевського, були „здеморалізовані, доведені голодом до останньої ступені чоловічого життя”, проте все ж таки, на його думку, існувала ще можливість зібрати близько 10 тис. чоловік. Для цього треба було: „а) скупчити їх і не дати Врангелю використати у власних цілях; б) організувати на місці апарат і військову старшину”⁴.

Г.Янушевський був переконаний: „натерпівшись за кордоном, ці військові на власному досвіді переконалися, що без визволення Батьківщини немає життя на чужині, і тому будуть найбільш впертими ворогами більшовизму”, а завданням Уряду УНР у цій ситуації він визначав надання їм інформаційно-організаційної допомоги. Успішна реалізація цієї „чисто військової справи – справи військової організації, виховання та навчання” українських вояків, як вважав генерал, можлива тільки в тому разі, коли „на чолі її будуть стояти військові, які будуть користуватися у збігців (біженців. – *І.С.*) повною повагою і довірою” і яких „треба прилучити до наших місій як офіційних уповноважених у цій справі”. Також Г.Янушевський запропонував і можливий спосіб організації українського вояцтва – через формування робітничих сотень, що являли б собою „майже готові військові відділи, які треба тільки озброїти”⁵.

Попри складні умови життя в Туреччині й виснажливу фізичну працю вояки-українці підтримували постійний зв'язок з українськими військовими організаціями в Сербії, Румунії, Болгарії, Австрії та Чехословаччині. Цьому сприяло те, що дедалі більше військовиків виїжджали з Туреччини до цих країн і потім жваво листувалися зі своїми бойовими побратимами. Вони пам'ятали, що українські емігранти там „всі загалом страшно бідували і ледве перебивалися”⁶, і тому, покинувши Туреччину, намагалися в будь-який спосіб допомагати тим, хто з різних причин залишався в тій країні на довгий час.

Виїхавши з Туреччини, вояки-українці приєднувались до різних комбатантських організацій, що їх колишні таборяни заснували в Болгарії, Румунії, Королівстві СХС та інших європейських країнах. За даними Генерального штабу Армії УНР, у вересні 1921 р. на Балканському півострові перебувало близько 10 тис. вояків, яким була близька ідея держав-

ності УНР⁷. За іншим архівним джерелом⁸, наприкінці 1921 р. в інтернованих військах генерала Врангеля налічувалося близько 18 тис. вояків-українців, що бажали вступити до лав Армії УНР⁹.

Після передислокації врангелівської армії до Королівства СХС у межах цієї країни було утворено близько 200 таборів, причому в 160 з них, як зазначалося в невідповідній доповідній записці, адресованій керівникові зовнішньополітичного відомства УНР, утримувалися виключно кубанські козаки та українці. До українських організацій у цих таборах інтернованих належало тоді близько 6 тис. військовиків, серед них – багато офіцерів. У кожному з таборів діяло своє українське товариство, культурно-освітній відділ якого провадив жваву роботу, намагаючись водночас устанувити контакти з іншими українськими емігрантськими організаціями¹⁰.

З метою згуртування всіх українських табірних громад та організацій у Белграді постав Український комітет. Його члени представляли різні політичні погляди, але були об'єднані ідеєю далі боротися за відновлення державності в Україні. Втім з початком процесу ліквідації таборів можливості для культурно-освітньої роботи серед українців дедалі вужчали, а самі таборяни щораз більше переймалися прозаїчними проблемами – як набути цивільну професію, дістати задовільну роботу, облаштуватися на стало в країні перебування¹¹.

До ще однієї балканської країни – Болгарії – вояки-українці почали масово напливати після розгрому більшовиками Добровольчої армії (січень 1920 р.). За оцінкою урядовця українського посольства в Софії М.Лаврика, серед примусово мобілізованих Денікіним і Врангелем вони становили відносно більшість (до 60–70% від загальної кількості)¹², що вочевидь не відповідало справжньому стану справ. Виходячи з цих даних, можна було б припустити, що основу т.зв. кольорових (елітних) частин Добровольчої армії становили саме українці, але це не згідне з історичною правдою. За оцінками МЗС УНР, кількість українців, що обстоювали ідею державності УНР, у листопаді 1920 р. становила близько двох тисяч чоловік¹³. Після остаточної поразки „білого руху” наприкінці 1920 р. частина з них воліла приєднатися до Армії УНР, щоб продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими засобами.

На початку 1921 р. в Болгарії починається поступово налагоджуватися національне життя українських емігрантів, що було пов'язане із заснуванням у січні того ж року в столиці країни Української громади. До її початкового складу ввійшло 30 чоловік – здебільшого вояки-українці денікінської і врангелівської армій, кілька старшин Армії УНР та колишні повстанці. Матеріальне становище членів громади спочатку було дуже скрутне, бо колишні військовики жили виключно з тяжкої фізичної праці на будівництві, прокладанні залізничних колій і шосейних шляхів. Ситуація ускладнювалася й тим, що ця робота мала сезонний характер, а зароблених коштів вистачало лише на харчування¹⁴.

У березні 1921 р. відбулася ще одна визначна подія в житті української еміграції в Болгарії – у Софії засновано – як один з осередків Українського Червоного Хреста – „Українську хату”, при якій була їдальня, де могли безкоштовно обідати

найбідніші категорії емігрантів. Розпочала також свою діяльність українська військова громада „Січ” на чолі з полковником В.Філоновичем. Усе це стало можливим завдяки значній моральній і матеріальній підтримці посла УНР у Болгарії В.Драгомирецького, який неодноразово переказував значні кошти на потреби української громади в Болгарії¹⁵.

За обрахунками Військового міністерства УНР, на той час у країні перебувало близько 6 тис. вояків, які жили „своїм національним життям”¹⁶. Вищий політичний провід УНР і командування Армії УНР серйозно розраховували на бойовий потенціал цих вояків-українців, згуртованих у Товаристві „Січ”. Так, Голова Директорії УНР С.Петлюра в листі від 14 листопада 1921 р. уповноважив В.Філоновича вжити заходів щодо перевезення членів „Січ” до Румунії в розпорядження штабу 1-ї Повстанської (Бессарабської) групи. Їх належало відрядити до партизанських загонів – для активізації повстанського руху на півдні України під гаслами УНР¹⁷. У цій справі полковник В.Філонович мав зв’язатися з військовим агентом УНР на Балканах підполковником В.Кедровським і військовим представником УНР у Румунії генерал-поручником С.Дельвігом¹⁸. Але більшість вояцтва вже не мала бажання далі вести збройну боротьбу з радянською владою в Україні й намагалася пристосуватися до нових обставин життя на еміграції.

У цей час Державний центр УНР наполегливо шукав шляхів, щоб матеріально підтримати українські організації в різних країнах, зокрема в Болгарії. У вересні 1921 р. Уряд УНР „для допомоги українській еміграції у Болгарії, яка знаходиться в стані організації”, асигнував з Державної скарбниці 259 тис. болгарських левів для створення Українського кооперативу. Ці кошти передбачалося витратити на утримання „персонального складу управлінь кооперативів, робочих артілей, церковних братств, на роз’їзди членів цих організацій по місцях найбільшого скупчення емігрантів і на заснування та підтримку школи для неграмотних при церковному братстві”¹⁹. Тоді ж голові кооперативу полковникові В.Філоновичу у порозумінні з дипломатичною місією УНР у Софії було доручено вжити всіх можливих заходів для організації української громади в Болгарії та негайної реєстрації її членів.

Ці положення конкретизував у своєму листі до Міністра закордонних справ УНР Голова Директорії С.Петлюра²⁰. Він визначив основні напрями діяльності української дипломатії в європейських країнах. Констатуючи, що „за чотири роки боротьби з червоними окупантами [...] багато української людності було викинуто з рідного терену і розпоросено по всьому світу” і що „всі вони живуть в дуже тяжких умовах життя”, С.Петлюра водночас зазначав, що попри всі труднощі українці намагаються організувати „ріжні гуртки, робочі артілі і т.п.”. Щоб „дати одностайність цим організаціям, аби підпорядкувати їх нашому Державному центру”, Голова Директорії УНР уважав за доцільне „допомогти активним силам еміграції”, організувавши „загальноукраїнський для цілої країни кооператив з філіями в містах найбільшого скупчення еміграції”²¹.

Крім цього, до завдань української дипломатії С.Петлюра зараховував і знаходження місць праці для емігрантів, насамперед колишніх вояків, а також „задоволення їх моральних потреб утворенням українських церковних парафій з братствами біля них”, турботу про культурно-освітню працю й сприяння „поширенню спорту в кожній з наших організацій”. Голова Директорії УНР пропонував міністрові „поставити всім нашим представникам за кордоном категоричну вимогу, аби вони всіма способами добивалися легалізації наших українських гуртків та установ в ріжних країнах” і передовсім – „поставили на твердий державний ґрунт справу в балканських країнах і в першу чергу Болгарії”²². 5 жовтня 1921 р. Голова Директорії УНР затвердив „Положення” про кооперативно-робітничі організації поза кордоном, а Рада Народних Міністрів невдовзі ухвалила закон про щомісячне відрахування в розпорядження Головного кооперативу в Болгарії 25 тис. 900 болгарських левів²³.

Фінансова та організаційна допомога Державного центру УНР сприяла активізації діяльності української політичної еміграції в Болгарії, ядро якої становили колишні українські військовики. Заходами центрального правління Української громади (голова – полковник В.Филипович) упродовж 1921–1922 рр. чисельність організації збільшилася до 1200–1500 чоловік, її осередки діяли по всій Болгарії. Найчисельніше представництво з-поміж них мали софійська організація й культурно-освітня секція (у складі аматорської, хорової, шкільної підсекцій та бібліотеки) Української громади, Спілка інвалідів УНР, Студентська спілка (обидві в Софії), українські гуртки в містах Варні, Новій Загорі й Хаскові, робітничі артілі в Плевні, Свиштові та Бялій Черкві. До складу Громади входили й члени Українського гуртка в Єгипті та Товариства ім. Гетьмана Ів. Мазепи, які наприкінці 1922 р. приїхали з Єгипту до Болгарії та оселилися в м. Новосельці²⁴.

Для членів цих гуртків стараннями правління Української громади влаштувалися різні культурно-освітні заходи – курси українознавства, вечірки, лекції тощо, проте через брак достатньої кількості лекторів і коштів охопити всіх українських емігрантів у Болгарії було неможливо. В цій ситуації правління намагалося підтримувати сталий зв'язок передусім з найвіддаленішими гуртками, надсилаючи їхнім членам українські книжки з фондів двох своїх книгозбірень. Разом з тим послугами цих читалень із загальним фондом 1300 томів користуватися й українські емігранти, що мешкали в Софії. Не маючи коштів передплачувати українські часописи, правління організувало видання свого інформаційного листка під назвою „Українська громада”, який розповсюджувався серед членів усіх гуртків, виконуючи функцію об'єднавчого духовного чинника²⁵.

Що ж до Румунії, то поява українських військовиків у цій країні наприкінці 1920 р. була зумовлена несприятливим для Армії УНР перебігом воєнних подій. Окремі українські частини й підрозділи під натиском ворога вимушені були відступити на румунську територію, відтак особовий склад їх інтернували в спеціальних таборах. Переважна більшість

українського вояцтва опинилася в Брашові, де було створено два табірні відділення – „Читацуня” (для старшин) і „Бартоломея” (для козаків), та Фагараші (табір „Рада Негрі”). Тут серед інтернованих провадилася активна культурно-освітня й національно-патріотична робота, яка мала на меті підготувати українське вояцтво до продовження боротьби за державність України. Інтереси вояків-українців перед румунською владою захищала дипломатична місія УНР у Бухаресті під керівництвом К.Мацієвича, а безпосередньо потребами інтернованих опікувалася її військова секція на чолі з генерал-поручником С.Дельвігом. Зусиллями співробітників секції в Брашові вдалося відновити організаційну структуру за зразком регулярних військ Армії УНР, з вояками провадився інтенсивний фаховий вишкіл²⁶.

Після невдачі Другого Зимового походу Армії УНР командування інтернованих українських військ у Румунії скоригувало організаційну роботу. Якщо протягом 1921 р. велика увага приділялася військово-фаховій освіті вояцтва, то з початком 1922 р. особливий наголос стали робити на загальній освіті інтернованих і підготуванню їх до цивільного життя на еміграції.

У січні 1923 р. відбувся останній переїзд інтернованих до табору Фагараш, що негативно позначилося на загальному становищі таборян. Будинки в таборі не були належно підготовлені для розміщення нових вояків, бракувало опалення й харчів. Проте напруженою працею мешканці табору нормалізували умови свого побуту, організували видання табір-ного часопису, а в березні влаштували святкування Шевченківських днів. Поступово табір-на адміністрація скасувала всі обмеження на вихід вояків з табору. Ставало очевидним, що румуни готують його ліквідацію. Місцева влада всіляко заохочувала інтернованих улаштуватися на постійну роботу в Фагараші та в інших місцевостях країни і зрештою, у вересні 1923 р., табір українських інтернованих у Фагараші було закрито, а його мешканців переведено в цивільний стан. Табірне майно передали українським робітничим артілям, створеним при деяких фабриках²⁷.

Таким чином, опинившись на початку 1920-х рр. у кількох європейських країнах, зокрема на Балканах, українська військова еміграція зуміла згуртуватися, створити свої громадські організації, культурно-освітні осередки, часописи. Значна кількість вояків-українців прагнула приєднатися до інтернованої в таборах Польщі Армії УНР, проте зробити це було практично неможливо. Тож українські військовики мусили шукати шляхів до адаптації в чужиньському, іншомовному середовищі, переважно в країнах свого перебування. Дехто з них, не витримуючи труднощів існування на чужині, повертався на опановану більшовиками Батьківщину або переїздив до інших європейських країн, де економічна кон'юнктура або соціально-політична ситуація полегшували інтегрування емігрантів у тамтешнє суспільство. Проте часто не давав змоги досягти цього досить низький освітній ценз переважної більшості українських військовиків, тому багато з них намагалися перебраться до Чехословаччини, де були сприятливі умови для фахо-

вого навчання українців-емігрантів. Одночасно військовики об'єднувалися в комбатанські організації, перебуваючи в яких вони, передусім старшинство, намагалися розширити й осучаснити свої фахові знання й піднести загальноосвітній рівень, слухно вважаючи, що це може прислужитися в дальшій боротьбі за майбутню незалежну Українську державу.

Додаток

Повідомлення Міністерства закордонних справ УНР військовому міністрові генералові Галкину про становище полонених та інтернованих українців на теренах країн Європи

м.Тарнів, 18 листопада 1920 р.

Згідно з законом від 11 серпня б.р. про скасування військово-санітарних місій в західних державах і про передачу справ тих же місій до МЗС і його закордонних установ, Міністерство, оцінюючи всю вагу перейнятих на себе завдань, зажадало відповідними обіжниками від своїх установ відомостей про стан військовополонених в тих державах.

На основі зібраних даних Міністерство повинно зазначити, що становище українських полонених завжди було і є дуже тяжке і оплакане. Були допущені великі помилки так зі сторони центральних урядових установ, як також і місій, які витратили значні кошти, не оказавши полоненим достаточної опіки і допомоги в поверненні їх на Батьківщину. В біжучому році, коли військово-санітарні місії майже припинили свою діяльність із-за браку фондів і перестали оказувати полоненим навіть моральну допомогу в роді: відвідин таборів, посилок газет і літератури, читання лекцій і т.ін., положення полонених стало ще більш прикрішим і, нарешті, втративши надію на допомогу з нашої сторони, вони приневолені були звернутись за допомогою до своїх національних ворогів.

Більшовики, витративши величезні кошти на агітацію, настроїли одну частину наших полонених вороже до всього українського, а другу – зробили байдужою і скептичною.

Німеччина. Найбільша кількість полонених українців знаходилась в осередніх державах, а зокрема – в Німеччині. Звідомлення нашого посольства в Берліні ось як представляє справу: чим даліше – місія все більше тратила авторитет серед полонених і нарешті справа зайшла так далеко, що представники місії останнім часом не наважувалися показуватися в таборах полонених.

Почасти це, може, має причиною брак коштів українських організацій, але фактично число полонених, які вважали себе українцями, на протязі останніх місяців зменшується з вражаючою швидкістю. Так, після останньої анкети, проведеної військово-санітарною місією на перше травня 1920 р., полонених українців було в 34 таборах 40 184 душі, а на перше червня б[іжучого] р[оку], себто через місяць, у 30 таборах було зареєстровано тільки 26 747 українських полонених. Зараз становище українських полонених в Німеччині є приблизно таке:

Члени таборових рад, громад, кооперативів, шкіл та театрів змушені були залишити свою культурну працю й йти на роботу до селян або на фабрики

та шахти. 5-го травня була підписана, а 26-го травня ратифікована угода між СРСР та Німецьким урядами про взаємну виміну полонених. 29-го того ж травня вже поїхав перший транспорт з табору Зальцведель на Штеттін до Нарви. Евакуація з того часу іде без перерви, причём щодня перевозиться по дві тисячі душ. СРСР представник КОПП переводить евакуацію таким способом: що в першу чергу вивозяться українці, а те робиться для того, щоб дискредитувати українські установи, котрі уже на протязі кількох років обіцяють вивезти полонених на Батьківщину, а ще досі нікого не вивезли. Крім цього агітаційного знаряддя, більшовики вживають ще багато ін[ших] і провадять більшовицьку пропаганду серед українських полонених всіма способами: відозвами, часописами, брошурами, як українською, так і російською мовами (часопис „Красный набат“).

Наслідком цієї пропаганди явилась постанова українських табірних громад не підтримувати ніяких зносин з військово-санітарною місією, посольством чи якою-небудь іншою українською „буржуазною” інституцією в Німеччині. Для ілюстрації ворожого відношення українських полонених до цих інституцій можна навести слідуючі факти: Українська республіканська капела, яка влаштувала концерти в таборі Зальцведель, була прийнята дуже вороже; її проводжали вигуками: „провокатори”, „петлюрівці” і т.ін. Другий факт. Капела призначила прибуток з одного концерту в Берліні на користь полонених і передала його таборовим культурно-просвітнім установам сумами по 200–400 марок; більшість тих грошей була звернена.

Німецька Австрія. Другою державою по кількості перебуваючих там полонених українців була Австро-Угорщина, котра, крім того, лежить на перехрестку всіх шляхів поворотців і тим відіграла дуже значну роллю. У свій час в Австрії були закладені на головних шляхах українські збірні станиці, а саме: в Відні, Ісбруку, Марх-Гренку, Бадвілях, Лебрингу, Будапешті і Празі, із котрих на цей час залишились лише в Відні і Будапешті. Для характеристики діяльності збірних станиць подаємо деякі статистичні дані.

За час від 1-го червня 1919 р. до 30 квітня 1920 р. перейшло через станиці 53 320 українських полонених, за той час видано відділом військово-санітарної місії харчових пайків – 40 5604; сорочок – 1 843; підштанів – 1 685, плащів – 1 668; слюз – 743; сподень – 859; черевиків – 1 399.

В приюти хорих за той час видано пайків 6 635. У Відні лікувалося в шпиталях 830 хворих, а до кінця липня 1920 р. – 249. Наразі в цілій Австрії залишилась лише одна переходова станиця у Відні, котра має від 300 до 400 полонених денно.

Угорщина. В Угорщині зараз перебуває коло 11 000 залишившихся полонених, котрі знаходяться на роботах переважно у хліборобів, частина також на фабриках і приватних інституціях. Багато із бувших полонених поженилось і вже зовсім акліматизувалось, одначе більшість хоче вертати на Україну та жеде лише догідної хвилі, бо поки що стримує їх тут тяжка ситуація на Україні і трудності переїзду. В Будапешті функціонує ще дотепер перехідна станиця під зарядом відділу Червоного Хреста, котра відправляє транспорти по 30 – 40 чол[овік] тижнево. На станиці мають поворотці приміщення до найближчого транспорту, одержують харч, одяг, білизну, тютюн, книжки і часописи з існуючої при станиці бібліотеки. Крім того, видаються грошові допомоги на дорогу транспортам і поодиноким поворотцям, котрі такої помочі потребують.

Болгарія. В Болгарії в травні і червні б[іжучого] р[оку] було до 2 000 бувших полонених українців та втікачів з Одеси. В червні місяці посол Мацієвич повідомив нашого посла в Софії, що румунський уряд згодився пропустити через свою територію 300 українських поворотців, але тимчасом як дотепер офіційно такого дозволу не одержано. В той спосіб всі очікуючі відправлення на Україну опинилися в дуже тяжкому положенні. При такому стані речей українським поворотцям лишалося тільки або шукати оборони в іншій державі, або їхати до армії генерала Врангеля. Посольство вжило всіх заходів, щоби хоч частина українців могла залишитись в Болгарії з тим, щоби, проживши тут літо на роботах, восени вернутися на Батьківщину. Зараз якраз літні роботи закінчилися і заробітків більше немає, а через те всі поворотці знову звертаються до посольства з проханням відправити їх на Україну. Тим часом посольство цілком безрадне, бо немає ані жодних фондів, щоби їм допомогати, ані можливості виробити для них перепустку на проїзд через Румунію.

Туреччина. В Царгороді, завдяки евакуаціям з Одеси, Криму і Кубані, перебувало багато старшин і жовнірів, котрі або попали в полон до Денікіна, або були мобілізовані сюди. Крім того, зібралось велика сила втікачів, котрі всякими шляхами тікають з Криму, аби добитися своїх. Посольство не раз зверталось до військової місії в Румунії в справі переправки і допомоги, але одержано негативну відповідь. Багато перешкод ставить румунський уряд, котрий дав наказ своєму представникові в Царгороді нікого не перепускати через територію Румунії без спеціального дозволу з Букарешта. Деякі старшини мали гроші на подорож, але не могли виїхати, тому що не можна було дістати візи до Румунії раніш як за два місяці. За браком коштів Посольство безсилне допомагати нашим поворотцям і примушене лише констатувати ту недолу і голод, в яких перебувають українські втікачі з Криму та Одеси. Частина з них перебирається до Софії, частина іде пішки берегом моря до Румунії. По дорозі їх арештовують, повертають назад і врешті направляють назад до Криму.

Єгипет. Однакже положення в Єгипті, де в лагері Тель-ель-Кебір перебуває за дротом 300 наших старшин, евакуйованих переважно з Одеси. Деякі втікачі з Єгипту добивалися до Царгорода і оповідали про надзвичайно тяжкі умови життя у англійців. Посольство зверталось до наших представників в Лондоні і Парижі і, дякуючи заходам нашого представника в Парижі, британська військова місія дала згоду на поворот українських старшин до Української армії при виконанні таких умов:

- 1) Особиста заява офіцера про його бажання служити в Українській армії.
- 2) Пред'явлення кожним 80 єгип[етських] фунтів як забезпечення існування до від'їзду на Україну.
- 3) Перейняття Українським урядом на свій кошт вартості перевозу на Україну, рівно ж як і організація транспорту. У Тель-ель-Кебір з українських старшин склалася громада під головуванням хорунжого Андрієвського, з котрою посольство в Царгороді має сталі зносини.

Італія. З держав коаліції найбільшу кількість полонених українців мала Італія. Перебувало там коло 130 000, в тім числі 115 000 галичан. З-поміж галичан 32 000 осіб зголосилося до служби в війську УНР, але завдяки нещасливій політиці наших представництв, негативному відношенню італійського уряду, а головним чином і знову-таки цілковитій відсутності матеріальних засобів ми з того ніякої

користі на мали. Найбільшу частину наших людей взяли поляки до свого війська, невелику кількість (10–12 тисяч) дістав Денікін, а решта за допомогою місії перебралась до Чехословаччини і там розбилась по цілому краю, а в переважній більшості зісталась на польових та військових роботах на Прикарпатській Україні. На біжучу хвилю в Італії залишилося наших людей лише кілька сотень.

Франція. У Франції ще дотепер перебувало українців до 4 000. Утримуються вони на кошт французького уряду, а умови існування нічим не різняються від життя в в'язницях. Головна маса полонених складається з дуже стомлених, змучених, негідних ніякої праці людей. Їм потрібний перш за усього відпочинок. Майже всі полонені настроєні вороже на французів і, через агітацію, рахують одиними своїми оборонцями російських більшовиків.

Делегація раніше, коли ще мала гроші, надсилала полоненим українські книжки і часописи і видавала для них спеціальний бюлетень про всі біжучі новини. Тепер же, за браком коштів, вона не має можливості навіть це робити.

Данія. В Данії перебуває 250 українців, котрі перед тим були інтерновані в таборі Гмінд в Австрії, а відтак в 1916 р. вивезені до Данії. Заробивши на дорогу трохи грошей, більша частина з них мала б охоту повернути додому, але наша дипломатична місія, не маючи відповідних розпоряджень, стримується від видачі їм паспортів або перепусток.

Норвегія. В Норвегії перебувало 13 старшин і кількадесят козаків, недобитків Архангельської армії. Не діждавшись жадної допомоги від українських установ, всі вони зголосилися до Врангеля і виїхали до Криму.

З усього вищезазначеного видно, що МЗС і його закордонні установи отримали дуже тяжку спадщину і великі та відповідальні завдання. Виконати їх можна було б тільки при витраті більших грошових коштів, яких Міністерство в цей момент не має. Справа ліквідації військово-санітарних місій є розв'язана лише принципово, фактично ж персонал місій ще дотепер не може бути відпущений, бо нема засобів виплати ні залеглої платні, ні ліквідаційних грошей урядовцям місій. Так само Український Червоний Хрест не може перебрати під свій заряд станиць у Відні і Будапешті, доки не дістане грошей, позичених у нього військово-санітарною місією на рахунок Уряду УНР.

Постановою Ради Міністрів – МЗС було асигновано на ліквідацію військово-санітарних місій півтора м[і]л[ьйо]н[а] австрійських корон, але до цього часу, помимо всіх можливих заходів, роблених МЗС, Міністерство фінансів не виплатило цієї суми на протязі чотирьох місяців – чим збільшило ліквідаційні видатки майже в три рази.

Через брак грошових засобів Міністерство не має можливості розпочати якої-небудь діяльності в користь поліпшення становища українських полонених та допомогти поверненню їх на Батьківщину, як також зліквідувати військово-санітарну місію, про що маю честь Вас, Вельмишановний Пане Міністре, повідомити.

Міністр закордонних справ

[підпис нерозбірливий]

ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 2 – 5 зв. – Засвідчена копія.

ПРИМІТКИ

- 1 Точніше про кількісні параметри цих категорій вояків-українців див.: Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): Автореф. дис... док. іст. наук. – К., 2000. – С.30.
- 2 Докладніше про обставини перебування частин і з'єднань врангелівської армії в Туреччині див.: Русская военная эмиграция 20-х – 40-х годов: Документы и материалы. – Москва, 1998. – Т.1: Так начиналось изгнание 1920 – 1922 гг. – Кн. 1: Исход. – 425 с.; Кн.2: На чужбине. – 751 с.
- 3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 3.
- 4 Там само. – Спр. 162. – Арк. 118.
- 5 Там само. – Арк. 124.
- 6 Українці в Царгороді // Трибуна України. – 1923. – Ч. 5 – 7. – С. 74.
- 7 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 118.
- 8 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827. – Арк. 112.
- 9 Треба зазначити, що ці цифри не підтверджуються жодними іншими архівними джерелами.
- 10 ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 31.
- 11 Докладніше див.: Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919 – 1945 гг.). – Х., 1996. – 476 с.
- 12 Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918 – 1939 рр. – К., 1995. – С. 37.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 3 зв.
- 14 Українська еміграція в Болгарії // Трибуна України. – 1923. – Ч. 2 – 4. – С. 114, 115.
- 15 Павленко В. Знач. праця. – С. 37.
- 16 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 3.
- 17 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827. – Арк. 109.
- 18 Там само. – Арк. 109, 112; Спр. 203. – Арк. 12.
- 19 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 120.
- 20 Точної дати на листі не зазначено, очевидно – це перші числа жовтня 1921 р.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 120.
- 22 Там само.
- 23 Там само. – Арк. 97.
- 24 Українська еміграція в Болгарії. – С. 114, 115.
- 25 Там само.
- 26 Про обставини перебування інтернованих вояків-українців докладніше див.: Срібняк І. Військові організації УНР у Румунії і південному заході України у 1921 р. // Штурм. – Міннесота, 1994. – Ч.76. – С. 23 – 25; Ч.77. – С. 15–17; Він же. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). – Київ; Філадельфія, 1997. – С. 28 – 33; Він же. Полонені та інтерновані вояки-українці в Румунії (1919 – 1923 рр.) // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 116 – 124; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: Ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). – К., 1999. – С. 251–285.
- 27 Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. – 1931. – № 16. – С. 85.

АРХІВ

**„НА ВАС ПОКЛАДАЄТЬСЯ ОBOB'ЯЗОК
... ПІДНЯТИ ТА СКЕРУВАТИ ЗАГАЛЬНЕ
ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ...”**

**Невідомі листи С.Петлюри до Ю.Тютюнника
(червень – жовтень 1921 р.)**

Публікація епістолярної спадщини Голови Директорії, Головного отамана військ УНР С. Петлюри – важливий складник вивчення українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. У Варшаві – в архівній колекції Національної бібліотеки й у фондах Центрального військового архіву – виявлено невідомі листи С. Петлюри за другу половину 1921 р. до начальника Повстансько-партизанського штабу при Головній команді Армії УНР генерала Ю. Тютюнника.

Листи цілковито присвячені справі підготування рейду частин Армії УНР з польських таборів для інтернованих в Україну з метою підняти загальне антибільшовицьке повстання. Зазначимо, що й нині обставини проведення цього рейду, який увійшов в історію під назвою Другого Зимового походу, замало висвітлено в історичній літературі. Зокрема не одне десятиліття точаться суперечки щодо ролі С. Петлюри в підготовці Другого Зимового походу, його відносин з керівником Повстансько-партизанського штабу й організатором походу генералом Ю. Тютюнником тощо. Пропоновані увазі читачів листи С. Петлюри містять чимало нових відомостей з цих питань і кидають світло на деякі малознані аспекти підготовки походу. Документи публікуються вперше.

№ 1

Начальнику Штабу
партизансько-повстанчого
Головної команди військ УНР

В додаток до словесних директив, поданих Вам 16/VI в зв'язку з поширенням підготовчо-організаційної праці в справі повертання проти окупантської більшовицької влади на Україні, вважаю необхідним, аби Ви взяли на увагу і до виконання наступуючі ще директиви:

- а) Під час повстання і захоплення певних районів повстанчеськими частинами начальники груп, районів і окремих виділів щодо встановлення влади тимчасової на місцях повинні керуватись особливою інструкцією, яка, після вироблення її урядом та належного затвердження,

буде додатково – цими днями – подана Вам для передачі на Україну. Інструкція повинна бути цілковито включена в наказ Повстанчеському війську УНР, який Ви маєте подати мені на затвердження.

В зв'язку з цим:

- б) Які би то не було спроби до захоплення та встановлення влади в увільнених повстаннями районах, ворожі УНР, повинні не допускатись і без жалю стлумлюватись в корені.
Це в однаковій мірі стосується як до російських спроб, з якого би джерела вони не походили, під яку б форму не прибирались, так і до українських, ворожих УНР. Маю на увазі як праві спроби – гетьманські, так і ліві – комуністичні, чи большевицькі, чи лівоесерівські.
- в) Маючи на увазі, що при начальниках груп та окремих повстанчих виділах бракуватиме належної кількості людей, спеціально уповноважених Урядом для встановлення ладу і цивільної адміністрації, вважаю необхідним, аби згадані начальники груп та інших партизансько-повстанчеських формувань, в разі недостачі зазначених осіб, своєю владою призначали тимчасово або відповідних старшин, або представників місцевого населення, приймаючи, звичайно, на увагу відповідність їх вимогам моменту і діла.

16/VI. 1921 р.

Петлюра (підпис)

Національна бібліотека у Варшаві (НБВ). – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 133, 135. – Рук. ориг.

№ 2

Довірно.

Ген[нерал-]хор[унжому] Тютюннику

В зв'язку з останніми звітами повідомляю:

- 1) Цими днями я перечислю до П[артизансько-]п[овстанчеського] штабу директора департаменту Куриленка¹ (правника і досвідченого адміністратора) для належного представництва і керування віділом цивільної адміністрації, бо дотеперішні звіти (нерозб. – М.К.), що по цьому відділу представлена лише справа політичної інформації, тоді як моменти адміністративні не узглядені.
- 2) Так само командировано буде представників і од інших міністерств, згідно з побажанням, висловленим начальником по цивільному керуванню в його останньому звіті (ч. 16 од 1/VIII).
- 3) Начальник цивільного керування висловлює в своєму звіті брак директив од уряду. Звертаю увагу Вашу на те, що матеріали, передані мною Вам персонально і обхоплюючі побажання кожного з відомств, ще як слід П[артизансько-]п[овстанчеським] штабом не опрацьовані. Прошу запропонувати нач[альнику] цив[ільного] керування справу цю закінчити, а в своїх звітах не обмежуватись загальними побажан-

нями чи супліками², а точно і конкретно ставити свої уваги в тій чи іншій галузі державного життя, аби ті уваги я міг використати в формі певних завдань (термінових) нашому уряду.

- 4) Справа з організацією УНО мною розв'язана буде позитивно. Належні інформації і розпорядження в цій справі переслані будуть Вам додатково на цьому тижні.
 - 5) Директиви Прем'єру і Мін[істру] зак[ордонних] справ для дипломатичної акції за кордоном мною вже дані.
 - 6) Мені потрібні будуть цифри про урожай і вплив голоду на Україні – належні розпорядження начальнику відповідного відділу прошу подати.
- 8/VIII. 1921 р. Петлюра (підпис)

P.S. Наказ про передачу українських формувань в Румунії до розпорядимості ген[ерал-]хор[унжого] Гулого³ мною завтра буде підписаний і в копії поданий до Вашого відома.

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 151, 153. – Рук. ориг.

№ 3

Ген[ерал-хорунжому] Ю.Тютюннику

Большовицьку провокацію, уміщену в ч.174 „Київського пролетарія” про „капітуляцію Петлюри”, я би вважав за небезпечну для нашої справи, коли б не брав під розвагу невеликого тиражу большевицької газети. Гадаю, що ця провокація широким масам населення не стане відомою. В кожному разі я вважав би за відповідне, аби Ви дали розпорядження, щоб ця чутка провокаційна була спростована серед наших людей на Україні.

З свого боку я вживу належних мір, щоб наші пресові установи і Міністерство справ закордонних прийняли належні заходи в цілях паралізування цієї провокації.

21/VIII. 1921 р. Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 167. – Рук. ориг.

№ 4

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

З останніх докладів, отриманих мною 28/VIII, виділяю слідуючі важніші справи:

- а) Повстанческа організація повітів Літинського, Лeticівського, Н[ово]ушицького, Проскурів[ського] повітів та Жмеринського району. Цифрові дані про неї викликають сумнів. Вимагають перевірки. Прошу відомостей про склад КПУ. Вважаю необхідним посилку спец[іально] туди відповідального старшини.

- б) Так само викликає здивування інформація про монархічний настрої робітничої організації м. Харкова на паровозобудівельних майстернях. Звідки такі відомості?
- в) Справу про заосмотрення⁴ П[артизансько-]п[овстанческого] штабу „Вістником державних законів” мною передано державному секретарю, що повідомить нач[альника] цив[ільного] кер[ування] і належні виділи.
- г) Бажано було б, аби Куриленко, являючись представником Мін[істерства] ви[утрішніх] спр[ав], разом з тим приглядався до різних проектів, які предкладають Вам інші представники відомств, – оскільки вони відповідають чи не відповідають загальноурядовому плану, для того щоби в цих проектах не було суперечності і „міжвідомствених” треній – потім – в майбутньому.
- В цих цілях слід директиву дати полк[овнику] Добротворському⁵, щоб спільними нарадами референтів міг уникнути таких „треній”.

31/VIII 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 175. – Рук. ориг.

№ 5

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- 1) З приводу рапорту од 3/IX ч. 418 срочно висилаю сьогодні до Варшави полк[овника] Данильчука⁶ для полагодження справи. Одночасно слід і Вам натискувати по приналежності.
- 2) В справі стратегічної ситуації на 3 вересня прошу точно встановити, чи вірні газетні поголоски про приїзд (на маневри?!) Троцького⁷ до Кам'янця? Коваль, котрого Ви бачили у Львові, висловлює певність, що б[ольшови]ки не можуть без війни обійтись; концентрацію військ він пояснює певними їх намірами. В кожному разі, в разі якихось нових інформацій, дотичних стратегічної ситуації, прошу безпроволочно повідомляти.
- 3) По докладу нач[альника] економічного відділу ч.6 од 2/IX – срочно вимагаю од Мін[істерства] фінансів вироблення певних директив, які після розгляду перешлю.
- 4) Інструкції, прислані при рапортах ч. 64, 65, розглядаю і по заключенні пришлю.
- 5) Через ген[ерала] Дельвіга⁸ прошу передати для ген[ерала] Гулого належні матеріали.
- 6) Прошу приготувити план операції і представити мені на розгляд.

5/IX. 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 177. – Рук. ориг.

№ 6

Довірочно

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- I. Передаю копію листа Б.Савенкова⁹ (ч. 271/А 9/ІХ ц.р.). В разі коли маються у Вас спростовання, прошу зібрати їх і привезти з собою проєктовану відповідь.
- II. Полк[овник] Данильчук, приїхавши з Варшави, привіз відомості, які не дають підстав думати, що до справи нашої змінилось відношення. Там запевняють, що ніякої зміни немає, і поясняли млявість причинами випадковими (дехто в урльо-пі¹⁰ був тощо). Майор Фльордек ще залишився було в Варшаві, щоб остаточні директиви од кого слід отримати. Явиніс вражіння, що справа розходиться проріжницю в термінах од 1½ до 2 тижнів між нашими строками. Ріжниця вона не робить, бо без заосмотрення належного було би дуже ризикованим умовлену справу реалізувати. Тим часом Вам необхідно всі підготовчі заходи переводити.
- III. Ген[ералу] Гулому асигновано 1 міл[ьйон] лей. Не знаю тільки, чи встигне він разом з Леб[ідь-]Юр[чиком]¹¹ реалізувати ті цінності, які повинні дати згадану суму лей.
- IV. Необхідно порозумітись з ген[ералом] Гулим, аби він негайно по повероті до Румунії вислав до Вас певного кур'єра, через котрого можна би було передати інструкції і накази. Вони будуть затверджені мною до чергового Вашого приїзду.
- V. Я маю відомості, що большевицька місія підсилала до Тарнова чоловіка свого, який мав за гроші дати інформації про адресу: 1) мою, 2) нач[альника] Ген[ерального] шт[абу] і 3) Вашу, а також добути компрометуючі документи. Прошу зміцнити обережність і взяти подане на увагу.
- VI. З розмови з Стоцьким виясняється, що німці не вірять, аби большевики нападали на Румунію чи ув'язувались у війну з нею.

14/ІХ. 1921р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 179, 181. – Рук. ориг.

№ 7

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- 1) Справа, порушена нач[альником] цив[ільного] кер[ування] в його рапорті ч. 76 од 23/ІХ, буде розв'язана спеціальною нотою М[іністерства] з[акордонних] спр[ав] і акцією в пресі.
- 2) Розрахунок (ч. 77) сум, потрібних для праці оновлених установ УНР, зроблено широко. Мої коректури прошу взяти на увагу як більш відповідаючі дійсним потребам.

- 3) Звертаю Вашу увагу на невиконання ген[ералом] Гулим тих обіцянок, які він давав Лебідь-Юрчиківі. Це несерйозно з його боку. Прошу затребувати пояснень од ген[ерала] Гулого в цій справі.
- 4) Прошу взяти на увагу, що про декого з чинів П[артизансько-]п[овстанческого] штабу (Ступницький¹² – нач[альник] канцелярії) ходять недобрі чутки про нахил їх до грошевої спекуляції. Вимагаю: перевірити дискретно і взяти їх діяльність під негласний контроль.
- 5) Наслідки приїзду до Львова старшин поль[ського] Ген[ерального] штабу прошу мені негайно доповідати.

25 /IX. 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 183. – Рук. ориг.

№ 8

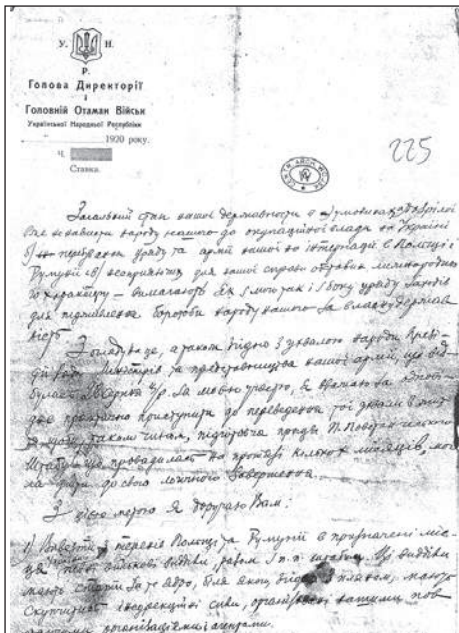
Загальний стан нашої державності в умовах а) дозрілої вже ненависті народу нашого до окупаційної влади на Україні, б) перебування уряду та армії нашої на інтернації в Польщі і Румунії і в) несприятючих для нашої справи обставин міжнародного характеру – вимагають як з мого, так і з боку уряду заходів для підживлення боротьби народу нашого за власну державність.

З огляду на це, а також згідно з ухвалою наради Президії Ради Міністрів та представництва нашої армії, що відбулась 28 серпня ц.р. за мою участь, я вважаю за відповідне практично приступити до переведення тої ухвали в життя, щоби таким чином

підготовча праця П[артизансько-]п[овстанческого] штабу, що проводилась на протязі кількох місяців, могла дійти до свого логічного завершення.

З цією метою я доручаю Вам:

- I. Вивезти з теренів Польщі та Румунії в призначені місця України певні військові відділи¹³ разом з П[артизансько-]п[овстанчим] штабом. Ці відділи мають стати за те ядро, біля якого, згідно з планом, мають скупчитись інсурекційні¹⁴ сили, організовані нашими повстанчими організаціями і агентами.
- II. Повстанчі формації військові Ви маєте підпорядку-

вати наказам П[артизансько-]п[овстанчого] штабу в усіх відношеннях, дбаючи при цьому про переорганізацію їх по певній програмі, розробленій П[артизансько-]п[овстанчим] штабом і мною затвердженій. Введення організаційної єдності в повстанчі формації та запровадження слухняності, карності¹⁵ – твердої дисципліни повинні Ви взяти на увагу як категоричні мої директиви в цій справі.

III. На вас покладається обов'язок:

Підняти та скерувати загальне повстання українського народу з метою повалення окупаційної влади на Україні та підготовки обставин для повороту до рідного краю законного уряду УНР і її армії, які мають остаточно закріпити ті придбання, які здобуде повстанча акція, чи зміцнити ту акцію повстанчу, коли би це викликалось обставинами боротьби.

З огляду на державну вагу покладеного на Вас обов'язку переводити його в життя Ви повинні з належною поважністю та державною обачністю і тактом.

Надавати повстанню всеукраїнський характер Ви маєте право лише тоді, коли почуватимете ґрунт для цього і перевірите можливості належні, щоби, боронь боже, якоюсь необачністю чи поспіхом в цій справі не наразити її на невдачу і тим не поставити дальшу боротьбу нашого народу за державність в нові тяжкі обставини.

В разі сприяючому для викликання широкого і всеукраїнського повстанчого руху обов'язую Вас скерувати його і направити по певному напрямку, переслідуючому державні цілі УНР і докладно з'ясованому мною в моїх як писаних, так і словесних Вам директивах. В цьому разі призначаю вас командуючим партизансько-повстанчою українською армією. В своїй діяльності як командуючого цією армією Ви повинні керуватись затвердженими мною інструкціями і наказами, відповідними законами УНР і належними артикулами Положення про польове управління військами в військовий час.

IV. Начальником П[артизансько-]п[овстанчого] штабу в такому разі повинен стати полк[овник] Ген[ерального] штабу Ю. Отмарштейн¹⁶.

V. Начальником цивільного керування – Куриленко.

VI. Як командуючий П[артизансько-]повстанчою армією, Ви щодо загального плану операцій повинні переводити його, рахуючись з загальними місцевими обставинами, звернувши особливу увагу на необхідність: а) опанування півднем України (з огляду на його велике значіння для цілої нашої державної справи); б) на потребу певними повстанчими акціями створити в смузі, територіально зазначеній: кордони України з Польщею, Румунією од півночі до півдня (Чорне море), а на схід од цих кордонів по повітряній лінії діаметром в 100–150 верст, такий стан речей, при якому

уряди зазначених сусідніх держав мали би наочні факти занепаду окупантської влади та її війська і запровадження в цій смузі влади УНР; в) на бажаність і доцільність захоплення політичних центрів окупантської влади (Харків, Київ); г) на необхідність (на перших порах) знищення телеграфно-телефонних зв'язків і ріжної комунікації в цілях дезорганізації окупантського урядового апарату, защеПЛення периферійним органам його паніки; д) на зруйнування шляхів і водних переправ на кордонах України з Московщиною, а також по р. Дніпро, щоби, з одного боку, утруднити таким чином головному командуванню московському можливість перетранспортовки свіжих резервів з Москви на Україну, а з другого боку – щоби і окупаційна ворожа армія, перебуваюча на Україні, не мала змоги організованим відворотом¹⁷ зберегти свою силу для дальшої боротьби; е) зокрема уважаю необхідним координацію повстанчих акцій на Правобережжі з повстанчими арміями на Лівобережжі і Слобожанщині, з огляду на велике значіння останніх як під зглядом політичним, так і для улегшення цілей реалізації, в попередніх §§ цього артикула зазначених.

- VII. В разі успіху повстанчої акції завданням Вашим і П[артизансько-]п[овстанчого] штабу є не лише переведення в життя певного мілітарного плану, але й запровадження ладу та порядку серед людності в теренах, звільнених од ворожої влади і опанованих інсуреКційним військом. В цій справі Ви повинні керуватись інструкціями, затвердженими мною після попереднього опрацювання їх відповідними міністерствами УНР і охоплюючими кожна зокрема певну галузь державного життя України. Допускатися змін чи виїмків¹⁸ од цих інструкцій можна лише в випадках виключних чи інструкціями не передбачених, зазна[ча]ючи при цьому тимчасовість зміни – до затвердження їх урядом. Зокрема: а) погромів, особливо жидівських, не повинно допускати, а всякі спроби та ексцеси насильства Ви повинні, як і підлегли Вам начальники та установи, – в корені і рішучо припиняти; б) суд повстанчий повинен відбутись точно згідно з затвердженим мною Положенням про нього; в) сприяючи ініціативі та самодіяльності місцевого населення в справі заведення ладу – порядку та відновлення зруйнованого большевицьким пануванням господарства, Ви повинні всякі спроби збольшевичених елементів чи реакційних в напрямку, ворожому законам УНР та цьому наказові, подавляти в корені і без жалю, пам'ятаючи, що всілякі політичні експерименти дорого коштують нашій державній справі, не скріпляють нашої єдиної державної волі, а навпаки, ослабляють її і отдають народ наш на поталу сусідам; г) як військові повстанчі частини, так і ріжні установи, підлеглі Вам, рівно ж і ті, що можуть з Вашого чи П[артизансько-]п[овстанчого] штабу повстати в процесі боротьби, проводячи свою працю, повинні виявити максимум працездатності, самопосвяти, березти кожную кошійку державну і народну, даючи в ній

звіт, щоби біля чистої нашої справи не було зловживань, вуличних наклепів і обвинувачень.

VIII. Пам'ятаючи, що сама повстанча акція, якою б успішною вона не була, не може завершити справи встановлення сталої державної влади в Україні, Ви повинні, в разі успіху акції цієї, підготувати ґрунт для повороту Уряду і Армії УНР, перебуваючих в Польщі і Румунії, на рідну землю*. Оскільки можливо – підготувати касарні¹⁹ для армії і тих мобілізованих, які будуть покликані до армії, харчі, фураж тощо, а також певні елементи з повстанчих відділів до влиття чи іншої форми вступу їх в регулярну українську армію.

Зазначені вище доручення та обов'язки Ви маєте перевести в життя, керуючись інтересами батьківщини, законами УНР і інструкціями та наказами, мною затвердженими.

[X.1921 р.]

[Петлюра]

Центральний військовий архів. – І.380.1.62 (Союзна Українська армія). – Арк. 225 – 226 зв. – Рук. ориг.

* Налагодження всіх відносин, впливаючих з 1) факту самодіяльності населення, перебувавшего під окупаційною владою, і 2) факту існування законно-правного апарату державного з військом, що після кількохрічної боротьби опинились на чужій території, але зберегли форми і традиції державності нашої, зберегли офіціальні представництва за кордоном і проводять підготовчу творчу працю в справі заведення державного ладу на звільненій території, – всі ці справи будуть поладжені мною і урядом після повороту на Україну.
– *Прим. С.Петлюри.*

ПРИМІТКИ

- 1 Михайло Куриленко – український громадсько-політичний діяч. Учасник українського національного відродження 1917 р. За Директорії УНР – подільський губернський комісар (1919 р.). Восени 1921 р. – начальник цивільного керування при штабі Повстанчої армії генерала Ю. Пютюнника.
- 2 Супліка – прохання, скарга.
- 3 Андрій Гулий-Гуленко (1886 – р. см. невід.) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Херсонщині. Закінчив Новоолександрівський інститут сільського господарства й лісівництва. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. У 1917 р. брав участь в українізації російських військових частин на Румунському фронті,

член Української ради в Одесі. З весни 1918 р. – на українській військовій службі, командир інженерного полку 3-го Херсонського корпусу. За гетьманату 1918 р. деякий час був ув'язнений. Під час Протигетьманського повстання 1918 р. – командир Катеринославського республіканського коша. З листопада 1919 р. – командир партизанського загону, що діяв проти білогвардійців на Катеринославщині та Херсонщині. У лютому 1920 р. приєднався до Армії УНР, що перебувала в Першому Зимовому поході. Командир 1-ї Запорізької дивізії. З жовтня 1920 р. – начальник повстанського загону, що діяв на Катеринославщині та Київщині. У 1921 р. очолив Південну повстанську групу військ УНР. Учасник Другого Зимового походу 1921 р., командувач Бессарабської групи Повстанчої армії.

- Перебував при дипломатичній місії УНР у Бухаресті. Нелегально відвідував Україну, у липні 1922 р. заарештований в Одесі органами ДПУ УСРР, засуджений до десяти років ув'язнення. В 1920-х рр. виїхав з СРСР. Подальша доля невідома.
- 4 Заосмотрення – забезпечення.
- 5 Осип Добротворський – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. Брав участь у повстансько-партизанському русі проти більшовиків у 1919 – 1920 рр. У 1920 р. – старшина Київської дивізії отамана Ю. Тютюнника. Співробітник Повстансько-партизанського штабу, учасник Другого Зимового походу 1921 р. З 1923 р. – в УСРР.
- 6 Олександр Данильчук – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. Командир південної групи Східного фронту Армії УНР навесні 1919 р. У 1921 р. – начальник Української військової ліквідаційної комісії в Польщі.
- 7 Лев Троцький (1879–1940) – російський політичний і державний діяч, публіцист. Член ЦК Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Восени 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. З листопада 1917 р. – народний комісар закордонних справ більшовицької Росії, керівник російської делегації на мирних переговорах у Бересті. З березня 1918 р. – народний комісар військових справ. У 1919 – 1920 рр. – голова Реввійськради більшовицької Росії. Активний учасник середпартійної боротьби в СРСР у 1920-х рр., лідер „лівої опозиції” і один з головних претендентів на владу. У 1928 р. засланий до Алма-Ати, у 1929 р. висланий з СРСР. На еміграції в Туреччині, Франції, Мексиці. Загинув від рук радянського агента.
- 8 Сергій Дельвіг (1866 – 1944) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни, генерал російської армії. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. На початку 1919 р. – інспектор гарматних частин Армії УНР. Очолював військову делегацію УНР на переговорах з поляками про укладення перемир'я в червні 1919 р. У 1919–1921 рр. – голова української військової місії в Румунії.
- 9 Борис Савинков (1879–1925) – російський політичний діяч, письменник, професійний революціонер, один з організаторів анти-більшовицького руху під час громадянської війни в Росії. На початку XX ст. – один з лідерів російської партії соціалістів-революціонерів. Вчинив низку терористичних замахів на представників царської адміністрації. Емігрант. Під час Першої світової війни добровольцем служив у французькій армії. У 1917 р. повернувся в Росію. Комісар Тимчасового уряду при ставці Верховного головнокомандувача, товариш Південно-Західного фронту, товариш військового міністра. Наприкінці 1917 р. брав участь у створенні на Дону білогвардійської Добровольчої армії. У 1918 р. – організатор і керівник Союзу захисту Батьківщини й свободи, вів антибільшовицьку боротьбу. У 1919 р. – член Російської політичної наради в Парижі. У 1920 р. – голова Російського політичного комітету у Варшаві, визнав владу генерала Врангеля й розгорнув формування в Польщі білогвардійської 3-ї Російської армії. Підписав угоду з представниками уряду УНР про визнання Директорії та військову співпрацю з нею. У 1921–1922 рр. намагався продовжувати анти-більшовицьку боротьбу, організовуючи диверсійно-повстанські рейди на терени Білорусі й України. У 1924 р. схоплений під час переходу радянсько-польського кордону. Ув'язнений в радянській в'язниці, наклав на себе руки.

- 10 Урльоп – відпустка.
- 11 Харитон Лебідь-Юрчик (1877 – 1944) – український економіст. За гетьманату 1918 р. – товариш міністра фінансів, за Директорії УНР – директор Державної скарбниці, товариш міністра фінансів (1919 – 1920 рр.). На еміграції мешкав у Польщі, Німеччині.
- 12 Леонід Ступницький (1892–1944) – український військовий діяч, полковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА. Народився в с. Романівці на Волині (суч. Житомирська обл.). Закінчив агрономічний факультет Київського університету. У роки Першої світової війни – корнет російського 9-го Бузького уланського кінного полку. У 1917 р. – учасник українізації частин російської армії. Брав участь у Протигетьманському повстанні 1918 р., формуванні республіканських частин на Київщині, антибільшовицькому повстансько-партизанському русі навесні 1919 р. З липня 1919 р. – в Армії УНР, командир 35-го Звенигородського полку 12-ї Київської дивізії. У 1920 р. – помічник командира 4-го Київського кінного полку. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з українськими військами в польських таборах. Під час Другого Зимового походу 1921 р. – командир окремого відділу в складі Волинської групи Повстанчої армії. Замешкав на Волині. У 1940 р. зазнав репресій від радянської влади. У 1941 р. – начальник вишколу української міліції в Рівному. У 1941–1943 рр. – начальник пожежної охорони в цьому ж місті. З березня 1943 р. – в Українській повстанській армії (псевдо „Гончаренко”). Начальник штабу військової округи „Заграва”, згодом – начальник штабу УПА-Північ. Загинув у бою з радянськими військами біля с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області. Рішенням Української Головної Визвольної Ради
- посмертно підвищений до звання генерал-хорунжого.
- 13 Відділ – тут: загін.
- 14 Інсурекційний – повстанчий.
- 15 Карність – дисциплінованість.
- 16 Юрій Отмарштейн (Отмарштайн) (р. нар. невід. – 1922) – український військовий діяч, полковника Армії УНР. Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. Учасник Першої світової війни, підполковник російської армії. З весни 1918 р. – на українській військовій службі, у Лубенському кінному полку. З листопада 1918 р. – командир Лубенського сердюцького кінного полку, разом з яким перейшов на бік військ Директорії УНР під час Протигетьманського повстання 1918 р. Начальник штабу корпусу січових стрільців. У березні 1919 р. призначений військовим аташе УНР до Королівства Сербів, Хорватів та Словенців. З липня 1919 р. – начальник штабу 11-ї дивізії січових стрільців Армії УНР. У кінці 1919 р. потрапив до польського полону. З доручення уряду УНР наприкінці весни 1920 р. відправлений до Чехословаччини формувати українські частини з військово-полонених. Один з керівників січово-стрілецької організації полковника Є. Коновальця. У 1921 р. – співробітник Повстансько-партизанського штабу генерала Ю. Тютюнника, начальник штабу. Учасник Другого Зимового походу 1921 р., начальник штабу Повстанчої армії. Загинув у польському таборі для інтернованих у Стржалкові за нез'ясованих обставин.
- 17 Відворот – тут: відступ.
- 18 Виїмок – виняток.
- 19 Касарня – казарма.

Вступне слово, публікація документів і примітки Михайла КОВАЛЬЧУКА

ДОПОВІДЬ НАЧАЛЬНИКА ПОЛЬОВОГО ПОВСТАНЧОГО ШТАБУ УНР ПОЛКОВНИКА Ю.ОТМАРШТЕЙНА ГОЛОВНОМУ ОТАМАНОВІ ПРО РЕЙД УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ ПРОТИ БІЛЬШОВИКІВ У ЛИСТОПАДІ 1921 р.

Другий Зимовий похід частин Армії УНР у листопаді 1921 р. став трагічною завершальною сторінкою в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Поразка сформованої в польських таборах з військ УНР Повстанчої армії означала невдачу спроб викликати в Україні загальне повстання проти більшовицького режиму.

У 1930 р. на сторінках львівського історичного місячника „Літопис Червоної Калини” надруковано доповідь начальника штабу Повстанчої армії полковника Ю. Отмарштейна про перебіг листопадового рейду 1921 р.¹ Цінність цього документа як історичного джерела полягає в тому, що його написав представник вищого командного складу армії й до того ж одразу після повернення Повстанчої армії з походу. Автор докладно розповідає про маршрут, операції та бої основної, Волинської групи армії („відділ Ю. Тютюнника”), оцінює умови, у яких відбувався Другий Зимовий похід, і його наслідки.

Першодрук доповіді – неповний, бо редакція „Літопису Червоної Калини” не мала кількох її останніх аркушів. Та серед документів архіву Наукового товариства ім. Шевченка, що зберігається нині у варшавській Національній бібліотеці, віднайдено оригінальний повний текст доповіді полковника Ю. Отмарштейна, з якого й доповнюємо в цій публікації раніше не друковану кінцівку. Мову документа увідповіднено з нормами сучасного правопису, наявні граматичні помилки й друкарські похибки виправлено.

ПОМІЧНИК НАЧАЛЬН. П. П. ШТАБУ
ПРИ ГОЛОВНІЙ КОМ. ВІЙСЬК УНР
„...” листопада 1921 р.
Ч...

Пану Головному
отаманові

ДОКЛАД
(мапа 3-верстка вдм.)

В 2 год[ині] ранку 4 листопада відділ² перейшов через польсько-совітський кордон в районі с. Борового через с. Нетреба лісною доріжкою, оминувши як польські, так і совітські постерунки³, і вийшов вранці на с. Майдан-Голишевський цілком несподівано для большевиків і зайняв без жадного стрілу с. Майдан-Голишевський.

Відділ налічував в своєму складі 155 старшин і урядовців і 645 козаків, при 32 конях. озброєних рушницями в цьому відділі було до 56%. Обоз складався з 12 фір, на яких були: 1) холодна зброя, 2) підривне майно, 3) шпиталь і 4) скарбниця.

В с. Майдан-Голишевський був роззброєний 1-й взвод 1-ї роти 196-го бата[льйону] кордонної охорони і було розстріляно кілька комуністів. Після цього відділ вирушив через с. Андріївку на с. Кишин, переправившись біля уроч[ища] Сердюк через р. Уборть. В с. Андріївка був захоплений к[оманди]р 1-ї роти 196-го батуту і к[оманди]р 4-го трудбату, який находився на лісних розробках. По дорозі на с. Кишин було розстріляно 32 комуністів. В с. Кишин прибув відділ ввечері 4–5 листоп[ада] і там ночував, виставивши охорону.

В с. Андріївка і Майдан-Голишевський були захоплені документи, які вказували, що збірка 169-го бата[льйону] на випадок тривоги була призначена в с. Голиші. Виявилось також, що до Янчої Рудні і Ємільчина большевики скупчували свої відділи для подавлення партизанських відділів.

Зранку 5 листопада, вирушивши з с. Кишин, відділ був направлений через с. Стівпінку на с. Зубковичі. Наперед була вислана кінна розвідка, яка, збившись з дороги, помилково пішла зі Стівпінки на Зубковичі і після переходу через р. Ротча була зустрінута чотою піхоти і ескадроном кінноти. Розвідка приєдналася до головних сил в с. Жубровичі, се був великий привал до ...* В с. Жубровичі було захоплено 30 червоноармійців, які слідували...

Недоходячи до с. Жубровичі, був висланий відділ підривників, який підірвав залізничний місток і зруйнував телеграф на залізничній лінії Жубровичі – Осівка. В с. Жубровичі був взятий склад продналогу, який частинно роздано селянам, а частинно виміняно їм за худобу для харчування відділу.

... між с. Жубровичі через М'яколовичі, Осівку, Кривотин-Колтський на Слоб. Кривотин, де прибули біля 2 год[ини] і останувались на нічліг. З Слоб. Кривотина були відправлені: 1) відділ Гопанчука (16 чол.), який мав направитися на Шепетівку і зв'язатися по дорозі в районі Ємільчина з ген[ералом] Нельговським⁴, 2) відділ Ружицького з Пилипчуком (12 чол.) в район Олевська для зв'язку з місцевими організаціями і 3) відділ Сліпченка (25 чол.) з трьома кулеметами до Орлика на р. Тетерів. В Кривотині підтвердились відомості про селянське заворушення в Ємільчині.

Ранком 6 листоп[ада] головні сили вирушили на Ємінець, Онишпіль, Гутка, Піски, виславши з Онишполя кінну розвідку вправо на Бондарівку, де, по відомостях, були частини по збору продналогу: кінна розвідка приєдналася в с. Піски, де був зроблений великий привал до вечора, захопивши в Бондарівці 10 червоноармійців – бата[льйону] 393-го п[олку] (132-ї брига[ади]), штаб якого (393-го п[олку]) стояв в с. Білки. В селі Піски був розстріляний комуніст, який, по відомостях селян, розстріляв 53 українців.

* Нечиткі місця виточкувані. – Прим. ред. „Літопису Червоної Калини”.

Після великого привалу до смерку в с. Піски було вирішено продовжувати рух вночі для того, щоб з розсвітом, несподівано для ворога, захопити Коростенський вузол зі складами продналогу, які там скупчені. По відомостях, Коростень був зайнятий 132-ю бригадою, 4-м трудбатов і різними робітничими та допомогівими командами, міліцією і частинами ВЧК.

Напад на Коростень було організовано в слідуючий спосіб: Головні сили наступають через Жупани, Кожухівку на Чигирі, звідки ведуть атаку на Коростень з таким розрахунком часу, щоби підійти до Коростеня в 5½ год[ин] ранку 7 листоп[ада]. Відділ полк[овника] Ступницького⁵ в складі 10 охотників і штабу II групи наступає через Жупани, Вигів, Слоб., Краснопіль, Могильно-Білошиця з таким розрахунком часу, щоб почати атаку Коростеня з полудня в 5½ год[ин] 7 листопада.

Вирушили дві колони рівночасно і пройшли разом через с. Жупани, де виявилось, що всі дальші села до Коростеня складають з себе укріплений район Коростеня і зайняті більшовиками. Тоді було вирішено, недивлячись на це, проходити вночі через ті села, не обшукуючи їх і по можності не підіймаючи стрілянини, використовуючи лише ручні гранати. Цей нічний перехід через цілий укріплений район блискуче удався завдяки повній несподіваності для більшовиків нашого приходу. Авангарди мали лише кілька невеликих сутичок з заставами вже після виходу із села. Ті ж частини, які займали самі села, в паніці розбігалися, побачивши велику колону в самому селі.

Наслідком цього переходу до с. Чигирі була велика кількість червоноарм[ійських] трупів, розкиданих вправо і [в]ліво вздовж цілої дороги.

В с. Чигирі головні сили прибули в 4 год[ині] ранку і відразу почули кулеметну стрілянину з полудневого краю Коростеня, де полк[овник] Ступницький, підійшовши до Коростеня раніше умовленого часу, почав атаку і заскочив несподівано для більшовиків самий центр міста. Колона головних сил зараз же вирушила з с. Чигирі і почала наступ на Коростень з півночі, підійшовши до нього в 5½ год[ин] ... але до цього часу більшовики, зібравши всі свої частини на північному краю Коростеня, зустрінули нашу атаку організованими лавами і сильним кулеметним огнем. Бій прийняв затяжний характер, причому з нашого боку [були] відразу виведені зі строю раненими і забитими кращі команд[ири] сотень і куренів.

Відділ полк[овника] Ступницького не міг довго утриматися в місті і на станції, де стояло 700 красноармейців, і тому повинен був вицофатися⁶ з міста на захід. Тоді з огляду на те, що: 1) в кожную хвилину міг підійти броневик з гарматами, яких ми не мали, 2) ми мали дуже обмежену кількість набоїв, яких витрачувати на затяжний бій було б нераціонально, вирішено відтягнути всі частини на с. Чигирі і продовжувати дальший рух.

Наслідками короткого зайняття Коростеня були: 1) випущення всіх політичних в'язнів (600 чол.); 2) розстріл Коростенськ[ої] ЧК і її сотрудників – 20 чол[овік]; 3) розстріл к[оманди]ра і начальника штабу 132-ї бр[игади]; 4) велика кількість забитих вночі червоноармійців і 100 черво-

ноармійців полонених, серед яких знайдено 7 комуністів і політруків, які також розстріляні. Ми втратили забитими 7 старшин і 12 козаків, серед яких були: сот[ник] Стефанишин⁷ і хор[унжий] Василів та раненими 8 старшин і 6 коз[аків], серед яких полк[овник] Климач⁸.

При стягуванні частин на с. Чигирі з м. Києва приїхав броневик, який обстріляв гарматним вогнем нашу відходячу колону, але вогонь був неміткий, знаряди на 80 % не розривалися і тому колона втрат не понесла. З с. Чигирі колона вирушила на с. Михайлівку, де був зроблений невеликий привал до 20 год[ини]. В 20 год[ині] колона вирушила з Михайлівки через Васьковичі, Межирічка на Дідковичі, де прибула біля 1 год[ини] 8 лист[опада]. В с. Дідковичі по причині великої перевтоми людей була зроблена дньовка. Ввечері 8/XI був відправлений на с. Ігнатпіль полк[овник] Рембалович⁹ з 30 людьми, які дістали завдання висадити залізничний міст на р. Жерів. Завдання було виконано, охорона моста частинно розігнана, а частинно перебіта і відділ п[олковни]ка Рембаловича повернувся в ніч з 8 на 9 лист[опада]. З села Дідковичі вирушили о 4 год[ині]. Через годину по прибутті біля містечка, з боку Недашків, появилось 10 ворожих кіннотчиків, які були нашою заставою відбиті, причому виявилось, що в м[істечку] Базар знаходиться до 360 чоловік ворожої піхоти, а в Недашках кіннота, і тому на нічліг вирішено перейти в Буду-Кам'янецьку (Владівка), де відділи прибули о 2 год[ині].

В Ксаверові було розстріляно голову і секретаря клубу комуністичної молоді.

10 листоп[ада] о 8 год[ині] ранку колона вирушила з Буди-Кам'янецької через Юзефівку на Чоповичі. З Юзефівки була вислана наперед підривна команда, яка зірвала залізничний тор¹⁰ вправо і [в]ліво від переїзду і зруйнувала телеграф, зрізавши 10 стовпів, і був висланий 5 курінь для зайняття станц[ії] Чоповичі, а колона пішла просто на с. Чоповичі.

С[ело] Чоповичі і ст[анція] Чоповичі зайняті 38-м зал[ізною]дор[ожнім] бат[альйоном] і кінною та пішою міліцією. На ст[анції] Чоповичі знаходилась техн[ічна] рота з 4 кулем[етами], а в селі піша і кінна міліція чол[овік] до 40 і заліз[нична] рота. Село Чоповичі було зайняте після невеликої перестрілки, причому було захоплено 17 коней від кінної міліції і вся кореспонденція на пошті.

Зі ст[анції] Чоповичі удалося вибити залізничників після упертого півгодинного бою і захопити станцію на короткий час: потрібний лише для зіпсування апаратів і перевідних стрілок. Відтак 5-й курінь мусив залишити станцію, бо надійшов броневик з Коростеня і почав обстрілювати як станцію, так і с. Чоповичі.

В Чоповичах було забрано кілька полонених червоноармійців, а комуністи вспіли втекти.

З нашого боку був тяжко ранений полк[овник] Лисогор¹¹ і забитий полк[овник] Минаківський; крім них ще двох старшин ранених.

З Чоповичів пішла колона на Гутку, Буглачки, Будилівку, де прибула біля 23 год[ини] і розташувалась першою бригадою в с. Буглачки і другою в с. Будилівка. Дальший вимарш з Будилівки – Буглачки був призначений на 14 годин[у] 11 лист[опада]. Біля 14 год[ини] на півн[іч] від Будилівки появився ворожий роз'їзд – 15 чолов[ік], який був відігнаний нашою заставою.

Тоді прибігли до Будилівки кілька наших козаків, які були захоплені в полон у Коростені і яких зазначений роз'їзд конвоював в напрямі на Київ. Там же, по відомостях селян, 9. XI. проїздив на селянській підводі ранений старшина з від[ділу] Чорного, Антончик, якого обеззброїв і хотів розстріляти начальник місцевої міліції. 11 лист[опада] в 14 год[ини] колона вирушила на с. Дитинець через Облітки, Шлямарку; звідки повернула на Заньки, виславши п[олковни]ка Ступницького з кінною розвідкою і відділом п[олковни]ка Рембаловича (60 чол.) для нічного наскоку на Радомишль. Після нічлігу головних сил в Заньках полк[овник] Ступницький приєднався до них рано 12. XI. в 11 год[ини], не зайнявши Радомишля по тій причині, що вночі заблудив зі своїм відділом.

Для освітлення району вправо від нашого руху був висланий роз'їзд на с. Модилеве, Дубовик, Мокачі. З Заньків колона вирушила 12. XI. в 14 год[ини] в напрямі на Чайківку, в якій до колони приєднався роз'їзд. В Чайківці, яка в большевиків зветься „Червоною Чайківкою”, колона була обстріляна зі скорострілу большевицької кінноти, скупченої на північ[но]-західному краю села, біля кладовища. При дальшому руху колони з Чайківки на Пилиповичі колона весь час обстрілювалася скорострілами з півд[енно]-захід[ного] краю, з с. Чайківки. Дальший рух колони, починаючи від Чайківки і кінчаючи переправою через р. Тетерів, був весь час під безперервним, продольним кулеметним обстрілом ззаду частин ворожої кінноти, яка невідступно переслідувала хвіст колони.

Таким чином з безперервними ар'єргардними боями колона пройшла через Пилиповичі, Журавлівку, Березівку, Минійки і Городськ, де переправилась через р. Тетерів. В Городську був даний останній ар'єргардний бій, в якому кінноту підпущено на 50–100 кроків і розстріляно кулеметами і сальвами¹². Тут кіннота понесла тяжкі втрати і припинила переслідування.

Після тяжкої переправи колона з обозами рушила далі, перейшла через Києво-Брестське шосе, знищивши телеграфне сполучення, і стала біля 3 год[ини] 12. XI. на нічл[іг] в с. Войташівка.

Під час цього переходу від Чайківки до Козіївки, і також на переправі, ми понесли значні втрати забитими і раненими, кількість яких доходила до 45 чол[овік]; серед них ранений з Цив[ільного] кор[пусу] сот[ник] Лупенко, стар[ший] лейт[е]н[ант] Білинський¹³ і п[олк]овник Рембалович.

Після прибуття в с. Войташівку загальна ситуація складалася так:

1. З'єднання з відділом ген[ерала] Нельговського і полк[овника] Палія¹⁴, заступником якого був Чорний¹⁵ і яким був посланий задалегідь

наказ перейти в район сіл Заньки, Міньківка, Холори, Котівка – не состоялся, тому що ті відділи в зазначеному в наказі часі в район не прибули. Наш відділ, який мав дуже малу кількість кінноти і збирався побільшити її кіннотою Палія, зробити цього не міг і залишився майже без розвідки, маючи лише слабу кінну розвідку сотн[ика] Хмари, зібрану з випадкових людей, не кіннотчиків, які не уявляли собою сплоченої частини і сиділи на перетомлених до краю конях після великих переходів по глибоких снігах, де приходилося кіньми пробивати дорогу.

2. Відділ складався в більшості з піхоти, яка внаслідок великих переходів, значних морозів з сильними вітрами, і на 50% без чобіт, мала майже вся відморожені і попухлі ноги, і тому активність її була зведена до мінімуму.
3. Обоз, який возив в шпиталі до 80 ранених і мав більше 100 фір наполовину з волами, був надзвичайно великим тягарем для цілого відділу і зробив з нього лише своє прикриття, зменшуючи до мінімуму його рухомість і здатність до активних операцій.
4. Набоїв, поповнення яких було цілком випадкове лише від забитих і полонених червоноармійців, поповнювати даліше з якогось складу або бази годі було надіятися з нашими силами.
5. Ворог, який весь час ухилявся від боїв, від нашого наступу з фронту, прив'язався кіннотою до нашого хвоста і безнастанно тримав всіх людей в сильному нервовому напруженні своїми дрібними нападами ззаду.
6. Рушницями було узброєно до 50% людей і дальшого доповнення зброєю в найближчих часах не предбачалось. До 35% кулеметів кольта, яких у нас була більшість, попусувалися і направити їх з браку запасових частин було неможливо.

Така ситуація примусила прийняти рішення припинити дальший рух вглиб України і повернути назад, з метою повернутися до Польщі і завести там своїх ранених, бо дальший рух вглиб України загрожував тим, що, вистрілявши всі набої, цілий відділ зі всіма раненими, складений з людей до краю перетомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків.

Для виконання цього рішення відділ вирушив з с. Войташівка 13. XI. в 9 год[ині] ранку через Царівку, Ставецьку Слобідку, на Негребівку. В Ставецькій Слобідці виявилось, що кіннота, яка переслідувала нас напередодні, в складі біля 600 чол[овік] кінного полку 45-ї див[ізії] плюс карательні відділи, прислані з Києва в кількості до 200 чол[овік], пройшли за годину перед нами через Ставецьку Слобідку на Кочереве. По дорозі зі Ставецької Слобідки на Негребівку нашу колону нащупали роз'їзди цієї кінноти і в с. Негребівка ми мали вже ар'єргардний бій з нею.

З с. Негребівки колона рушила через Раївку на Гуту, Комарівку і Рудню, де прибула біля 22 год[ини] і розташувалася на нічліг. Біля 4 год[ини] ранку 14. XI. передові частини переслідуючої нас кінноти підійшли до Гуту і почали кулеметний обстріл нашого розташування.

В 5 год[ині] ранку наша колона вирушила з Рудні на Кодре і звідтам через Язвинку на Майданівку. Ар'єргардні бої біля Рудні і до с. Буди-Забуянської дали можливість головним силам з Майданівки спокійно дійти до залізниці біля казарми до ст[анції] Трубецької, в 15 год[ині] 14. XI. Там авангард захопив ст[анцію] Трубецьку, взяв в полон 30 чол[овік] охорони, зірвав залізницю вліво від казарми і зіпсував телеграфічні проводи. Біля 16 год[ини] колона рушила на с. Поташню під обстрілом з тилу підійшовшої кінноти. З Поташні колона не остановлялася і пішла даліше на північ в напрямі на Блитчу, ведучи цілий час ар'єргардні бої. Не доходячи до Блитчі, було виявлено, що с. Блитча, Унін і Ханів зайняті ворогом, вибивати якого з цих сіл нашими перетомленими людьми було неможливо, а тому колона звернула вправо і пішла просіками, без доріг, в напрямі на с. Леонівку. При підході до цього села там було чути сильну рушничну і кулеметну стрілянину і крики „ура” і „слава”. Наш авангард і частини, які були у голові колони, недивлячись на страшну як фізичну, так і моральну перевтому, кинулись вперед на допомогу невідомим „своїм”, які билися в селі з большевиками, але заки вони добігли до села, стрілянина закінчилась і наші частини були зустрінуті з боку с. Леонівки сильним вогнем. Ігноруючи цей вогонь, наші частини ввірвалися в село з криком „слава” аж до церкви, але даліше посунутися вже не могли і, прикриваючись темнотою ночі, вицофалися з села і приєдналися до ... які стояли в одній верстві на захід від села. Звідти без доріг, лісними просіками колона рушила на захід з тим, щоби найти якусь переправу через р. Тетерів і, прикрившись цею переправою, хотя б трошки відпочити від насадаючої з тилу кінноти. В лісі, між Блитчею і Леонівкою, був зроблений годинний привал, під час якого для облегшення обозів були скинуті з фір і спалені всі зайві канцелярії, діла і персональні речі, яких власник не міг нести на собі.

Переправою через р. Тетерів обрано брід посередині між с. Унін і Блитче, зайнятими большевиками. Для забезпечення переправи були виставлені застави в бік села Унін і Блитче. Переправа була надзвичайно тяжка, бо брід глибокий, ранених і майно перевантажувалось з саней на фіри, яких було всього 3. Піхота проходила по збудованих нашими саперами двох кладках.

По переході р. Тетерів був зроблений годинний привал в лісі, зараз за річкою, після якого колона рушила на с. Зареве і прийшла в с. Лукашівку і Інвалідну, де розташувалась біля 21 год[ини] 15. XI., будучи спереду, де був команд[увач] Повст[анчої] армії і нач[альник] штабу, обстріляною міліціонерами, які зразу же і зникли. Ранком, біля 4 год[ини], приїхала больш[євицька] розвідка на підводах в с. Ханів і Інвалідну, просто в двір квартири штабу, але, обстріляна нашою заставою, втекла, залишивши тільки одного політрука, якого зараз і розстріляно.

В 10 год[ині] вирушила колона через с. Розважів, де перед тим спалено нами біля церкви канцелярію волосного комітету; далі через Полідарівку, Салішани в с. Голубієвичі, де був зроблений 2-годинний привал. Від

с. Розважів до Термахівки весь час ар'єргардні частини колони вели бій з переслідуючою нас ворожою кіннотою, яка відстала тільки біля с. Термахівки, де нашою засадою були нанесені їм великі втрати, серед яких був забитий к[оманди]р дивізіону. В с. Голубієвичі був висланий роз'їзд кінної розвідки сот[ника] Хмари в напрямку на с. Залішани. Роз'їзд приєднався відтак біля 24 год[ини] до сотні.

В 24 год[ині] відділ вирушив на с. Малі Міньки, куди прибув в 5 год[ині] ранку 17. XI. Зараз були виставлені застави на шляхах на Великі Міньки, Голубієвичі, Рудню, Свясоцьке, Звіздаль. Вимарш колони був призначений на 12 год[ину] в напрямку на с. Звіздаль – Христинівка. Перед самою 12 год[иною] донесли селяни, що в околичних селах, [зокрема] М[алі] Міньки, наїхало багато большевицької кінноти і піхоти.

Коли саме витягалась колона за Звіздаль, впали перші стріли ворожої кінноти з півн[ічно]-західного краю с. М[алі] Міньки вздовж колони. Стрілянина розвивалась, а хвіст колони витягнувся за село під прикриттям всієї озброєної піхоти, при кулеметах. Ворожа кіннота в довгій і густій лаві вперто посувалась вперед і вислала вправо в обхід колони, лісом, не менше 3 ескадронів, які обійшли колону, атакували її справа і відрізали голову від обозів. Рівночасно був висланий і другий обхід зліва, який вдруге атакував обози і ще раз перерізав колону. Після цих атак ці обхідні частини подались навздогін за головою колони. Такий несподіваний удар сильної, доброї ворожої кінноти разом з піхотою, яка наступала разом з тилу, викликав замішання. Наша відрізана вже піхота подалась в ліс, здержуючи завзято даліше наступаючого ворога рушничним і кулеметним вогнем.

Штаб, кінна сотня, на передніх підводах тяжкоранені, будучи відрізними від головних сил, мусили під натиском переслідуючої їх кінноти посуватися вперед. Під час цього переслідування, в трьох верстах на південь від с. Матейки, був забитий пор[учник] Ковалевський¹⁶, який їхав разом з полк[овником] Добротворським¹⁷. Там же залишився ст[арший] лейт[енант] Білинський, між раненими сот[ник] Падалка, сот[ник] Лупенко, чимало з відмороженими ногами, між котрими пор[учник] Сальський, дальше підп[олк]овник Кузьменко, пор[учник] Іванів і інші.

Переправившись через р. Уж в с. Матейки, штаб з кінною сотнею і раненими рушив далі в напрямі с. Рудня-Гребля, хутір Мельники.

По прибутті в Рудню-Греблю було вирішено зі всіх людей, які оказались при штабі, сформувати для прикриття ранених три кінних сотні: 1-шу сотню скласти зі всіх старшин без винятку, які сидять на осідланих конях, 2-гу сотню – з людей кінної розвідки сот[ника] Хмари і 3-тю сотню, немущтрову, комендантську – зі всіх старшин і козаків, які сидять на конях, але не мають сідел. Це переформування зроблено в хуторі Мельники і Журбі і командирами сотень призначено: 1-ї – полк[овник] Ступницький, 2-ї – сот[ник] Хмара, 3-ї – пор[учник] Стрілець. 1-ша сотня мала 18 чол[овік], 2-га сотня – 35, 3-тя сотня – 34 чоловік[и], ранених всіх було 22 чоловіки. В такому вигляді кінний дивізіон, зробивши в Журбі 3-годинний привал, до 24 години 17 XI., вирушив

далі через хутори Липецькі, Товкачівську Каменку, перейшов залізницю в 4 год[ині] ранку 18. XI. і прибув до хутора Сугаки в 8 год[ині] ранку 18. XI. Після 4-х годин привалу, в 12 год[ині], дивізіон рушив далі через Рудню-Дивошинську, Слободу-Халплянську (Теклівка), хутір Лисівці, Рудня-Дубова на Рудню-Сирницю, де прибув 19. XI. в 6 год[ині] ранку. Після привалу, в 11 год[ині], дивізіон вирушив далі через Рудню-Кованьку на р. Уборть, по якій розташовані большевицькі перегородні отряди. Для того щоби оминати ці отряди, дивізіон переправлявся через річку зі смерком вбрід між селами Перга і Рудня-Хочинська і рушив далі в напрямі на Уржевичі, які, по відомостях від селян, були зайняті большевиками. Оминувши лісами без доріг с. Уржевичі, дивізіон вийшов між 2–3 год[инами] 20. XI. на дом. Стражника (Купіль), де зустрів перший польський постерунок, а звідтам направився на Млинок, де в 5 год[ині] ранку 20. XI. перейшов через р. Студеницю і прибув в с. Біловіж в 7 год[ині] ранку 20. XI., де здав зброю і коні польській жандармерії.

Таким чином відділ, який перейшов з Борового на Україну в ніч 3–4 листопада, повернувся звідтам через польський кордон в ніч 19–20 листопада, пробувши за кордоном 16 діб.

Виключивши одну дньовку в с. Дідковичах, відділ цей, який складався з дуже малої кількості, великих обозів і слабо озброєної піхоти, перейшов на протязі 15 діб 600 верст, що дає в середньому по 40 верст на добу.

Прийнявши під увагу глибокі сніги, через які доводилось проходити напівбосій піхоті, прийнявши під увагу майже щоденні, безнастанні бої, з якими весь час пересувався відділ, цифру цю 40 верст на добу треба визнати майже легендарною. Прийнявши під увагу і те, що кращі сили старшинського командного складу понесли великі втрати, а молодших сил бракувало, і тому моральну підтримку свого духу козацтво повинно було шукати в самому собі...

Наслідками цього рейду були:

1. Для населення України.

Рейд цей наочно показав населенню великого району від кордону аж по Київ, що боротьба за волю нації не припиняється і що большевицька влада в дійсності не є такою могутньою, як це могло здаватися тим, хто знаходиться під червоним терором, і що для цієї боротьби потрібна лише міцна організованість самого населення; дальше, що рейд був товчком, який фактично оживив громадян України до боротьби за існування.

2. Для наших організацій.

Рейд цей фактично доказав, що попередня робота П[артизансько-]п[овстанчого] штабу не була роботою тільки канцелярською, що в хвилину, коли цього вимагають обставини, П[артизансько-]п[овстанчий] штаб сам вийшов і вийде для активної, бойової, а не канцелярської праці.

3. Для большевиків.

Рейд цей вніс дезорганізацію і до певної міри паніку серед багатьох червоноармійських частин: він до певної міри підірвав авторитет радянської влади в очах населення, вніс руйнацію в організацію виво-

зу продналогу з України до Росії, затримав на довший час зв'язок і залізничне сполучення між такими центрами, як Коростень, Київ, Житомир, Овруч. Крім цього, під час рейду розстріляно багато відповідальних комуністичних робітників і військового командного складу, а це повинно внести розклад навіть серед комуністичних кіл.

4. Для закордону.

Рейд цей показав кабінетним закордонним політикам, що жива справа української нації не може бути вирішена штучними, теоретичними договорами. Що нація українська не примирилася з московською окупацією, продовжує і буде продовжувати свою виз[вольну]* боротьбу аж доти, доки не визнають її справедливих змагань до самостійності.

Під час самого рейду життя показало на слідуєчі хиби його організації:

1. Самий рейд було зроблено запізно. Рання зима занадто сильно зв'язувала війська, які не могли ночувати в лісах, з теплою хатою, де вони повинні відпочивати, а це давало змогу червоній армії, через добре поставлений шпіонаж, майже щодня точно знати місце постою цього відділу, незалежно від тих великих переходів, які він робив. Рання зима з глибоким снігом незвичайно сильно перешкоджала рухомості відділу і тому головніша перевага партизанського відділу над регулярним військом – його рухомість тратила всяке значіння.
2. Заосмотрення¹⁸ відділу не відповідало тому завданню, яке на нього покладалося: а) біля 50% людей, які робили форсовані переходи, по 40 верст денно, вийшли босими. Про теплий одяг навіть не мріяли. Внаслідок цього з перших же днів виходу появилася маса хворих, а після перших морозів зі снігом 7–8 лист[опада] майже всі люди оказались з попухлими, відмороженими ногами і руками; всі вони повинні були сісти на підводи і з активних бійців перетворилися в зайвий, великий тягар в вигляді величезного обозу, який сковував до максимуму всяку рухомість партизанського відділу і зводив швидкість до 2½ верст на годину; б) рушницями було озброєно лише до 50% людей; більшість кулеметів були системи Кольта, яка показалася в зимовому переході цілком непригідною по причині малої витривалості складових частин. Запасових частин до цих кулеметів не було і тому вони після перших же боїв були здані в обоз і цим ще побільшили останній; в) набойв оказалось замало. Запас ручних гранат, які повинні бути головною зброєю при нічних наскоках, які найбільш практикуються в партизанці¹⁹, сказався замалим, а поповнити його було неможливо; г) брак кінно-гірських гармат, хоч двох, не дозволяв добре використати наслідки удачних наскоків (з Коростеня ми примушені були відійти, не використавши вповні захоплення його, після прибуття броневика з гарматами, яких ми не мали; ст[анцію] Чоповичі ми залишили також передчасно після прибуття бронепотяга);

* Далі текст за архівним примірником документа. – Прим. М.К.

д) при виході за кордон відділ мав 23 верхових коней, на яких в більшості сидів командний склад. Для кінної розвідки найближчих околиць, де оперував відділ, коней не було і тому відділ весь час ішов без очей, майже всліпу, використовуючи лише часто тенденційні відомості від селян.

Приймаючи під увагу всі зазначені хиби, на підставі досвіду цього рейду можна сказати, що для успіху слідуючих рейдів відділи повинні складатися з 600–800 людей, для того щоб, з одного боку, не бути занадто важкими, а малорухомими, а з другого боку, щоб бути досить сильними для розгону большевицьких відділів, які по дорозі, в селах, містечках і невеликих містах будуть зустрічатися.

Всі люди цих відділів повинні бути здоровими і абсолютно активними, Кожний немущтровий чи муштровий, але пасивний козак буде зайвим тягарем для цілого відділу.

Всі люди повинні бути добре одягнені і взуті і всі без винятку повинні мати рушниці з відповідною кількістю набоїв до них.

Всякі немущтрові частини, канцелярії, папери, скарбниці, постачання задалегідь присуджені до залишення їх ворогові, а тому жадних обозів такої відділ брати з собою не може.

Все бойове майно, як піроксилін, гранати, набой і інше, повинно бути розділено між людьми і возити[ся] з собою на сідлах.

Кінноти в такому відділі бажано, щоб було не менше як піхоти, для того щоб в крайньому разі, коли треба швидко підвезти піхоту до бою або вивести її з бою і відірватися від ворога, кождий кіннотчик міг би взяти на свого коня одного піхотинця і провезти його кілька верст.

Ціле постачання такого відділу не потребує жадної підводи, бо майже кожне село є в силі прохарчувати на протязі одної доби 600–800 людей і 300–400 коней.

Одиноким допустимим обозом такого відділу може бути кілька легких кінних селянських підвід або санок, які не відставали б під час руху від відділу і на яких можна було б возити легкий похідний шпиталь і ранених, але з хвилиєю, коли кількість ранених збільшується і цей обоз може стати тягарем для відділу, треба періодично організовувати відправку такого обозу під відповідним конвоєм до Польщі або в інше безпечне місце.

Отже, відділ, сформований на таких засадах, маючи неоціниму перевагу над регулярним військом ворога в своїй рухомості і повній незалежності від тилу і баз, може безкарно зробити не тільки рейд на протязі 16 діб 600 верст, а може гуляти безкарно цілими місяцями і по цілій Україні, руйнуючи і знищуючи все, що являється перешкодою на його шляху.

Генерального штабу полковник Отмарштейн (підпис)

Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12, 13; Ч. 7–8. – С. 17–20; Національна бібліотека у Варшаві. – М/ф 68846. – Арк. 217–219. – Маш. ориг.

ПРИМІТКИ

- 1 До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю.Тютюнника в листопаді 1921 р.: (Доклад начальника Полевого повстанчого штабу – полк. Ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12,13; Ч. 7–8. – С.17–20.
- 2 Відділ – тут: загін.
- 3 Постерунок – тут: пост.
- 4 Василь Нельговський – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. З 1918 р. – на українській військовій службі, полковник. У 1918 – на початку 1919 р. – харківський губернський комендант. Учасник Першого Зимового походу 1919 – 1920 рр., командир частини в Київській дивізії отамана Ю. Тютюнника. У 1920 р. – командир 10-ї стрілецької бригади 4-ї Київської дивізії, заступник командира дивізії. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з Армією УНР у польських таборах. Підвищений у званні до генерал-хорунжого. У 1921 р. брав участь у роботі Повстансько-партизанського штабу з підготовки антибільшовицького повстання в Україні. З доручення генерала Ю.Тютюнника здійснював партизансько-диверсійні рейди на зайнятій більшовиками терени України. Під час Другого Зимового походу 1921 р. зробив рейд на Волині окремо від основних сил Повстанчої армії. Не з'єднавшись з Волинською групою генерала Ю. Тютюнника, відступив до Польщі.
- 5 Леонід Ступницький (1892–1944) – український військовий діяч, полковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА. Командир окремого відділу в складі Волинської групи Повстанчої армії під час Другого Зимового походу 1921 р.
- 6 Вицофатися – відступити.
- 7 Василь Стефанишин (р. нар. невід. – 1921) – український військовий діяч, сотник Армії УНР. Народився в Станіславові (суч. Івано-Франківськ). Учасник Першої світової війни, підхорунжий Легіону УСС. У 1918 – 1919 рр. старшина військової формации Січових стрільців, командир пішої розвідки 1-го (28-го) полку СС (1919 р.). У 1920 р. – командир 47-го куреня 16-ї бригади 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР. Член січово-стрілецької організації полковника Є. Коновальця. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Взяв участь у Другому Зимовому поході 1921 р. як командир 4-го куреня 2-ї зведеної бригади Київської дивізії. Загинув у бою з більшовиками під Коростенем.
- 8 Климач – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1920 р. – командир 29-го куреня 10-ї стрілецької бригади 4-ї Київської дивізії Армії УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Учасник Другого Зимового походу в складі Волинської групи Повстанчої армії.
- 9 Іван Ремболович (Рембалович) (р. нар. невід. – 1944) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У роки Першої світової війни – капітан російської армії. Взяв участь в українізації частин російської армії на Південно-Західному фронті в 1917 р. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. За гетьманату служив у 5-му Чернігівському корпусі. На початку 1919 р. – у корпусі Січових стрільців, у другій половині 1919 р. – зв'язковий старшина штабу Запорізької групи Армії УНР. Учасник Другого Зимового походу 1921 р. На еміграції мешкав у Польщі. Під час Другої світової війни служив у дивізії ваффен СС „Галичина”. Загинув у битві з радянськими військами під Бродами.
- 10 Тор – залізнична колія.
- 11 Степан Лисогор – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, капітан

- російської армії. У 1917 р. українізував і очолив розташований у Херсоні 260-й Брацлавський полк. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. Навесні 1919 р. командував куренем у 56-му Немирівському полку 19-ї дивізії Північної групи Армії УНР. У 1920 р. – командир Гайсинсько-Брацлавської повстанської бригади, з якою увійшов до Армії УНР. Командир 9-ї стрілецької бригади 3-ї Залізної дивізії. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з Армією УНР у польських таборах. Командир 5-го куреня 2-ї зведеної бригади Київської дивізії під час Другого Зимового походу 1921 р.
- 12 Сальва – тут: випал, залп.
- 13 Михайло Білинський (1882–1921) – український військовий діяч, капітан III рангу Української військової флоти. Учасник українського національного відродження 1917 р., член Української партії соціалістів-самостійників. Один з організаторів Міністерства морських справ УНР. У кінці 1918 – на початку 1919 р. – Міністр морських справ УНР. Навесні 1919 р. – командир дивізії морської піхоти. У 1920 р. – Міністр внутрішніх справ УНР. Член Ради Республіки в Тарнові в 1921 р. Брав участь у Другому Зимовому поході 1921 р. Загинув у бою з більшовиками під с. Малими Міньками.
- 14 Михайло Палій-Сидорянський – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, підстаршина російської армії. З 1918 р. – на українській військовій службі. У 1919 р. служив у кінноті Київської групи Армії УНР. Брав участь у Першому Зимовому поході 1919–1920 рр. З травня 1920 р. – командир 4-го Київського кінного полку. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Командувач Подільської групи Повстанчої армії під час Другого Зимового походу 1921 р. Поранений у бою з більшовиками, був переправлений на терен Польщі. На еміграції мешкав на Волині.
- 15 Сергій Чорний – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. У 1919 р. – старшина-гарматник січових стрільців. Учасник Першого Зимового походу 1919–1920 рр., командир гарматного дивізіону Київської дивізії отамана Ю. Тютюнника. Під час Другого Зимового походу 1921 р. – помічник командувача, командувач Подільської групи Повстанчої армії.
- 15 Ян Ковалевський – поручник польської армії, зв'язковий старшина польського головнокомандування при Повстансько-партизанському штабі генерала Ю. Тютюнника влітку 1921 р. Учасник Другого Зимового походу 1921 р. Загинув у бою з більшовиками під с. Малими Міньками.
- 17 Осип Добротворський – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У період Першої світової війни – старшина російської армії. У 1919 – 1920 рр. – учасник повстансько-партизанського руху проти більшовиків. У 1920 р. – старшина Київської дивізії отамана Ю. Тютюнника. Співробітник Повстансько-партизанського штабу, брав участь у Другому Зимовому поході 1921 р. З 1923 р. – в УСРР.
- 18 Заосмотрення – забезпечення.
- 19 Партизанка – тут: партизанські дії.

***Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА***

Микола ІГНАТЬЄВ

СТОРИНКИ ЩОДЕННИКА

1920 год

1 марта. Воскресенье. Панчов.

Родина М.Ігнат'єва (зліва направо): Катерина, Магдалина (стоїть), Микола, дружина – Магдалина Василівна, Ольга. 1914 або 1915 р.

Сегодня холодно, но пока хоть ничто с неба не падает. Семенова что-то нет. А он мне нужен, чтоб решить вопрос, двигаться на Болгарию или ждать.

К 12 ч[асам] дня погода прояснилась, даже появилось солнышко. Сразу всё стало сохнуть и немного стало теплее. Сегодня есть в газетах телеграмма, что Кубань вся присоединилась к большевикам. Это всё, конец добровольческому движению, т.е. движению во имя Учредительного Собрания – надо искать новых формул и, кажется, Махно их нашел.

Грустно читать о надеждах союзников на сношения с советской (демократической, как они теперь говорят) Россией. Золото и будущий его звон (надеюсь, что ошибутся) заставил их позабыть пролитую кровь.

2 марта. Понедельник. Панчов.

Всю ночь и утро дует северо-восточный ветер. Хотя ясно и временами из-за облака выглядывает солнце, но всё же очень холодно. Ночью вода замерзла в открытых бочках. Новости всё хуже. Не знаю, из каких источников сербы сообщают, что большевики угрожают Севастополю и Новороссийску. Рядом с этим сообщают слух, что наши части, отошедшие к Румынии, увидав, что отходить дальше нельзя, под начальством Бредова, взяли Одессу и через Николаев пошли на Крым. Но всё это смутно и неясно. Одно верно, что советское правительство победило на всех фронтах и на пороге своего признания.

Закінчення. Початок див.: ВІА. – 2006. – Ч. 1 (12).

Получил письмо от брата Леонида – пишет о Павле, об Алексее*. Значит, все теперь живы – лишь бы мои были целы в Круподерницах. Но когда-то удастся собраться? Вернулся Семенов, нашел комнату, завтра постараемся переехать в Печкерск.

3 марта. Вторник. Панчов.

На дворе ясно, но дует сильный северо-восточный ветер и холодно. Казалось, вот-вот весна, а теперь какая-то поздняя осень. Хорошо еще что сухо. Решили ехать сегодня. Вчера прошла сенсационная новость (все газеты в Берлине): кучка генералов объявила монархический переворот. Социалисты удрали и объявили общую экономическую забастовку. Теперь, значит, начнется гражданская война. По-видимому, главное участие в этом принимали части, вернувшиеся с Балтийского побережья. Пожалуй, наши русские в этом деле будут замешаны и потеряют свой последний приют. Во всяком случае, союзники станут коситься на них.

Великий Печкерск.

Вот я и на новом месте. Надо сказать, что тут действовал больше всего мой компаньон. Говорит, что тут жить будет дешевле. Я этому не особенно верю, но пусть так. Очень мило простился с нашей панчовской хозяйкой – кажется, сунул ей квартиранта Жевахова (Николая Давидовича) и отправился на станцию. Поезд с небольшими опозданиями тронулся в путь. Ехали почти 4,5 часа. Всё время совершенно ровная местность, изрезанная реками в очень неглубоких долинах (почти в уровень с полями). Лишь изредка видны деревья или отдельный хуторок, „кусты”, как тут говорят. Съел немного, но очень большие, с каменными домами, на вид, как наш другой уездный город. Наконец подошли к Вел[икому] Печкерску в сумерки. Домой добрались в темноте. Переезжали через какой-то мост. Средняя улица имеет довольно нарядный вид, с электрическим (довольно тусклым) освещением. Общее впечатление: на одно очко выше Панчова в смысле города. Ну, поживем-увидим. По дороге сюда меня поразила масса переломанных и испорченных вагонов. Это результат революции. Оказывается, не одни большевики умеют уничтожать имущество.

4 марта. Среда. Вел[икий] Печкерск

Обходили город. Сегодня немного теплее, а к вечеру даже совершенно тепло. Был в центре города. Там одна улица, не особенно длинная Alexandro –

* Йдеться про братів Миколи Ігнат'єва – Леоніда (1865–1943) – командувача козацьким полком, учасника російсько-японської і Першої світової воєн. У 1918 р. емігрував до Швейцарії; Павла (1870–1945) – шталмейстера імператорського двору. У 1904 – 1907 рр. був головою Київської губернської управи, у 1907–1908 рр. – київським губернатором, у 1915–1916 рр. – міністром народної освіти. У 1920 р. перебував з родиною в Англії, де мав маєток; Олексія (1874–1948) – дійсного таємного радника. У 1915–1917 рр. був київським губернатором. Під час громадянської війни емігрував, жив з родиною в Парижі. – *Прим. О.С.*

на совершенно европейский тип. Широкие тротуары, большие дома и отличные магазины. Обсажена улица эта, как и многие другие, деревьями. Что меня поразило, это вдруг свисток и по улице, имея для тяги два локомотива, пошел поезд. В миниатюре настоящий поезд, очень длинный – вагонов 15 с багажным. Локомотивы самой обыкновенной формы. В одном месте поезд остановился среди улицы и потом пошел дальше. Он, оказывается, соединяет город Печкерск с соседним в 60 км. Никакого ограждения нет. Кажется, даже и лошади привыкли к этому движению. Происходит это два раза в день в обе стороны, не считая товарного движения.

Публика гуляет массаами и не обращает особого внимания на это обычное ей явление. Был я в управлении губернатора – чудный дворец, у нас таких губернских управлений нет. Вообще новые правительственные здания тут великолепны. Но теперь это всё очень запущено. Провизировали свой паспорт в полиции и пошли познакомиться с бургомистром. Все они говорят на немецком языке. По-видимому, общеславянским языком суждено быть немецкому – кажется, это пока отрицать нельзя. Были у некоего Наумова, живущего тут. Пока тут три семейства русских, но, пожалуй, приедут еще. Твердит, что надо ехать в Болгарию, о чем и я думаю. Ходил потом немного по городу. Тип Панчова. Серия небольших домов, иногда очень приличных, но почти все одноэтажные. Дворики, в которых иногда видна зелень. Вообще похоже на наш уездный городок из житейских – лишь деревянных зданий не видно. Но, что типично, почти повсюду тротуар из кирпичей и мощенная мостовая, что эти городки выгодно отличает от наших. А центр крохотный, но имеет вид столичной улицы.

5 марта. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня тепло, думаю, в тени около 15° (раз вчера было 12°). Надеюсь, что это окончательная весна.

Наша комната очень милая, но жаль, повернута назад – поэтому немного сыро. Кормят нас ничего по качеству, но мизерно по количеству. Совершенно не по-русским широким аппетитам. Лишь тут видишь, какую массу дряни мы поглощаем и почему постоянные жалобы наших пленных на кормление. Плохо то, что мы довольно далеко от центра. Там хоть газету достать можно.

В нашем доме нашлась ванная. Купили угля, наносили воды и отлично вымылись. Теперь можно опять долго терпеть. Поработал у моей клумбы в саду, но в общем просидел дома.

6 марта. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Погода сегодня немного испортилась. Очень облачно, собирается на дождь, температура понижается, уже лишь +11°, а утром было +15°, дует восточный ветер. Сегодня был в здешней церкви. Еще более сокращенная служба, чем в Панчове. Даже „Верую” до конца не дочитали на часах. На один псалом лишь первые строчки, а заключение – смесь слов, выдернутых из русских мест. Таким образом, все часы литургии с причастием

10 – 15 богомолок заняло меньше часу времени. Как тут далеко от благолепия нашего русского. Не раз вспомнешь матушку Русь. Недаром она была „святая”.

В газетах есть вести о неудаче монархических движений в Берлине. Провинция не примыкала. Теперь Гинденбург собирается стать посредником. Как-то это отзовется у нас. Наши молодцы тоже не зевают, хоть и большевики. Чичерин послал почту Японии по поводу занятия ею Северного Сахалина. Надо сказать, что государственность у них есть. Одно не могу им простить это, что они развели ненависть простых людей против культурных, желая направить классы пролетариата на буржуазию. Забыли они, что без культуры немислим, да и не может появиться сам социализм.

7 марта. Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня опять довольно свежо, хотя и ясно. Дует юго-восточный ветер. Вынужден проститься со своим полушубком, чтобы достать себе пальто. Обидно, но что же делать. Теперь летом, да еще на юге в полушубке не побегаешь, а шинель достать по своему объему не мог. Новостей из России нет. Союзники посылают какую-то дипломатическую миссию для ее изучения – не знаю, к чему это приведет.

8 марта. Воскресенье. Вел[икий] Печкерск.

Сыро, холодно, погода осенняя. Как это тут легко меняется. Сегодня едет отсюда местный житель из беженцев – Наумов – для меня денег. Дня через четыре привезет новости. Ужасно, как всё это долго. Идет мелкий дождь, сыро. Серо, скучно. Тут ходят всевозможные слухи о том, что делается в Германии. Надо сказать, что в общем это тоже сплетни, что и у нас бывали. Говорят, что кронпринца провозгласили императором и что русская армия с Брусиловым идет ему на помощь. С другой стороны, говорят, что есть перемена в советском правительстве и Троцкий ушел.

Только что читал газеты – дело стоит иначе, чем слухи. В Берлине объявилось правительство коммунистов, монархисты уехали. Эберт собирает войска против Берлина, но не разберешь: против монархического или советского. Силезия объявила себя отдельной советской республикой с главным городом Бреславлем. Во многих местах были попытки создать советские республики.

9 марта. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Холодно, порывистый восточный ветер (кажется, по-сербски звучит „касаве”), и всё льет дождь из свинцового неба. В комнате утром пар идет изо рта. Вот вам и юг. Вчера я тут видел человека, который мне представился как большевик, говорит, что большевизм тут может быть не раньше, как лет через десять. Вот фрукт! Я думаю, что он хотел мне, как русскому, сделать любезность. У них большевизм рисуется в других красках. Газеты принесли известие, что в Берлине всё кончилось. Прежнее правительство вернулось, забастовка кончилась. Интересно, что руководящие круги рабочих заявили, что не

желают правительство советов. Но в некоторых местах коммунисты взяли власть. Особенно теперь идут бои в Лейпциге. Газеты думают, что в Берлине спартаковцы что-либо попробуют сделать. В общем этот новый режим, государственно-социалистический, выдержал экзамен. Это вроде того, что хотело наладить наше „государственное совещание”. По-моему, это должно иметь отклик и у нас и послужит покровению нашего советского режима. Работа во многих местах опять началась. Днем солнце, было, появилось, но потом всё же два раза прошел дождь. Температура стоит около 4–5°С.

10 марта. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Погода сегодня сухая, солнечная, но очень холодно – немного лишь выше нуля. В Германии по газетам начинается „большевистия”. Уже появились во многих местах (почти $\frac{1}{3}$ Германии) советы и красная гвардия, насчитывающая уже 40 тыс. чел[овек]. Носке уходит из правительства. Войска лишь на $\frac{2}{3}$ верны старому правительству. Даже Берлин частично занят рабочей красной гвардией. У нас почему-то предпринята перепись денег, находящихся на руках. Рядом с этим из Землина вышибают всех иностранцев, поселившихся там после 1 августа (значит, бьют по беженцам). Ох! Когда же это закончится.

11 марта. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Погода солнечная, ясно. Солнце гораздо теплее, чем вчера, но ветер холодный. Сады зеленеют, абрикосы начинают цвести.

В Германии, кажется, понемногу правительство берет верх. Даже в Лейпциге уличные бои кончаются. Но зато в Рейнском районе объявляют одну советскую социалистическую республику за другой. В Киле достигнут компромисс назначением губернатором социалиста. Типично, что газеты называют это коммунистическое управление русским именем. Есть русские, которым это будет приятно. Ллойд Джордж встрепнулся и недавно взывал к либералам для борьбы с коммунизмом в виде большевизма, спартанизма и т.д.

Не надо так метаться в сторону. Была бы у них одна прямая линия действий, давно с этим покончили бы. Тут в Югославии идут выборы в общину. Повсюду пока побеждают социалисты и во многих местах коммунисты. О России и не пишут.

12 марта. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Сыро, облачно, накрапывает дождь. Холодно, но не так, как в последние дни. Сегодня сижу один. Семенов утром уехал в Панчов узнать, что сделалось с нашими, почему сюда не едут, и попробовать променять колокольчики (хотя, думаю, безнадежно). Вчера вечером сидел за самоваром в русской семье Наумовых и, разумеется, шли споры о политике, о том, о сем, как и полагается русской интеллигенции. Но было тепло и уютно на душе. Думалось лишь, как было бы хорошо, если бы вокруг самовара сидели свои родные головки. Как-то я их увижу опять? И что они теперь делают? Хоть бы весточка, хоть бы известие от них или о них.

13 марта. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Вчера приехали сюда оба Стороженки из Панчова и невеста одного. Всех их привез сюда Семенов, одновременно привезли мне денег. Молодцы. Сербы опять разменяли (собственно подарили). Теперь дали за колокольчик 600 динаров. Я решил, если возможно, ликвидировать все остальные колокольчики. Всё равно долго этот размен действовать не будет. Привезли известия, что правительство Деникина в Крыму. Значит, пока всё держится. Кубань, по-видимому, вся большевистская. Меня хотели устроить в имении одного здешнего магната, но что-то не совсем идет гладко, да и мне как-то неловко.

Сегодня погода чудная. Опять солнце и тепло. Теперь 6 ч[асов] вечера и температура на воздухе 15–16 тепла. В газетах новости о победе коммунистов в Загребе. Получили почти половину мест. В Германии идет борьба со спартаковцами. Бои идут в самом Берлине. В советском управлении почти все приморские города и местность в районе Рура. Из России есть лишь известие, что в Украине началось наступление петлюровцев под начальством Павленко и что советское управление переехало в Харьков из Киева. (Украинское советское правительство лукавит.) В общем по тону газеты пора признать Россию как сильное советское государство. Телеграмма из Варшавы сообщает, что раненые Бредов и Стессель находятся в Москве. Не понимаю, как они туда попали? В общем, по-видимому, не скоро мы вернемся в Россию и не скоро увижу я своих.

14 марта. Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня чудный теплый день. В тени можно было сидеть без верхнего платья. Сегодня я расстался со своим полушубком. Вместо него мне сделали пальто-реглан, веером подбитое из отвратительной материи. Но что же делать, в полушубке нельзя было двигаться. Он свою службу сослужил. Без него я бы пропал на киевском и одесском морозе. Но я решил, что, вернувшись в Россию, могу всегда достать себе полушубок, а оставлять тут он мне не нужен. Новостей в газетах много. Положение в Германии не ясно. В Берлине еще идут бои.

Появились сообщения о грабежах банд и разбитых регулярных войсках – всё по-„нашему”. В Турции по всему фронту идут восстания и бои с союзниками. Одни французы потеряли в Сирии около 20 тыс. Египет и Судан тоже в восстании. Египет объявил свою независимость и выгоняет англичан. Так что идет полная перестройка картины Востока, как она рисовалась Антанте. Газеты уверяют, что повсюду находятся немецкие офицеры. В Венгрии правительство объявило себя „королевским”, оставило в гербе корону Св.Стефана и ждет кандидата на престол.

15 марта. Воскресенье. Вел[икий] Печкерск.

Погода серая, облачно и опять свежо. Кругом всё зелено, даже огороды начинают зеленеть. Вот видишь разницу широты с Киевом. Вчера было известие в газетах, что большевики, будто, закрыли чрезвычайки (это перепечатка из „Известий”). Что за время террора они сделали 158 тыс. арестов, число 2, 2006

а расстреляли, будто, лишь 9800 чел[овек]. Хорошо, если это правда, но я думаю – это сильно преувеличено в желании доказать безобидность картины и посему цифры сильно приуменьшены. Хотя кто его знает – много людей, что считались расстрелянными, живут до сих пор спокойно.

Сегодня временами шел дождь, но в общем хорошо. В церкви сегодня пел хор и пел недурно. Но странно, что многие молитвы службы пропускают или же не поют, а скороговоркой читают. Сегодня получил письмо от брата Павла, зовет меня к себе в Англию. С удовольствием бы поехал, но важен вопрос денежный. Туда их надо много. Получил также письмо из Женева от Саши Оболенского. Он участвовал в наступлении на Петроград. Был в Гатчине и Царском, но теперь, кажется, потерял веру во всё это. В Белграде есть слухи, что атаман Павленко занял Киев (это петлюровцы). Но с другой стороны, Дон и Кубань большевистские, а Крым на последнем издыхании – „недели на две”. Командует Врангель. Деникин сидит без дела, никакого правительства нет. В Одессе работает всюю чрезвычайка.

16 марта. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Погода серая, облачно и холодно. Лишь несколько дней погода подарила нам тепло. Сегодня поразился приходом сюда, в дом, сербских солдат. Русским духом запахло! Пришли делать обыск – ищут оружие. Одновременно запрещено двигаться по улицам после 11 вечера. Это всё боязнь не то большевистского, не то мадыарского движения. В газетах сегодня сенсация. Большевики ответили на мирное предложение поляков, т.е. границу 1772 г., начали наступление на фронте 600 верст к северу от Припяти, я линию фронта не знаю, по югу идет через Олевск на Новгород-Волынский – Деражня. По словам большевиков – удачно, по словам поляков – всюду отбивают. Но, судя по сведению сербских газет, о занятии Петлюрой Киева еще рано говорить.

17 марта. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня ясно и солнце есть, но немного свежо, т.к. сильный порывистый ветер. В газетах есть сведение, что Германия понемногу успокаивается, хотя правительство, по-видимому, будет пересоставляться.

В Лиссабоне началось большевистское движение. Толпы ходили с криками в честь России и большевистской республики. Но, кажется, пока что войска их побили. Понемногу добираются и до Антанты.

18 марта. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Ветер вчера к вечеру перешел в юго-восточный и принес с собой мелкий дождь. Сегодня тот же ветер, холодный, сырой. Идет мелкий дождь, свежо, но не слишком. В общем осенняя погода. В газетах есть сведения, что Мильеран заявил в палате депутатов, что Антанта решила не входить в переговоры с советским правительством. В местной газете есть сведение, что Красная армия наступает на Румынию. Благодаря этому в Румынии общий кавардак и королевская фамилия уже уехала. Между прочим,

советские газеты считают, что большевистской партии в Петрограде по национальностям: 71 русских, 11 латышей, 6 поляков, 8 литовцев, 4 еврея на сто. Мне кажется, что евреев намного больше.

19 марта. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Весь день дует сильный, порывистый ветер. Сегодня в газетах есть сведения от 17 марта (это по-нашему значит 4) о делах Добр[овольческой] армии. Успех в Крыму – большевики отброшены к Перекопу, идут бои у Тимошевской, на Ростовском направлении бои в 40 верстах к северу от Екатеринодара, восточные бои у Пятигорска. Могилев-Подольский будто занят красными, но, с другой стороны, атаман Павленко будто занял Умань, Екатеринослав и Полтаву. Украинское правительство из Могилев-Подольского ушло или в Бессарабию, или на юг. Кто же на этом „юге” и где – неизвестно.

Также нельзя понять, где успех поляков против большевиков – по видимому, это к северу от Припяти. Немецкое правительство заявило, что не потерпит диктатуры класса – это одинаково направо и налево. Значит, дело добровольцев еще живет.

22 марта. Воскресенье. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня чудный хороший день. Наслаждаюсь тем, что, наконец, одел рубашку (вместо вечной фланели англичан), сделанную из моей простыни. Просто удивительно, как ценишь каждую такую мелочь.

Вчера вечером видел крестный ход католиков, на площади в виде Воскресенья Христова. Масса торжества, почти всё начальство города, музыка, пожарная команда, всё их начальство в парадной форме с орденами – видно, что тут эта вера была господствующая.

Публика большая и много чистой – это окрестные помещики с семьями.

Вечером вчера случайно узнал, что приехал генерал Вильчковский, пошел с ним говорить. Много старого вспомнили. Он сегодня с семьей едет дальше в город, лежащий на узкоколейке. Его служба в Салониках, оканчивается, кончается. Рассказывает, что Новороссийск очищен. Англичане опять принялись помогать добровольцам. Крым еще держится. Махно сидит на Днепре и вопит с лозунгом: земля – народу, России – царя. Говорят, везет карету, в которой будто сидит наследник. Этот в самую точку попал. Он-то и действует у Екатеринослава.

23 марта. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Чудная погода. Получил от брата Леонида письмо. Шло всего 5 дней, но мое почему-то шло 2 недели – но и то хорошо. Теперь знаю, что где-то есть родные души, что думают и заботятся о тебе. Газет по случаю праздников нет. К вечеру пошел сильный дождь, но тепло. Около 9 вечера на востоке видна была зарница весенней грозы.

24 марта. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Солнечно – земля сырая от вчерашнего дождя и в воздухе стоит духота. Получил газеты за 4 дня. Третьего дня разменял деньги у Евренкова

в Панчове, дал 45 динар за 1000 руб[лей] – это если считать на франки, то 15 франков (и это еще хорошо, было дешевле), т.е. в 150 раз рубль (добров[ольческий]) упал. Царский рубль в 15 раз. Да, много надо будет думать и работать, чтобы поправить нашу валюту.

25 марта. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Погода сегодня чудесная. Солнце, нет ветра и не жарко. Сегодня в сербской газете странные известия. Пишут, что Брусилов, который будто командует русскими войсками против поляков, вызывает к себе всех офицеров эмигрантов. Что будто уже в ряды Красной армии вступило больше 1500 деникинских офицеров. Они (поляки. – *О.С.*), пользуясь нашим положением, требуют куски старорусской территории. Но неужто для этого надо идти укреплять правительство грабителей и убийц. Ведь они до ушей покрыты кровью наших братьев и лучших сынов Родины. Кроме того, нахальство поляков вызвано лишь разрухой, именно вызванной и поддерживаемой большевиками в России. Теперь они взялись за национальный вопрос – не они ли его топтали. Если всё, что они сделали во внутренней политике делалось под национальным русским знаменем, а не под интернациональным, то многое им простилось и среди интеллигенции они нашли бы массу сочувствующих. Теперь как-то не верится в их новую веру – опять каверза.

26 марта. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Чудная погода, даже жарко – печет на солнце.

В газетах новостей мало. Правительство Советов предлагает Китаю отдать железную дорогу и отказаться от всех прав и преимуществ русских подданных, ничего не требуя взамен.

Литвинов, один из комиссаров, назначен для внешней торговли и объявляет, что помимо него ни один кооператив не может совершить никакой сделки. Как же тогда принцип: не входить в сношения с советской властью, не торговать с Россией. Я думаю, теперь без признания власти дальше двигаться нельзя.

27 марта. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня Великая пятница. Чистое, ясное небо. Жарко, но довольно сильный восточный ветер. Был вчера на 12 Евангелиях. Народу немного. Почти ни у кого свечей не видно. Поют почти все стихари соло. Евангелия читали вятно, но нараспев (по-католически). Напевы лишь другие, а так служба хорошая.

Из газет новости следующие: конфликт между немцами и французами по поводу ввода правительственных немецких войск в район Рура. Из Варшавы сведения об огромном количестве беженцев из района Киева. По их словам, Киев почти уничтожен из-за боев между большевиками и украинцами – осталась лишь треть жителей. Правительство России предлагает всеобщий мир, на условии признания советского правительства и режима, а также взаимного невмешательства во внутренние дела. Обещают распустить Красную армию немедленно по заключении мира.

28 марта. Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Ночью начался сильный юго-восточный ветер, но сегодня к 2 ч[асам] дня почти прошел. Становится очень сухо и пыльно. Вчера около 4 часов дня был вынос плащаницы. Пел хор, очень трогательные напевы. Гроб, украшенный католический алтарь, перед ним масса мальчишек в белых „сутанах”, но с рипидиями и свечками – производит чуждое впечатление. Ночью была в три часа служба. С Великого четверга не звонят в колокола, а лишь „кленят” в доску. Народу почти не было – человек 25. Мало на 10 – 12 тыс. населения православного. Весь храм залит электричеством, даже перед иконами в лампадах красные лампочки, а перед иконой Божьей Матери групповая лампада. Нехорошо. Как-то не то, слишком театральное. Главная служба состоит в пении статей непорочных. Поют их особым гласом (сербским) три священника поочередно. При этом запекает один и поет два-три слова, а конец подпевают все хором. Удивительно трогательный и жалобный мотив. Дальше служба шла быстро. Вечерню и литургию служили сегодня в 1 ч[ас] дня. Еще было меньше народа. Вся служба с часами прошла в 1,5 часа. Не любят утруждать себя длиннотами.

Новости из Белграда, что там готовится выступление молодежи. Прошлое было разогнано пулеметами. В Дании готовится или идет революция. У немцев с французами трения из-за ввода немецких войск в район Рура. Теперь французы его оккупируют, а немцы выводятся. Пишут о торговых переговорах с Россией. Поляки еще не помирились с Советами. Пишут, занят большевиками Владикавказ и Петровск.

29 марта. Светлое Воскресенье. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня ветрено, но тепло и даже временами душно – ожидается гроза. Тяжело сегодня на душе: что-то делают мои родные и где они находятся. Хуже всего эта неопределенность. Уж в прошлом году Пасха была тяжелая под этим нравственным гнетом большевиков. Казалось, тяжелее нельзя. А в этом году еще хуже. Гнетет разлука и физически тяжело. Ночью в 2 часа пошел к заутрени. Посмотрел крестный ход. Крестный ход ходил на площадь и, вернувшись, сделал три круга кругом церкви, а дальше, как у нас.

После службы пошли к Наумовым разговляться. Была их семья, наши преображенцы (к нам еще присоединился приехавший нарочно Наумов) и еще некий подпор[учик] Чемердин. Спели „Христос Воскрес!” И разговелись за великолепно устроенным столом. Молодчина хозяйка! Хоть немного почувствовали себя в родной стране. Вернулись домой в 7½. В 9 утра я был у обедни (она тут отдельно служит). Опять служба без хора. Апостольские деяния читают три мальчика по статьям, также и Евангелие. При этом чтенцы стоят в разных местах храма. Очень торжественно, но не хватает хора. Хорошо, но было грустно, что не знаешь как теперь нашим – хотя бы сносно встретить праздник, как в прошлом году. А что если хуже? Вот эта мысль и угнетает.

30 марта. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Сыро, но ветра нет. Весь день идет мелкий, „хозяйский” дождь. Сразу улицы становятся очень грязными от всей ранее навеванной пыли. Прошел слух, что к нам в Печкерск переселяют еще несколько русских семейств. Лишь бы не перевели господ офицеров из Панчова с их кутежами и игрой.

31 марта. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Вот и конец месяца. Завтра начнется пятый месяц, что я уехал из Круподерницы. Уже почти ½ года и никакого улучшения положения. Не видится даже возможности когда-нибудь вернуться. Удивительно, как мало тут интересуются событиями, у нас целыми днями и неделями живешь каким-нибудь слухом, который иногда появится в какой-нибудь газете. А ведь там, наверное, что-то делается, наверно, борются, дерутся, воюют.

1 апреля. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Сыро с утра и холодный юго-восточный ветер. Днем немного прояснилось и появилось солнце. Есть газетные сведения, что советское правительство не желает вести мирные переговоры с поляками в Борисове, находя его слишком близким от фронта. Поэтому, можно думать, что Борисов в польских руках, значит, они восточнее Днепра, хотя бы в этом ясность. Больше никаких известий из России.

2 апреля. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Ясно, жаркое солнце. Сирень вся распустилась. При каждом домике, даже если нет садика, то есть два-три куста сирени. Это уже настоящая весна. Все луга зеленые. Что-то делается у нас. Вчера рассказывали, что Петлюра захватил Одессу и Киев и его республику признали французы и румыны. Странно это, т.к. в телеграмме о начале переговоров в Бобруйске пишут об уполномоченных Польши, России, Литвы, Латвии, а об украинцах ничего не пишут. Началось перемирие. Вчера было радио советской республики, требующей от Антанты признания своей власти и лишь при этом условии оно пойдет в торговые сношения. Это уже вроде шантажа, но этого и надо было ожидать. Сегодня был в полиции – почему-то сербы решили делать регистрацию всех русских, живущих у них.

3 апреля. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Погода сегодня солнечная. Душно и здорово жарит. В тени около 30°. Получил радостное известие. Наши офицеры гвардии, и в том числе Малевский-Малевич, спаслись и находятся в Польше. Они отходили от Раздельной к Бессарабии, но там вдруг румыны их не пустили. Тогда они двинулись на север и перешли линию постов поляков. Красные их не преследовали. Поляки сохранили офицерам оружие, за лошадой дали деньги, а всё остальное забрали под расписку. Всех перевезли в Стрый для карантина. Оттуда гвардию – ее осталось около 2000 человек – направили к Калишу, где будто они теперь и находятся, там же, говорят, находится

Бредов с остатками своих войск. В Крыму, говорят, дела еще хороши. Там около 6–8 т[ысяч] войск – командует ими Врангель. Получил сегодня письмо и деньги от Павла. Зовет к себе. Так мило с его стороны. Но, оказывается, очень трудно получить пропуск в Англию – боятся большевизма. Большевики ведут переговоры с поляками в Бобруйске и перемирие лишь на участке у Борисова (это сведения французских газет). Интересно мнение „Юманите”, что диктатура пролетариата еще не может быть введена в Германии (а в России – может!!!). В Сибири, оказывается, большевики лишь до Байкала дошли. Владивосток был занят своими большевиками. Теперь почему-то японцы открытой силой заняли после 8 часов боя Владивосток и имеют намерение его держать под протекторатом!

4 апреля. Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня душно и жарко. Небо покрыто мглою. Как бы хотелось поскорей убраться отсюда. Так, кажется, это будет еще не скоро. Сегодня прошел слух о железнодорожной забастовке, а говорят, и всеобщей. Пока что на экономической почве. С некоторым удовольствием читал похождения одного из немецких коммунистов в Плауски (Саксония). Тоже что и у нас: экспроприации, контрибуции на буржуев, аресты, уничтожение газет, хотя бы и социалистических, но другого толка (разбивали машины, жгли бумаги), полное бездействие власти. Они кулаком, а мы уговором. Милая, знакомая картина, можно сказать, родная, но я злорадствую, т.к. Запад говорил: это лишь у некультурных русских можно – вот тебе и великая немецкая культура. Там только я заметил маленький инцидент: красная гвардия арестовала человека, стараясь от него вытащить контрибуцию, – толпа его отбила, а у нас они бы или радовались, или в лучшем случае были пассивны.

Сегодня была торжественная панихида по убитым в течении войны воинам сербам, русским, союзникам. Было много народу, пел хор. Но меня поразило отсутствие официальности и не было наряда солдат, а кажется, подходящий случай.

6 апреля. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Стоит большая жара. Сегодня, кроме того, дует душный и пыльный ветер. В сукне ходить жарко. Забастовка продолжается, поэтому газет нет. Вчера в местных прочел, что французские социалисты не желают идти с большевиками. Они также, как бельгийцы и англичане, считают, что еще не время для диктатуры пролетариата. По-моему, тоже они свои интересы лучше обслуживают, оставаясь сильной партией в буржуазной стране, чем беря всю ответственность на себя, критика всегда легче.

7 апреля. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Погода стоит жаркая, душная. Забастовка действует лишь на сербских (старых) ж[елезных] д[орогах], но, видимо, за границу теперь не попадешь. Приняли меры к сокращению помощи русским беженцам – напо-

ловину сокращается помощь (это ввиду материально плохого положения финансов). Положительно пора уезжать. Как хорошо было бы теперь быть с братом на ферме. Но что-то нет от него дальнейших известий, да и, кроме того, забастовка не выпустит.

8 апреля. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Погода с утра жаркая, но довольно приятно, т.к. ночью была небольшая гроза, и небольшой дождь прибил пыль.

Забастовка ж[елезных] д[орог] в Сербии продолжается. Там бояться осложнений с радикальным правительством, предстоит или переворот, или скандал. В Загребе избран городским головой коммунист. Это уже дело новое. Оказывается, что почти все рабочие тут принадлежат к коммунистической партии. Есть газетный слух, что Троцкий в середине мая поедет в Лондон и Париж для восстановления отношений с Россией (это уже будет почти признанием).

9 апреля. Четверг. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня значительно прохладней после вчерашней грозы. Но всё же дождя было мало. Еще газет нет, кроме местных, есть слух, что забастовка прекратилась. В телеграммах есть известия, что Литва и Финляндия вступили в переговоры с советским правительством. Может быть, это кончит и внутреннюю войну. Во Франции экстремисты, т.е. большевики, во время железнодорожной забастовки настаивали, что надо разорить страну, чтобы двинуть революцию, то есть достижение власти пролетариата, иначе самих себя выдвинуть к власти – интересно знать, много ли рабочих с ними согласны? Пожалуй, Семенов прав, французам предстоят те же осложнения, что и нам. Temps сильно предостерегает от всего этого.

10 апреля. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Хотя забастовка объявлена „законченной”, но что-то газет нет, даже в местных ничего нет. Есть какая-то телеграмма из Парижа, что там арестовали Ознобишина за сношения с немцами и будто существует монархический договор при помощи немцев восстановить монархию в России и присоединить к ней всю Польшу. Это уже здоровая фантазия. Не сидится этим аграро-монархистам, хочется им до своих имений добраться и лишь пачкают идею монархизма как символа большевистского порядка, где всем хорошо, а не одному классу людей.

Погода сегодня свежая, облачно, хотя солнце слегка показывается. Только что вернулись из Белграда Стороженко и Семенов и привезли с собой Холодовского и Зубова, которые собираются поселиться тут. В Белграде забастовка продолжается. Сведения о русских печальные. Говорят, Врангель получил ультиматум от Англии, чтобы прекратил военные действия. Англичане займут своими войсками Крым. И что советская власть объявляет всем амнистию, кто вернется домой. Рядом с этим пошел слух, что Троцкий послал радио не слушать приказаний из Москвы, т.к. там контрреволюция и

Брусилов объявил себя диктатором. Не знаю, когда это будет, но, думаю, это то, чем неразрешимый узел будет распутан. Всё разные толки об обмене денег. В общем, кажется, надежды на это плохи. Насчет выпуска за границу тут, оказывается, довольно свободно, но англичане не пускают русских к себе.

11 апреля. Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Сегодня сильно облачно и свежо, но всё же настоящего дождя пока не было, хотя вчера ночью где-то гремел гром и даже видна была молния. Сегодня увидел первые распутившиеся белые акации – как это напомнило стародавние времена, когда я наслаждался их запахом тоже в городе и тоже на юге. Но это было на родной стороне. Когда я попаду опять домой? Хотя бы верно было, что временно там переворот, чтобы хоть узнать, что они целы.

12 апреля. Воскресенье. Вел[икий] Печкерск.

Погода сегодня сырая. Вчера ночью опять шел сильный дождь, т. к. улицы еще очень грязные. Познакомился вчера с интересным сербом. Он никогда в России не жил, но говорит отлично по-русски, хотя, разумеется, с акцентом. Это некий Кротич, сын большого славянофила, бывшего на Московском съезде 1867 г., очень милая у него сестра, но русского не знает. Приходится изъясняться на междуславянском – немецком языке. Газет белградских нет, но есть известия в местных, что бои на большевистско-польской границе продолжаются. Из них видно, что бои идут в Польше и Подолии, между прочим, следовательно, ни о какой Украине пока еще говорить нельзя.

13 апреля. Понедельник. Вел[икий] Печкерск.

Чистое, ясное небо. Немного сыро, т.к. ночью опять был небольшой дождь. Акация в полном цвету. Забастовка не кончается, газет нет, по-видимому, забастовка приняла политический характер. Уже в части Кroatии (Хорватии) объявлено военное положение и призваны на военную службу служащие на жел[езной] дороге. Все призывают и переписывают население по категориям – видимо, все очень нервные. Что-то делается у нас?

Только что получил письма от Леонида. Пишет адрес брата Алексея в Гельсингфорсе. Таким образом, все братья живы. Дай Бог, чтобы и семья оказалась в порядке тоже, на своих местах. Из Белграда сообщают мне, что очень возможно устройство моей поездки в Англию. Если у Павла перемена плана, то устроимся иначе, главное выбраться отсюда.

14 апреля. Вторник. Вел[икий] Печкерск.

Сыро, свежо и холодный северо-восточный ветер. Акация, несмотря на это благоухает. Мало тени, но много запаха. Ходят слухи, что Япония объявила войну советской России.

15 апреля. Среда. Вел[икий] Печкерск.

Свежо, облачно, ночью был небольшой дождь. Вчера сюда приехал Комаров (будет жить на квартире, которую освобождает старший

Стороженко по случаю своей свадьбы). Кроме того, приехал сюда жить Менгдель с женой и два Литовченки. Таким образом, тут понемногу собирается Преображенская колония. Сегодня стало известно, что на совещании сельскохозяйственном в Москве Красин (народный комиссар) сказал, что жизнь оказалась сильнее теории коммунизма, что надо увеличить работу фабрик, упавшую на 80%. Ленин заявил, что надо, как и в армии, ввести диктатуру одного (зачем было тогда валить старый режим). Троцкий заявил, что надо ввести мобилизацию рабочих и временно ввести 10- и 12-часовой рабочий день и преследовать нежелающих работать как дезертиров. Если всё это правда, то это, говоря попросту, честное громогласное объявление краха всех их начинаний. И зачем было огород городить. Страшно подумать, сколько пролито крови даже просто людей, просто говоривших о несбыточности этой мечты – коммунизма в настоящей России, а теперь они оказались правы, а эти господа наркомы, не чувствуют угрызания совести, не захлебываются от всей невинной, пролитой ими крови. Верится, что где-то есть судья, который воздаст им по делам. Но какой это вместе с тем удар по социализму.

17 апреля. Пятница. Вел[икий] Печкерск.

Чудное ясное небо, небольшой восточный ветер. Вчера был большой день для нашей колонии Преображенской. Женили Стороженко. Об этом деле хлопотали и заботились все наличные однополчане (считая сюда и Семенова, прикомандированного, как мы говорим). Было много затруднений со стороны духовенства и местной полиции. Я был за посаженного отца („кумо”, как тут говорят). Не мог найти образа. Господа сербы такими вещами не пользуются. Но, к счастью, у баронес-

Полкове свято лейб-гвардії Преображенського полку. Виконувач обов'язків командира полку граф М.Ігнат'єв супроводить імператора Миколу II та військове керівництво держави. Красне Село, 1913 р.

сы Менгдель оказалась икона Спасителя чудной работы. Она, как посаженная мать, ею и пожертвовала для благословения. Сербы отлично справились с венчанием. Обручение было у самых царских врат. Вместо венцов на голову должны были надеть небольшие венцы из искусственных белых цветов – мирт, как они говорят. Всё же остальное идет по типу нашему. В конце священник предложил мне „полюбовать младе- нех” (поцеловать молодых). Это, оказывается, их обычай. После этого был у нас в доме торжественный обед. Наша хозяйка фрау Гот отлично соорудила, были великолепно расставленные цветы, вина и хорошие явства. Молодые уехали в Никипду на несколько дней, чтобы выполнить свадебное путешествие по традиции.

Нового в политике ничего. Тут по городам продолжается коммунистическое движение. Что-то даст их завтрашнее первое мая. Как-то ожидают беспорядков, но мне кажется – их не будет.

18 апреля (1 мая). Суббота. Вел[икий] Печкерск.

Погода чудная, чистое небо, жарко. Каштаны уже отцвели, сирени уже нет, начинает отцветать акация. На деревьях уже абрикосы величиною с грецкий орех. Удивительно тут скоро шагает весна, по нашим понятиям это уже лето. Но зелени пока мало: салат, немного моркови и, говорят, есть спаржа (но я ее не видел). Цены же огромные, если даже сравнить по курсу с русскими.

Сегодня в городе тишина. Изредка видны патрули, на мостах часовые, но в общем войск не видно. Запрещены манифестации и даже ношение каких бы то ни было знаков, к 9 [часам] вечера все должны быть дома (выход разрешен лишь врачам).

Читал сегодня, что Чешская республика признала советскую. Сибирский съезд социал-революционеров признал советское правительство, значит, обидно, что не участвуют в игре. В Сан-Ремо будто был представитель советской республики и совещался с главами правительств. Красин в Копенгагене заявил, что теперь нет в России ни хлеба, ни льна, ни другого сырья. Если б и было, то доставить нельзя из-за плохого транспорта. В Полтавской и Черниговской губерниях антибольшевистское восстание. В общем еще далеко до успокоения. Только что получил письмо от брата Алексея из Ревеля. Родным повеяло.

10 (23) ноября 1920 г. Вторник. Hollington. Англия.

Имение графа П.Н.Игнатъева.

День чудный, но морозный. Напоминает мне такую же погоду и такое же солнце 22 года тому назад. И всё это развеялось как дым. Грустно, тяжело жить теперь, но особенно этот вечер, когда как виденья приходят дорогие образы! И за что всё это? Как у них сегодня грустно, наверное, если они только живы. Вот эта мысль ужасна. Ведь даже предположив, что всевозможные комиссары оставили их в покое, ведь на что они живут, чем питаются. А если, Боже упаси, кто-нибудь из них серьезно заболеет –

*М. Ігнат'єв з братом П. Ігнат'євим (зліва)
і зятем П. Малевським-Малевичем. Лондон, серпень 1920 р.*

то никакой человеческой помощи. И в сотый раз задаешь себе вопрос: „Хорошо ли я сделал, что уехал?“. Может быть, меня оставили бы в покое, и я хоть своими руками был бы им полезен.

Тяжело жить, и что ужасно – надежда на лучшее будущее угасает с каждым днем, с каждым новым известием. Балаховича тоже начинают бить, и у него отняли Мозырь, а там скоро и польская граница. Я начинаю склоняться к мысли, что раньше надо подумать о населении и потом уж о политике. Ну, пусть себе большевики укрепляются. На то Божья воля. Но нельзя дать умереть населению от голода и холода. И так зима эта будет ужасная. Надо открыть доступ товарам, если это может хоть кого-нибудь спасти от смерти. Ведь и комиссары страдают от беспорядка в экономической жизни России. Может, новые „варяги“ заведут экономический порядок, а там, может, и образуется политический. Получил письмо от Пети Малевского – застрял в Белграде, но надеется добраться до Константинополя. Если пустили, то он уже там.

Сегодня работал один, в лесу. Хорошо там с природой. Никого нет, никто близко не проходит, и забываешь жизнь в усиленной работе, пока Бог не пошлет давно желанную последнюю остановку. То „тихое пристанище“, куда мы все пойдем и куда так тянет теперь. Хочется лишь раз еще взглянуть на своих. Ведь вот год я их не видел, и никто не поручится, что еще год или годы пройдут до долгожданной встречи.

**Публікація документа
Олександра СКРЯБИНА**

ФОРТИФІКАЦІЇ

Володимир ЛЕНЧЕНКО

УКРАЇНЬСКА ЛІНІЯ

У Глухові у городі,
У всі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії,
Як лихо зігнувся.
Українська народна пісня

На теренах Дніпропетровської, Полтавської та Харківської областей України, по берегах, узвишсях і долинах тихоплинних Орелі, Берестової й Береки досі можна бачити рештки давніх земляних укріплень. Розсунуті вали й рови довгими гонами змінюються по високих берегах річок, спускаються в долини, прямують через ниви й сіножаті, ховаються в мальовничих перелісках, гаях і байраках, зникають на околицях сіл і містечок, утворюють фортеці зірчастих абрисів. Це – залишки Української лінії. У Російській імперії XVIII ст. „лініями” називалися прикордонні земляні укріплення значної довжини, які прийшли на заміну „засечных черт” XVII ст. (такими, зокрема, були Тульська й Белгородська засічні смуги).

Українську лінію почали зводити за рішенням уряду імператриці Анни Йоганівни 1731 року, але особливо інтенсивно будували під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Ця лінія, на думку її творців, мала перетнути в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця Муравський та Ізюмський шляхи, якими татари здавна нападали на Лівобережну й Слобідську Україну та Московську державу, тобто зміцнити південні кордони Російської імперії. Та передусім її будовано з метою подальшого придушення і врешті знищення залишків автономії української гетьманської держави, відокремлення її від Запорозької Січі, створення потужного військового плацдарму Російської імперії для територіальних завоювань у боротьбі з Турецькою османською імперією і ханським Кримом.

То були важкі для України часи. По смерті в 1734 р. гетьмана Данила Апостола гетьманство в Україні скасували й замінили його так званім Правлінням гетьманського уряду в Глухові, де порядкували царські намісники й фаворити.

Мапа Української лінії. Середина XVIII ст. РДВІА

Як свідчать архівні джерела, Українську лінію споруджували за „зразковими” (типовими) проектами, запозиченими з праць європейських фортифікаторів XVII ст. Роботами керували військовий інженер Андріан Дебриньї¹ та інші російські фортифікатори, а загальний нагляд над будівництвом і організацією оборони Української лінії здійснював один з фаворитів імператриці і її намісників на Україні генерал-фельдмаршал Герхард фон Мініх.

Упродовж 1731–1734 рр. на лінії щороку працювало 49 тис. козаків і 40 тис. селян з власними волами, кіньми, возами, будівельним знаряддям, харчами. 1736 року, під час російсько-турецької війни, коли десятки тисяч козаків і селян перебували у війську, Г. фон Мініх вимагав від Правління гетьманського уряду вирядити на будівництво Української лінії 56 623 робітників з підводами, шанцевим інструментом і харчами². Багато з них загинули там від виснажливої праці, хвороб і голоду.

За сучасними обрахунками, загальний обсяг земляних робіт, виконаних на будівництві Української лінії, перевищив 20 мільйонів кубометрів. Для будівельних потреб по-хижацькому вирубували навколишні ліси, спустошували ниви й сіножаті.

Спорудження лінії розпочалося з боку Сіверського Дінця. На лінії завдовжки 285 верст протягом короткого часу було зведено 17 фортець, 57 редутив, 87 реданів, 3 кавальєри та ряд інших польових укріплень (кількість їх змінювалась)³. Фортеці містилися на відстані візуального зв'язку між собою і по змозі сполучалися безперервним земляним валом із сухим ровом з напільного боку. Вали й рови, де це було потрібно, зміцнювали палісадами, засіками, загатами, рогатками-розсохами, обсаджували колючими чагарниками. На висотах уздовж лінії ставили сигнальні маяки, сторожові редуги й форпости з блокгаузами всередині.

До Української лінії було включено відбудовану в гирлі Ворскли фортецю Переволочну й надорільські сотенні містечка Полтавського полку – Орлик, Китайгород, Царичанку, Маячку, Нехворощу з їхніми давніми замками, а також новозасновані слободи й села 10 ландміліцьких і слобідських полків, оселених для оборони лінії. Для цього російська влада реквізувала в українських козаків, міщан і селян десятки тисяч десятин орних земель, лісів, сіножатей та інших угідь.

Згодом у Царичанці розташовано штаб-квартиру головнокомандувача російської армії Г. фон Мініха, а місто призначено збірним пунктом російських і українських козацьких військ, що мали діяти на теренах Криму та Південної України.

Спочатку фортеці Української лінії позначали числами (Перша, Друга і т.д.) або давали їм назви, виходячи з назв місцевості, де вони постали (напр., Бузова), згодом для цього почали використовувати найменування ландміліцьких полків та імені їхніх небесних заступників. Фортеці й містечка на лінії від Дніпра до Сіверського Дінця були розміщені в такій послідовності: ф. Переволочна – Орлик – ф. Борисоглібівська – Китайгород – Царичанка – ф. Ливенська (околиці Маячки) – Маячка – Нехвороща – ф. Васильківська

(околиці Нехворощі) – ф. Рязька – ф. Федорівська – ф. Козловська – ф. Більовська – ф. Св. Параскеви – ф. Єфремівська – ф. Св. Олексія – ф. Св. Михайла – ф. Слобідська – ф. Тамбовська – ф. Св. Петра (біля Сіверського Дінця).

Військово-адміністративним центром Української лінії було визначено Більовську фортецю (нині м. Красноград Харківської обл.), а лінію поділено на дві оперативні дистанції: Петрівсько-Більовську й Борисоглібівсько-Козловську.

Борисоглібівська й Ливенська фортеці мали п'ятибастіонне розпланування, а решта – чотирибастіонне. Перед головними брамами фортець, а також з напільного боку влаштовували захисні рavelіни, що надавало фортечним планам зірчастих абрисів. Висота земляних валів сягала 4,0 – 5,0 сажнів, ширина ровів – 6,0 – 9,0 сажнів, глибина – 2,5 – 3,0 сажні. Десять фортець Петрівсько-Більовської дистанції, будувати які почали раніше, звели на „повний профіль”, а шість фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції, споруджуваних під час війни, – на „малий профіль”, з меншими параметрами валів і ровів. Цим пояснюється, зокрема, поганий стан збереженості земляних укріплень фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції.

Всередині кожної фортеці стояли церква, будинки обер-коменданта та штаб-офіцерів, казарми солдатів і унтер-офіцерів залоги, стайні, порохівня, зброярня, цейхгауз, провіантський „магазин”, колодязь, вартівні, господарські будівлі. До головних воріт через рів перекидали звідний ланцюговий міст. На бастіонах і валах розміщували гармати.

Поблизу фортець будували полкові слободи регулярного розпланування, ставили церкви, облаштовували двори поселенців з житлами й

Бій на Українській лінії. Малюнок-ведута на мапі лінії. РДВІА

господарськими будівлями. Ці слободи заселяли переважно вихідцями з внутрішніх губерній Росії.

Під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. з'ясувалися стратегічні хиби Української лінії: віддаленість від головного театру війни, розтягнутість і слабкість оборони, вилучення з господарювання й занедбання орних земель, сіножатей, лісів.

Хоч для оборони лінії на ній було зосереджено 6 піхотних і 14 кінних ландміліцьких полків, що налічували понад 22 тисячі вояків, татарська кіннота легко оминала фортеці й перетинала лінію, плондруючи мирні поселення Полтавського, Миргородського, Охтирського й Слобідського полків. Це, зокрема, відзначено в коментарі на мапі Української лінії 1747 р. зі збірки Російського державного військово-історичного архіву: „Украинская линия построена с населением десяти полков ландмилиции при владении государыни императрицы Анны Иоанновны в 1734-м году, ведена от Днепра по рекам Орели и Берестовой до Северного Донца, с положением 17 крепостей и 48 редутов.

Но произведение сей линии не соответствует намерениям, для каковых она построена быть долженствовала.

1-е. Слабы сей линии по обширности ее расположением не охраняется ни мало спокойство и безопасность за оной живущих, ниже поселенными по оной поселенными местами, неприятельские предприятия отвращаемы бывали, и кой хотел, то во всегдашнее время без затруднения и безопасной ретираде местá на таком пространстве изыскивал, что из самого опыта известно. Летучий сей неприятель, неоднократно прорываясь сквозь линию, не только нападал на селения, расхищал, и опустошая оные, выжигал, но и великое множество людей в невозвратной плен без всякого препятствия уводил так, что и отряженное ко обороне сей линии войско не могло вредить ему, без действия оставалось. Одним словом, каковое бы искусство на приведение сей линии по намерению употреблено ни было, ни в какое время по столь пространному ее разстоянию противу так скорого и легкого неприятеля, предохранительного предела обещать она не может. В случае ж наступательной войны противу Крыму, за отдалением ее от Перекопи, не можно от ней к войскам иметь безопасную коммуникационную линию, что самым делом испытано было.

2-е. Да и приведением ее чрез земли Слободских полков, не токмо оные стеснены, но и самым тем лишены многих выгод в хлебопашестве, сенных покосах и других прибытках, законно им принадлежавших. А сверх того, из оставших одинатцати не поселенных полков, едва ли несколько семей по недостатку земли поселены быть могут. И так сообразив все ее неудобности и уважа истребленное на построение иждевание, можно в разсуждение бесполезности труды счесть потерянными”⁴.

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. оборону Української лінії за розпорядженнями П. Рум'янцева-Задунайського було реорганізовано: у фортецях залишалися невеликі залоги, а поперед лінії увесь

час чатували сторожові команди й роз'їзди, із запілля її прикривали три мобільні кінні корпуси. Як зазначено на мапі Української лінії 1766 року, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, на озброєнні лінії тоді налічувалося 215 гармат⁵.

Українська лінія тривалий час правила за кордон між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорозькою Січчю. Біля фортець, що стояли на шляхах на Запорожжя й Крим, були розміщені російські прикордонні форпости й митниці (зокрема при Більовській і Васильківській фортецях). Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запорожжя.

Після того як було завойовано й приєднано Кримське ханство до Російської імперії (1783 р.) і встановлено нові кордони з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і 1784 року її ліквідували. Війська, озброєння та інше майно лінії невдовзі перемістили до фортець нової Дніпровської лінії, збудованої на півдні України між Дніпром і Озівським морем.

Українська лінія, попри її застарілість і військово-стратегічні вади, все ж таки певною мірою забезпечувала Запорожжя й Південну Україну, сприяла заселенню тамтешніх земель. На лінії перебували чи служили відомі російські воєначальники П. Рум'янцев-Задунайський і М. Голенищев-Кутузов. У казематах її фортець побували Максим Залізняк, Омелян Пугачов та інші ватажки народних визвольних рухів. Позосталі рештки укріпленя Української лінії є нині пам'ятками давньої вітчизняної фортифікації.

ПРИМІТКИ

- 1 Андріан Дебринь (? – 1742) – російський військовий інженер, інженер-майор, інженер-полковник, у 1742 р. – інженер-генерал-майор. Обстежував і проектував фортеці й укріплення багатьох міст Лівобережної і Слобідської України, працював на Українській лінії та Запорожжі.
- 2 [Ленченко В.О.] Українська лінія // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 920.
- 3 Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1865. – Ч. 3. – С. 68 – 82.
- 4 Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 40. – Од. зб. 2949: „Карта Украинской линии от

Днепра до Северного Донца с показанием земель поселенных десяти ландмилицких полков”. На цій же публікованій тут мапі подано й таку важливу для користувача інформацію про вжиті на ній літерні позначки: „А. Значит черта, по коих мест пред линиею на ландмилицкие полки сенные покосы были отданы. В. Фарпосты пред линиею, прикрытые редутами. С. Фарпосты без прикрытия. D. Черта, показуемая оным полкам против писцового наказа полудачу”.

- 5 Російська національна бібліотека. – Рукописний відділ. – Ермітажне збір. – Од. зб. 282: „Карта Украинской линии с показанием крепостей, редутов и редантов, сколько во оной пушек состоит и близ лежащих местечек, слобод и рек. 1766 году”.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ XVII–XVIII ст.: МОРФОЛОГІЧНІ ТИПИ Й ОСЕРЕДКИ ВИРОБНИЦТВА

Історія, джерела, термінологія

Серед об'єктів дослідження сучасного зброєзнавства, певно, немає такого давнього, дискусійного, загадкового і водночас настільки відомого загальної різновиду холодної зброї, як шабля. В Україні шабля вже не перше століття є одним з найважливіших символів козацтва, традицій, пов'язаних з національними визвольними та державотворчими змаганнями. Не менш популярна вона й у найближчих сусідів нашої держави – Росії, Польщі, Угорщини.

Шабля фігурує у величезній кількості приказок, висловлювань, художніх творів, а так само численних наукових опрацювань у різних галузях історичної науки. І все ж таки дослідник, який має намір порушити наукову проблему, певним чином пов'язану з вивченням шаблі, одразу опиниться в дискусійному вирі, навіть за умови, що торкнеться цієї теми лише побіжно. Адже досі остаточно не розв'язаною залишається проблема навіть самого визначення шаблі¹. Це не завадило, однак, нашим російським колегам останніми роками видати низку праць, де ґрунтовно розробляється

проблематика кавказьких, турецьких та західноєвропейських шабель і вводяться в науковий обіг нові екземпляри².

В Україні значних обсягом фахових досліджень, присвячених шаблі, на жаль, немає. Частково наукова інформація вряди-годи з'являється в статтях і монографіях з історії військової справи та озброєння українських військових підрозділів різних часів. Але цілий ряд вельми важливих питань і далі належить до дискусійних. Одне з найгостріших пов'язане з поняттям „української козацької шаблі”.

Питання „яка ж вона, традиційна українська козацька зброя?” ставили ще перші видатні колекціонери й дослідники козацьких старожитностей. Д.Яворницький описав козацьку шаблю як морфологічний тип, проте не зумів помітити жодної характерної ознаки, що не була б притаманна більшості тогочасних шабель. На малюнку в його книжці взагалі зображено шаблю XIX ст.³

Славнозвісний збирач козацьких старожитностей В.Тарновський скористався прогресивнішим на тому етапі розвитку істо-

ричної науки методом, диференціюючи зброю відповідно до її походження. Так, „козацькими” він уважав шаблі, що надійшли до його колекції від родин нащадків козаків⁴. Однак і він, очевидно, не уникнув помилки, придбавши в родичів російського генерала Скобелева карабелю XVII ст. як оригінальну зброю Богдана Хмельницького⁵.

1936 року у Львові видано „Історію Українського війська” – дослідження якісно нового наукового рівня. Залучивши значний масив документальних свідчень, автори цієї праці розглянули комплекс козацького озброєння, встановили поширеність і місце шаблі в тактичних схемах бойових дій козацьких військ. Вони ствердили існування „українського типу козацької шаблі”, проте не спромоглися докладно описати бодай кілька зразків, поклавши це завдання на майбутніх дослідників⁶.

У 1960–1970-х рр. проблему української шаблі порушив В.Сидоренко в низці публікацій⁷. Аналізуючи писемні джерела, він зафіксував факт виокремлення в деяких документах „черкесской сабли” („сабли черкесского дела”), документально обґрунтував українське походження її. Втім розгорнутих досліджень виробництва холодної зброї на українських теренах проведено так і не було. Найбільша вада робіт В.Сидоренка – обмеження джерельної бази лише писемними документами. Відтак лишилося відкритим питання й про морфологічний тип козацької шаблі.

Першим ученим, що ґрунтовно вивчив зазначену проблему, використавши при цьому всі типи історичних джерел (з пріоритетом речових), став археолог І.Свешников. Його знаменита праця, що й досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових і псевдонаукових розвідок, була першим в Україні серйозним зброєзнавчим дослідженням, у якому не тільки впроваджено в науковий обіг нові археологічні артефакти, а й проведено значну роботу щодо українізації зброєзнавчих термінів⁸.

Праця І.Свешникова теж має обмежену джерельну базу, але це зумовлене в даному разі специфічними науковими завданнями вченого.

Після цієї роботи стало очевидним, що питання „козацької шаблі” неможливо вирішити на матеріалі однієї збірки.

Одночасно з І.Свешниковим працював старший науковий співробітник Львівського історичного музею (ЛІМ), головний хоронитель фонду зброї Б.Мельник. Він приділив велику увагу дослідженню шаблі як різновиду холодної зброї. В одній з нечисленних публікацій, цілком присвячених цій темі, науковець на основі власного аналізу речових та іконографічних джерел дійшов висновку, що „української козацької шаблі” не існує не тільки як особливого морфологічного типу, а і як предмета місцевого виробництва⁹. За цим висновком – величезний досвід роботи з вивчення колекцій зброї, насамперед Львівського історичного музею й

Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського, однак наведеного в статті обґрунтування для такого радикального висновку вочевидь замало.

Щоб прояснити це питання, треба передусім чітко визначити предмет дослідження – що вважати шаблею „козацькою” і яку зброю називати „українською”.

Вивчаючи шаблю як морфологічний тип, потрібно з'ясувати, якими саме шаблями користувалися українські козаки й чи існував, як припускали дослідники¹⁰, оригінальний „козацький” тип клинкової зброї з притаманною тільки йому сукупністю особливих ознак. Цим завданням зумовлений добір основного матеріалу дослідження – речових джерел. Звичайно, нині неможливо цілком певно сказати, кому саме належав той чи інший екземпляр з колекції зброї, що зберігається в одному з музеїв України. Проте основа вже сформованих музейних фондів залишається незмінною – це приватні колекції відомих меценатів XIX–XX ст., збирачів козацьких старожитностей, які намагалися добирати тематичні речі або збірки пізнішого періоду, сформовані в результаті злиття давніших колекцій, об'єднання музеїв і передачі експонатів з однієї музейної установи до іншої. Прикладом першої групи можуть бути сучасні історичні музеї Дніпропетровська й Чернігова, прикладом другої – Львова й Переяслава-Хмельницького.

Дослідженню морфологічного типу зброї козаків сприятимуть також іконографічні джерела (далі

посилатимемося на результати роботи, яку ми в цій ділянці виконали)¹¹.

Для загальної морфологічної характеристики шабель військової верстви українського населення доцільно послуговуватися терміном „козацька шабля”.

Цілком очевидно, що факт використання зброї українськими козаками ще не становить достатньої підстави для того, аби визнати шаблю „українською”. Мова може йти про походження зброї як продукту місцевого виробництва. Саме виготовлення такого складного предмета, як шабля в умовах ремісничого виробництва на різних етапах передбачає застосування великої кількості спеціалізованих технологій, а отже, залучення фахівців відповідної кваліфікації. Так, щоб виготовити клинок, треба було звертатись до коваля-мечника або шабельника, адже виготовлення робочої частини холодної зброї – надзвичайно делікатний процес, що потребував, з одного боку, наявності майстра потрібного досвіду й ремісничої майстерності, а з другого – ставив високі вимоги до якості вихідної сировини. Повний комплекс послуг з виготовлення шабель могли надавати в зброярських цехах великих міст.

Звичайно, далеко не кожна шабля ставала витвором мистецтва, особливо в часи, коли бойові дії точилися майже безперервно. Тож з середини XVII ст. спостерігається „демократизація” цього виду зброї. Проте навіть для того, щоб дібрати новий ефес до старо-

го клинка й перемонтувати шаблю наново, замало було звичайних ремісничих навичок. Бо ж ефективність шаблі як бойового знаряддя визначалася комплексом вельми складних механіко-кінематичних характеристик. Якщо в процесі виробництва не враховували їх, виходила річ, мало пристосована для виконання найважливішої функції зброї – захисту людського життя. Крім того, треба було зважати на те, що кожна людина, здатна користуватися в бою шаблею, володіла цілком певними навичками фехтування, які відповідали можливостям поширених у той час різновидів шабель. Тому майстер без таких знань у жодному разі не міг задовольнити індивідуальних вимог майбутнього власника шаблі. Нагадаємо, що до часів, коли шаблею „махали більше для годиться” було ще дуже далеко.

Чи можна вважати шаблю „українською”, виходячи з територіальної локалізації майстерень, що забезпечували повний цикл її виготовлення? Стосовно цього ми частково поділяємо думку польських дослідників. На погляд відомого зброєзнавця В.Квасневича,

національною слід уважати не тільки зброю, повністю виготовлену на території держави, а й змонтовану з довізних частин, стилістично й декоративно оформлену відповідно до національного смаку¹². Ми йдемо далі й називатимемо „українськими” усі шаблі, змонтовані в осередках виробництва холодної зброї в межах території сучасної України: адже якість монтажу й художній рівень оформлення робіт місцевих майстрів у будь-якому разі об’єктивно відображають рівень розвитку техніки й культури ремісничого виробництва, незалежно від особистих уподобань замовників.

У нашому дослідженні ми ставимо за мету, по-перше, проаналізувати морфологічні типи *козацької*, а по-друге, встановити осередки виробництва *української* зброї.

Оскільки в сучасній історіографії зброєзнавчі терміни, зокрема й визначення морфологічних типів, трактуються вельми довільно, наше тлумачення використовуваних у цій роботі термінів дано в *додатку*, а характеристику вибраних для вивчення типів шабель – у *таблиці 1*.

Таблиця 1

Тип	Період (ст.)	Найхарактерніші ознаки
Польсько-угорський тип II	Поч. і сер. XVII	Масивне руків’я, верхів’я мигдалеподібне, відігнуте вниз, ефес відкритий або напівзакритий, довга пряма хрестовина. Клинок важкий, плаский, з незначною кривиною ¹³ .
Польсько-угорський тип IV („орла”)	XVII – XVIII	Верхів’я у вигляді реалістично виконаної голови орла ¹⁴ .

Карабеля гусарська (т.зв. козацька)	XVII	Конічне руків'я, сплюснене витягнуте верхів'я, з'єднане ланцюжком з кільйоном, гарда з короткими кільйонами.
Чечуги (смички)	XVII – XVIII	Мала гарда відкритого типу, довге верхів'я у вигляді ковпачка, розгорнутого вгору під тупим кутом, довгий маловигнутий клинок.
Ординки (татарські)	XVII – XVIII	Масивна гарда відкритого типу, верхів'я у вигляді ковпачка, розгорнутого вгору під тупим кутом, довгі, розширені на кінцях кільйони, масивний широкий клинок значної кривини ¹⁵ .
Гусарська (чорна)	XVIII	Ефес закритого типу ¹⁶ .
Карабелі (кліх)	XVII – XVIII	Ефес відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла, невелика гарда з короткими кільйонами ¹⁷ .
Шамшир	XVII	Гарда відкритого типу, верхів'я у вигляді ковпачка, нахиленого під прямим кутом ¹⁸ , клинок характерної форми („лев'ячий хвіст“)
Килидж	XVIII	Гарда відкритого типу з довгими кільйонами, комоподібне верхів'я, короткий широкий сильновигнутий клинок з великою елманню ¹⁹ .
Турецького типу	XVIII	Шаблі турецького походження з характерним комоподібним верхів'ям і робочою частиною іранського походження.
Балканські	XVII– XVIII	Гарда відкритого типу з короткими кільйонами, клинок іранського походження, характерне стилістичне та декоративне оформлення ²⁰ .

Для аналізу ми використали матеріали шести великих українських музейних колекцій зброї. Огляньмо їх.

У фондах **Національного музею історії України** (далі – НМІУ) збері-

гається одна з найбільших в Україні група шабелі XVI–XX ст. загальною кількістю понад 90 експонатів. Серед них 22 одиниці XVII–XVIII ст. уважаємо козацькими (див. *табл. 2*).

Таблиця 2

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1	З–1365	XVII	Україна (?)	
	2	З–40	XVI	Польща	
	3	З–51	XVIII	Туреччина	

	4	З-754	XVII	Іран – Туреччина (?)	
Килидж	5	З-406	XVIII	Туреччина	
	6	З-399	XVIII	Туреччина	
	7	З-69	XVIII	Туреччина	
Турецького типу	8	З-62	XVIII	Росія	
	9	З-68	XVIII	Туреччина	
	10	З-55	XVIII	Туреччина	Церемонійна
Шамшир	11	З-41	XVIII	Росія	
	12	З-49	XVII–XVIII	Іран – Росія	
	13	З-133	XVII		
Польсько-угорська, тип II	14	З-60	XVII	Польща	З напів-замкнутим ефесом
Орла	15	З-45	XVIII	Польща – Туреччина	
Ординка	16	З-405	XVII	Польща	Янівка
Гусарська	17	З-409	XVIII	Польща	Баторійка
	18	З-398	XVIII	Польща	З чашко-подібною гардою
	19	З-294	XVII	Польща	Августівка
Чечуга (Смичок)	20	З-293	XVII	Польща	
Балканські	21	З-47	XVIII		
	22	З-64	XVIII		

В основу колекції фондів **Державного історичного музею ім. Д.Яворницького** в м. Дніпропетровську (далі – ДІМ) покладено збірки не тільки самого Д.Яворницького, а й іншого видатного колекціонера – А.Поля. Виданий 1843 року каталог колекції старожитностей А.Поля²¹ містить ґрунтовну базу описів шабел. На жаль, абсолютна більшість речей з неї не представлена у фондах сучасного ДІМу. Для аналізу ми залучили

6 одиниць зі збірки цього музейного осередку (див. *табл. 3*).

Колекцію шабел **Чернігівського обласного історичного музею** (далі – ЧІМ) започаткував ще його засновник В.Тарновський. Найповніше сучасний склад збірки відображений у виданому 1990 року каталозі²². Досліджуючи матеріали експозиції і фондів цього музею, ми виявили 7 козацьких шабел (див. *табл. 4*).

Таблиця 3

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1	О-248	XVII	Туреччина	
	2	О-262	Поч. XVIII	Польща	
Турецького типу	3	О-249	XVIII	Туреччина – Україна	
	4	О-105	XVIII	Туреччина – Україна	
Шамшир	5	О-255	XVIII	Україна(?)	
Чечуга (Смичок)	6	О-254	XVII	Польща	

Таблиця 4

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1	И-2893	XVII	Туреччина – Україна	
	2	И-2897	XVIII	Туреччина	
	3	И-2926	XVIII	Туреччина – Україна	
Турецького типу	4	И-2931	XVIII	Туреччина	
	5	И-2896	XVII	Туреччина	„Шабля Івана Мазепи”
Карабеля гусарська	6	И-2910	XVII		
Ординка	7	И-2916	XVII	Туреччина – Україна	

Колекція зброї **Переяслав-Хмельницького історичного музею** (далі – ПХІМ) порівняно молода, вона існує з 1954 р. (нині в Національному історико-етнографічному заповіднику „Переяслав”). З часом зусиллями незмінного керівника музею М. Сікорського та його колективу збірку значно розширили. У складі колекції ми ідентифікували 12 козацьких шабель XVII–XVIII ст. (див. *табл. 5*).

У фондах **Харківського історичного музею** зберігається 5 одиниць шабель, які можемо вважати козацькими (див. *табл. 6*).

Шаблі з музею „**Козацькі могили**” (нині – Державний історико-меморіальний заповідник „**Поле Берестецької битви**”) проаналізовано на основі даних з праці І. Свешникова²³. У складі колекції – 7 шабель XVII ст. польсько-угорського типу II (з них 3 з напів-

Таблиця 5

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1	ПХМ 3569	XVII	Туреччина	„Шабля Богдана Хмельницького”
	2	ПХМ 1876	XVII	Польща	
	3	1818	XVII	Туреччина – Польща	
	4	ПХМ 4944	XVIII	Туреччина – Польща	
Килидж	5	ПХНІВ 1338	XVIII	Туреччина	
	6	1718	XVIII	Туреччина	
Турецького типу	7	646	XVII	Україна (?)	
	8	642	XVII	Туреччина	
Шамшир	9	1739	XVII	Іран	
Орла	10	АИМ 269/876	XVIII	Польща – Україна (?)	
	11	АИМ	XVIII	Польща – Україна (?)	
Карабеля гусарська	12	ПХМ 1703	XVII	Польща	

Таблиця 6

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Килидж	1	3–198	XVIII	Туреччина	
Турецького типу	2	ОС–254	XVIII	Туреччина	
	3	3–138	XVIII	Туреччина – Україна	
Шамшир	4	ОС–577	XVII	Іран	
Ординка	5	ОС–217	XVII	Литва	

замкнутим ефесом) і 3 ординки того ж століття.

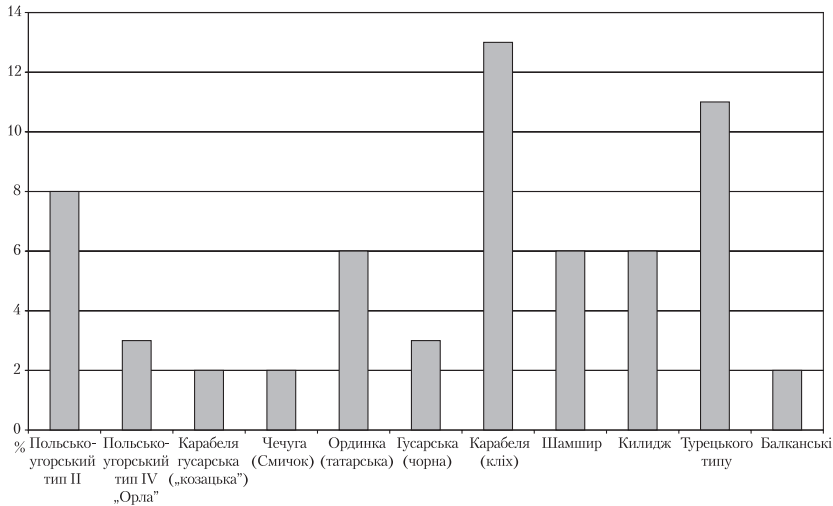
Зробивши обрахунки, ми визначили відсотковий розподіл дослідженого музейного матеріалу за типами (див. *діаграму 1*).

Велика кількість карабелів збереглася до наших часів не тільки завдяки популярності цього типу

шабелів серед козаків, а й виробництву такої зброї на теренах сусідніх держав – Османської імперії, Польщі, нарешті самої України – у Львові.

Ці показники не можна сприймати як остаточні, адже кожна колекція формувалася багато років у свій неповторний спосіб. Так, усі шаблі

Діаграма 1

з музею „Козацькі могили” віднай-
дено на полі Берестецької битви,
тимчасом як переяславські експо-
нати надійшли з різних куточків
країни тощо.

Звичайно, вивчення матеріалів
шести музейних збірок все ж таки
замало для всеосяжних виснов-
ків. Проте цього матеріалу цілком
досить, щоб установити загальну
тенденцію. При цьому вона повністю
відповідає результатам перехресно-
го верифікаційного аналізу іконо-
графічних джерел²⁴. Відповідно до
них, шаблі заможної української
шляхти – високоякісні, оформлені
на високому художньому рівні з
ужитком коштовних матеріалів –
турецьких типів (найбільша кіль-
кість), „шаблі «орла»”, карабелі,
ординки, карабелі гусарські („коза-
цькі”). Зброя бідного або середньої
заможності козака – це проста
бойова шабля одного з поширених
в Україні типів (за нашими дослі-
дженнями – гусарського типу).

Наступне дуже важливе завдан-
ня – вичленувати з дослідженої
зброї козацькі шаблі, зроблені в
Україні. Тому ми приділили особ-
ливу увагу найцікавішим зразкам,
що, на нашу думку, мають українсь-
ке походження. Відбирали шаблі,
виготовлені в „проміжному”, неха-
рактерному для чистих турецьких,
іранських і польських зброярських
традицій стилі, часто з додаткови-
ми ознаками їхнього походження
у вигляді гербів і написів. Нижче
наводимо технічні характеристики
таких шабель та їхній опис.

Колекція ДІМ

1. Шабля турецького (клинок –
перського) типу, перша половина
XVIII ст., інв. № О-249 (іл. 1).
Сталь, залізо, ріг, дерево. Кування,
карбування, гравіювання, виточу-
вання. Параметри: довжина шаблі
(далі – А) 900 мм; довжина клинка
(далі – В) 76 мм; ширина клинка
біля п'яти (далі – С) 31 мм.

1

Клинок сталевий, значної кривини, долів немає. Бойовий кінець гострокінцевий, двозезвий. Від п'яти вздовж спинки завширишки 4 мм йде тріщина, що може свідчити про низьку якість сталі клинка.

Ефес відкритого типу. Гарда з жовтого, вкритого черню металу, проста, хрестоподібна. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці

кільйонів видовжені, мигдалеподібні. Щічки руків'я з рогу чорного кольору, з широкою заклепкою, прикрашеною геометричним орнаментом посередині. Верхів'я виконане монолітно зі щічками, формою нагадує ятаган. З передньої і задньої частини руків'я – каптурець завширишки 13 мм з геометричним орнаментом.

Піхви, завдовжки 760 мм, дерев'яні, обтягнені чорною шкірою. Металева, вкрита черню оправа складається з устя (58 мм), хвостовика (240 мм) і невеликої обіймиці (90 мм), вкритих рослинним орнаментом. На усті й обіймиці розміщено кільця кріпити реміні португелі.

Особливість цього екземпляра в тому, що в центрі хрестовини міститься герб: у німецькому щиті на червоному полі – лебідь, надщитом – італійська графська корона з дев'ятьма видимими перлинами, нашоломник – лебідь (*іл. 1а*).

1а

З боків щит укритий рослинним орнаментом. Оскільки шабля надійшла до Львівського історичного музею з Підгорецького замку (до ДІМ передана в 1951 р.), логічно пов'язати герб (і відповідно саму зброю) з польським родом, який посідав Підгір'я. Однак аналіз джерел з історії родових гербів²⁵ дає підстави для висновку, що цей герб належав старовинній шляхетській родині Дуніних-Борковських (ил. 16). На початку XVIII ст. представники цієї династії займали найвищі посади в козацькому війську й володіли маєтками в Чернігові. Так, Василь Каспарович Дунін-Борковський був генеральним обозним Війська Запорозького. Його посмертний ктиторський портрет датується 1701–1703 рр.²⁶ На ньому бачимо парадну шаблю старшини, яка також має верхів'я аналогічного типу (ил. 16), що становить унікальний випадок серед творів українського портретного малярства XVII–XVIII ст. Зважаючи на те, що згідно з даними перепису

міщан 1666 р., у Чернігові працювало три ремісники-шабельники²⁷ (а це – високий показник порівняно з іншими великими міськими центрами Київського, Чернігівського й Смоленського воеводств), напрошується висновок, що розглянутий екземпляр шаблі виготовили місцеві майстри.

2. Шабля з клинком перського типу XVII ст., інв. № О-105 (ил. 2). Сталь, дерево. Кування, гравіювання. Параметри: А=880; В=745; С=31.

Клинок сталевий, середньої кривини, без долів. Сторони плавно звужуються до вузького, гострокінцевого однолезового бойового кінця. Спинка клинка завширшки 5 мм.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, пласка, без орнаменту. Перехрестя витягнутої ромбічної форми, з двома парами шипів, монолітно з'єднане з хрестовиною. Кінці кільйонів кулясті. Щічки руків'я дерев'яні, з двома заклепками. Верхів'я втрачено.

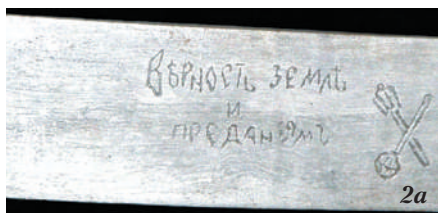

2

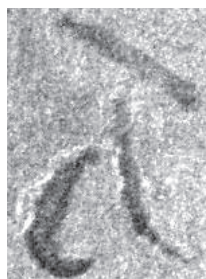
Цікава особливість цього екземпляра в тому, що із зовнішнього боку клинка, у верхній частині викарбувано кириличний напис: «ВѢРНОСТЬ ЗЕМЛѢ И ПРЕДАНІЯМЪ». Нижче зображено перехрещені булаву й пірнач (іл. 2а). Виходячи з граматичних особливостей напису, датуємо клинок першою половиною XVII ст.²⁸

З внутрішнього боку клинка, на рівні початку напису, є клеймо, що скидається на кириличну літе-

2а

ру з нарядковим знаком (іл. 2б). Аналогів цього клейма ми не виявили. Особливості монтажу, клейма, напису наводять на думку про українське походження клинка.

2б

3. Шабля перського типу (шамшир), XVII ст., інв. № О-255. Сталь, мідь, дерево. Кування, карбування, різьба. Параметри: А=87; В=745; С=31.

Клинок сталевий, середньої кривини, без долів, з нехарактерною для шамшира малою елманню. Бойовий кінець гострокінцевий, двозезовий.

3

Ширина спинки клинка поступово зменшується від п'яти до елмані з 5 до 3 мм, зникаючи в ділянці вістря.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, з мідного стопу, у центрі вкрита карбованим рослинним орнаментом. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі, зі сплющеними трикутними закінченнями. Щічки руків'я дерев'яні, оздоблені різним геометричним орнаментом, фіксуються однією широкою заклепкою. Верхів'я дерев'яне, оливкоподібне, виконане як окремий елемент, прикрашене різьбленням у вигляді голови птаха. По всій довжині руків'я з верхньої, торцевої і нижньої частини закріплено тонку мідну платівку, з геометричним орнаментом (ил. 3). Піхви втрачено.

Особливості декору, монтажу підводять до думки про місцеве виготовлення шаблі.

Колекція ЧИМ

1. Карабеля, XVII ст. (ил. 4, 4а).
Инв. № И-2893. Сталь, срібло, шкіра, дерево. Кування, гравіювання, карбування, ташування, чернь. Параметри: А=995; В=885; С=32.

Клинок сталевий, значної кривини, характерної для шамшира форми. Долів і елмані немає. Дволезовий бойовий кінець гострокінцевий. З правого боку клинка в картуші сліди ташованого арабського напису.

Ефес відкритого типу. Гарда зі срібного стопу, хрестоподібна. Витягнуте ромбічне, з двома парами

шипів перехрестя становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів краплястої форми. Руків'я обтягнене шкірою ската. Щічки прикріплені до хвостовика на трьох заклепках. У центрі хрестовини рослинний орнамент. Заклепки руків'я й срібна ажурова оправа прикрашені квітковим орнаментом.

Обламані піхви були вкриті хозом. Заціліла оправа складається з устя й двох обіймиць з рухомими кільцями, вкрита рослинним орнаментом. На усті зображено хрест, є напис кирилицею й дата „1664”.

Укладач каталогу чернігівської колекції зброї вважає, що шабля зроблено в Україні²⁹. Крім написів, підставою для такого висновку може бути незвичайна форма хрестовини з краплястими кільйонами. У певну суперечність заходять типовий для Туреччини XVII ст. декор³⁰ і паралельні сторони руків'я, не притаманні тогочасним турецьким карабелям.

2. Шабля вірменська (ординка), XVII ст., інв. № И-2916 – з колекції Тарновського, № 130 (іл. 5, 5а). Сталь, золото, срібло, дерево. Кування, карбування, гравіювання, таушування, чернь, зернь. Параметри: А=918; В=780; С=34.

Клинок сталевий, малої кривини, з елманню, без долів, таушований золотом. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. З правого боку клинка біля ефеса зображені дві свічки, що горять, хрест у колі, вздовж обуха – напис латиною: „NDICA DOMINE NOCENTES ME EXPUGNA IMPUGNANTES ME” („Засуди, Госпode, тих, хто шкодить мені, та здолай тих, хто проти мене”).

Ефес відкритого типу, гарда зі срібного стопу, хрестоподібна. Перехрестя з двома парами шипів, воно становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів кулясті. Руків'я вкрите срібною платівкою, із зерню й черню. Верхів'я у вигляді наперстка, нахиленого під тупим кутом у бік леза. Від хрестовини до верхів'я посередині руків'я проходить вузька срібна платівка.

Обкладка піхов дерев'яна, вкрита срібною платівкою із зерню й черню. Срібну карбовану оправу

становлять устя, п'ять обіймиць і наконечник. На усті й центральній обіймиці є рухомі кільця. Усі елементи оправи декоровано карбованим рослинним орнаментом.

Ідентифікація шаблі як виробу львівських майстрів³¹ викликає в нас сумніви. Ні верхів'я, ані гарда не характерні для львівських ординок. Натомість типовий декор і напис спонукають думати, що клинок шаблі турецького виробництва.

3. Карабеля, Україна, клинок XVII ст., ефес XVIII ст., інв. № И-2926 – з колекції В.Тарновського, № 143. Сталь, золото, рубіни, яшма. Кування, таушування, інкрустація. Параметри: А=960; В=840; С=32.

Клинок сталевий, середньої кривини, з елманню, таушований золотом. На елмані є діл. Бойовий

кінець гострокінцевий, дволезовий. З правого боку клинка біля ефеса – зображення двох свічок, що горять, Богородиці з дитям, двох янголів, які підтримують корону, прикрашену рубінами. Уздовж обуха – напис грецькою мовою.

Ефес закритого типу, пізнішого походження. Гарда складається із захисної дужки, що переходить у хрестовину. Перехрестя з двома парами шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Загнутий униз правий кільйон закінчується кулькою. Щічки руків'я із сірої яшми, їх утримують на хвостовику три заклепки. Верхів'я – фігурної форми, вкрите металевою платівкою (іл. 6, світлина Є. Славутича).

Згідно з каталогом колекції В.Тарновського, ця шабля – „дарунок гетьмана Мазепи осавулу Савичу... придбана у нащадків Савича”³². На нашу думку, клинок цієї шаблі виготовлений у Туреччині наприкінці XVII ст. Ефес поєднує конструктивні й декоративні особливості типів польської карабелі XVIII ст. і гусарської шаблі. Робота українських майстрів у даному разі могла полягати у виготовленні (переробці) ефесу та монтажі зброї.

Колекція ПХІМ

1. Шабля турецького типу, середина XVII ст., клинок іранського типу, інв. № 646. Сталь, шкіра, дерево. Кування, гравіювання. Параметри: А=915; В=785; С=35.

Клинок сталевий, малої кривини, з рикасо, дволезовою елманню. Один широкий діл закінчується на елмані. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Із зовнішнього боку клинка – герб „Погоня”.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, сталева, нехарактерної форми. Надзвичайно короткі кільйони мають кулясті закінчення. Перехрестя становить єдину

конструкцію з хрестовиною, шпички широкі, короткі. Щічки руків'я дерев'яні, закріплені на трьох орнаментованих заклепках. Верхів'я – перехідне до комоподібного (характерне для др. пол. XVII ст.), з металевою кулькою зверху.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою рудого кольору. Оправа піхов металева, складається з устя, двох обіймиць і наконечника з аналогом гребеня. На усті й другій обій-

миці – два рухомі кільця. Уся оправа вкрита ледве помітним рослинним орнаментом.

Впадають в око незвична форма гарди (ил. 7), що конструктивно являє собою проміжну відміну між давньоруськими і східними формами XVII ст., а також герб (ил. 7 а) – саме такий тип „Погоні” до середини XVII ст. використовувано на земельних печатках Київського воєводства³³. Втім герб вельми неохайно врізаний у тіло клинка лютуванням на розкарбовану заглибину. Очевидно, він пізнішого походження. Рештки декору з оправи піхов нагадують класичний турецький „саз” (ил. 7 б).

2. Церемонійна шабля „орла”, XVIII ст., інв. № АИМ 269/876 „з особистої охорони гетьмана” (іл. 8). Сталь, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравіювання, карбування, зернення, оздоблення камінням. Параметри: А=80,5; В=66; С=3,3.

Короткий широкий сталевий клинок своїми розмірами й формою єлмані відповідає турецькому типу *пала*, або *гаддаре* (за Е. Асвацатурян³⁴), що одразу вирізняє цей екземпляр з маси відомих польсько-угорських шабель „орла” (за В. Квасневичем³⁵); проте щодо самої характерної форми великої дволезової єлмані з гострокінцевим бойовим кінцем, то вона відома ще з XVI ст. і трапляється в різноманітних угорських, польсько-угорських і турецьких різновидах аж до XVIII ст.

Уздовж обуха клинка пролягають три рівнобіжні доли, два з них продовжуються на єлмані до вістря й утворюють реберця.

При п'яті клинка вигравіювані знамениті клейма „серпи”, що свідчать про його італійське або, ймовірно, штирійське (австрійське) походження (іл. 8а).

Ефес декоративно оформлений із золоченого срібного стопу. Гарда відкритого типу, хрестоподібна, вкрита карбованим і гравіюваним геометричним орнаментом. Місце перехрестя займає трикутний виступ, спрямований вершиною в бік клинка. Кінці довгих кильйонів розгорнуті опозитно: лівий – угору, правий – униз. Щічки руків'я обшиті шкірою й оббиті позоло-

8a

ченим дротом. Верхів'я виконане у формі реалістичної голови орла. Позолочений ланцюг з'єднує дзьоб птаха з кінцем лівого кільйона.

Піхви дерев'яні, обтягнені оксамитом жовтогарячого кольору. Оправа піхов складається з устя, обіймиці й наконечника фігурної форми. Усі елементи оправи виготовлені зі срібного стопу, золочені, оздоблені напівкоштовним камін-

ням, укриті карбованим рослинним орнаментом і зерню. На усті закріплено три нерухомі кільця, на обіймиці – одне. Оксамитова портупея з позолоченими, укритими карбованим орнаментом бляхами, призначена на те, щоб підвішувати шаблю через плече.

За сукупністю морфологічних характеристик ефеса шаблю варто класифікувати як польсько-угорський тип IV („орлиних шабель”, невідомих за межами Польщі³⁶). Втім нехарактерне загалом для польської (як і для турецької) зброярської традиції сполучення описаних вище клинка й ефеса наводить на думку про українське виготовлення (монтаж) цього екземпляра.

3. Церемонійна шабля „орла”, XVIII ст., „з особистої охорони гетьмана”. Сталь, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравіювання, карбування, зернення, оздоблення камінням. Параметри: A=820; B=670; C=37 (ил. 9).

Короткий широкий сталевий клинок своїми розмірами й формою елмані також відповідає турецькому типу *пала*, або *гаддаре*. Елмань своєю формою відрізняється від попереднього екземпляра – вона дволезова, тупокінцева. Такої форми елмані відомі також у турецьких і угорських шабель з XVI ст.

Уздовж обуха пролягають два доли, що утворюють реберце. Верхній закінчується на елмані, нижній тягнеться до вістря.

Конструкція й декор ефеса та піхов відрізняється від попереднього зразка тільки зеленим кольором оксамиту.

Обидві шаблі передані з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, Росія).

Цілком очевидно, що обидві шаблі виготовлені з метою парного використання при урочистих нагодах. Втім у конструкції встановлено бойові клинки, що разом з розкішним оформленням натякає на використання цих шабел для охорони в супроводі вельможних осіб.

Колекція ХІМ

1. Шабля перського типу, XVIII ст., інв. № 3-138 (ОС – 171). Сталь, бронза. Кування, литво, карбування. Параметри: С=34 мм; обух при п'яті – 5.

Клинок сталевий, середньої кривини, без рикасо, обламаний у верхній частині. Посередині проходить один широкий діл, другий, вузький – уздовж обуха. При п'яті з обох боків ледве помітно гравійований контурний рослинний орнамент.

Ефес відкритого типу, суцільний, литий з бронзи. Гарда проста, хрестоподібна. Видовжені короткі кільйони мають кулясті закінчення, верхній кільйон обламаний. Перехрестя витягнутої ромбічної форми, шипи видовжені, широкі. Верхів'я оливкоподібне, наслідує форму класичного шамшира. Весь ефес укритий рослинним орнаментом у вигляді виноградного грона й листя (*ил. 10*).

Шаблю знайдено на острові Чортомлик. Передано з ДІМ.

На думку про українське походження зброї наводить оформлення її ефеса.

Отже, з масиву козацьких шабел ми дібрали тільки десять таких, що з більшою або меншою ймовірністю могли бути зроблені в Україні. Проте стовідсоткової гарантії не маємо ні в одному випадку. Адже дотепер не виявлено жодного вірогідного виробничого клейма українських майстрів, а єдине напевне підтверджене речовими джерелами виробництво шабел та іншої зброї локалізовано зусиллями українських і польських

істориків та зброєзнавців у Львові й стосується воно найперше вірменських ремісників.

Осередки виробництва й ремісники-шабельники

Ми вважаємо, що центри виробництва українських шабел можна локалізувати, виявляючи зброярів-шабельників серед міщан (цехові й позацехові виробничі осередки); ремісників козацької верстви; ремісників верстви вільних селян.

Вище вже згадувалося про надзвичайно високі вимоги, які ставило виробництво зброї перед ремісниками. Відповідна організація й майстерність своєю чергою передбачали високий рівень спеціалізації майстрів, що був притаманний усій металообробній галузі XVII–XVIII ст. і зумовлювався підвищеною складністю процесу виробництва металевих речей за умов ручної техніки³⁷. Ковалі спеціалізувалися на виготовленні певних складних виробів. Про це свідчать назви спеціальностей майстрів – членів ковальських цехів³⁸, а у великих центрах – назви цілих цехів. Так, у Львові в другій половині XVII ст., крім власне ковальського цеху, існували цехи мечників, лучників, слюсарів, кітлярів, бляхарів, годинників, голкарів, людвисарів³⁹. Причому в межах цих цехів працювали ремісники приблизно 25 спеціальностей, що значно перевищувало розподіл за фахом у будь-якій іншій галузі⁴⁰.

Саме з цієї причини єдиним майстром, що за середньовіччя виробляв шаблі, був фахівець з виго-

товлення саме цього виду зброї – шабельник (на заході України – мечник). Звичайно, за гострої потреби до цього могли залучати й ремісників інших спеціальностей.

Серед найінформативніших джерел про кількість і спеціалізацію ковалів XVII ст. насамперед треба назвати переписні книги, де зазначено чисельність заняття людності різних поселень, а також різноманітні реєстри, люстрації маєтностей та описи володінь і майна⁴¹.

З поселень передусім привертають увагу привілейовані королівські міста. Вони були найбільшими виробничими центрами державного

значення з найрозвинутішими ремеслами. Найбільші міста належали до найдавніших, заснованих ще за часів Київської Русі. Їх було не так багато, це – Київ, Чернігів, Львів тощо.

Інша група складалася з порівняно молодих міст, більшість з яких переросла в справжні великі виробничі центри вже в XVII ст. На Лівобережжі В. Романовський на основі матеріалів перепису 1666 р. виділив 36 „справжніх” великих міст⁴².

Виявлені й уточнені дані про найзначніші зброярські центри й деякі менші міста Київського, Чернігівського та Смоленського воєводств наводимо в таблиці 7.

Таблиця 7

Місто (кількість статей)	Кількість міщан (дворів)	Ремісниче населення	Металобробних спец. (двори)	Кількість шабельників (за статтями)						
				I	II	III	IV	V	VI	Бобили та підсуєдики
Київ (IV)	684	205 (30)	17 (8,2)	н/д		–	1	–	–	–
Переяслав (III)	274	101 (36,8)	19 (18,8)	–	1	2	–	–	–	–
Остер (V)	246	139 (56,5)	15 (10,7)	–	–	–	–	–	–	1
Стародуб	911	341 (37,5)	29 (8,5)	1						
Ніжин (V)	642	168 (26,1)	39 (23,2)	–	–	–	3	–	–	–
Сосниця (V)	567	156 (27,5)	14 (8,9)	–	–	–	1	1	–	–
Конотоп (VI)	495	52 (10,5)	10 (19,2)	1	–	–	–	–	–	–
Чернігів (V)	314	69 (22)	7 (10)	1	–	1	–	1	–	–

Підрахунки виконано за опублікованими і неопублікованими⁴³ даними перепису 1666 р. Аналізуючи виробництво в Ніжині, ми додатково залучали друковані відомості з цехової книги ніжинських ковалів⁴⁴.

Київ, Стародуб і Ніжин були найрозвинутішими містами Гетьманщини. Тут склався значний прошарок торгових людей⁴⁵. Це підтверджується кількістю ремісників у тих галузях виробництва, продукти яких формували міський ринок збуту. Так, у Стародубі налічувалося 45 дворів шевців, 44 кравців, у Києві – 36 дворів шевців, 19 чинбарів тощо. Тим часом ремісників-шабельників припадало 1–2 на місто. Отже, обсяги цього виробництва були невеликі, а його продукція призначалася на задоволення внутрішніх міських потреб.

Київ відігравав провідну роль в торгівлі й ремісничому виробництві всієї Наддніпрянщини. Проте інформації, що він мав окремий зброярський цех, у документах не виявлено. Втім відомо, що в місті діяв добре розвинений цех ковальський. Він був у привілейованому становищі⁴⁶ й об'єднував ремісників багатьох спеціальностей. Перепис 1666 р. зафіксував тільки одного шабельника, однак треба взяти до уваги, що перші 14 сторінок матеріалів перепису втрачено. Єдиний двір шабельника у документ залічено до IV (найбіднішої) статті, тож навряд, щоб у місті тоді працювали заможні майстри цього фаху (для порівняння: шевців III статті було 5, IV – 31)⁴⁷.

Отже, попри велике промислове й торговельне значення Києва обсяг виробництва шабель тут був вочевидь незначний.

Важливе для нашої теми писемне джерело – книга ніжинських ковалів – найстаріша з цехових книг Лівобережжя, що збереглася. Ніжин – місто „молоде” (магдебурзьке право отримало 1625 р.), ковальський цех у ньому створено порівняно пізно – у 1634 р. Згідно з даними згаданого джерела, цех був спільний для всіх ніжинських ремісників металообробної галузі (відсоток їх – найвищий порівняно з усіма іншими проаналізованими містами). Серед майстрів ковальського цеху Ніжина було 3 шабельників⁴⁸.

Треба зазначити, що троє майстрів для другої половини XVII ст. – невелике число (у Львові тоді працювало майже 40 мечників). Проте такої кількості було більш ніж досить, щоб задовольняти внутрішні потреби й виконувати незначні сторонні замовлення. У тому ж Львові з XV по XVII ст. працювало всього 4 мечників.

Міста південної Гетьманщини за складом населення різнилися від інших: вони мали більшу кількість заможних цехових майстрів, великі цехові об'єднання. Найбільшим торговельно-ремісничим центром тут був Переяслав, з найвищим у Київському воєводстві відсотком ремісників, зайнятих у металообробній галузі (19%). За чисельністю ковалі, з них троє шабельників, посідали третє місце після шевців і кушнірів.

У північній частині Лівобережжя найзначнішими містами були Чернігів, Батурин, Остер, Нові Млини, Конотоп, Козелець і Сосниця. Остер розвивався як ремісничий центр (56% ремісничого населення). Майже всі ремісники металообробних спеціальностей, включаючи єдиного шабельника, належали до найбільшньої категорії. Ще більший центр, хоч і з нижчим, ніж в Острі, відсотком ремісників, являла собою в той час Сосниця. При загалом меншій кількості осіб, зайнятих у сфері металообробки, тут працювало двоє шабельників.

У Конотопі виявлено невеликий відсоток ремісничого населення. Проте 53 ремісничі двори представлені значною кількістю спеціальностей. Серед майстрів-металообробників були слюсар (1 двір), кітляр (1 двір) і шабельник (1 двір). Шабельник жив тільки з ремесла („пашні, коня й вола немає”⁴⁹) і при цьому залишався одним з найзаможніших у місті майстрів (платив найвищий податок). Це доволі рідкісний випадок, бо здебільшого заможні майстри-шабельники мешкали в містах з розвинутішим зброярським ремеслом.

За кількістю міщанського населення Чернігів у середині XVII ст. поступався згаданим містам Лівобережжя. Він розвивався передусім як торговельний центр: кількість „торгових людей” у ньому значно перевищувала кількість ремісників. Ремісники становили невеликий відсоток від усього населення міста (22%). Дуже мало були пов’язані з металообробкою (7 дворів, або 10%).

Незважаючи на це, тут нам трапляються одразу троє зброярів. Двоє з них платили високий податок (один – найвищий), це свідчить про їхню заможність. Специфіка зброярського виробництва Чернігова полягала в тому, що обидва заможні ремісники виготовляли водночас рушницю й шаблі, чого не було в інших містах. Третій (незаможний) зброяр працював лише як шабельник. Усі троє повністю відійшли від сільського господарства й заробляли тільки своїм ремеслом⁵⁰.

Провідним осередком виробництва холодної зброї в XVII ст. в Україні й одним з найбільших у Речі Посполитій був Львів. Зброярство тут мало давні традиції – за деякими відомостями, початки його сягали XIV ст. З XVI ст. львівські мечники входили до спільного для більшості ремісників металевих виробів ковальсько-слюсарського цеху, від якого відокремилися в 1634 р.⁵¹ Кількість цехових майстрів була порівняно невелика й зростала повільно. Як уже зазначалося, з XV по XVII ст. цех налічував чотирьох мечників. У 1623–1689 рр. міське право одержали й стали цеховими майстрами 39 мечників⁵².

Чільне місце в асортименті їхніх виробів посідали мечі та шаблі, а з XVI ст. – майже виключно шаблі⁵³. Крім масової продукції, виготовляли також коштовну зброю на замовлення, на продаж або як ремісничий „шедевр”, потрібний, щоб уступити до цеху (таке правило існувало також для майстрів у краківському й познанському цехах)⁵⁴. Про обсяги і якість виробництва промовляє

той факт, що львівський цех мечників очолював усі мечницькі цехи інших міст Руського й Подільського воєводства, а також здійснював галузеву юрисдикцію над усіма ремісниками цієї спеціальності в засягу 30 миль від Львова⁵⁵. Взагалі звання майстра-мечника в цілій Речі Посполитій міг здобути тільки майстер, що навчався цього ремесла в Познані або у Львові⁵⁶. Саме Львів був відомий як „школа ремісників” (*seminarium mechanicorum*). Про львівське виробництво холодної зброї збереглися красномовні свідчення сучасників. Зокрема Йоан Альнпех у своєму „Описі міста Львова” згадує великий військовий арсенал і наголошує на тому, що „ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо, як тут...”⁵⁷.

Особливе торговельне значення міста, а також розмах виробництва в ньому холодної зброї, сприяли тому, що серед великого асортименту експортних і реекспортних товарів значне місце належало зброї, зосібна шаблям⁵⁸. Так, гетьман Ян Тарновський ще в 1547 р. закупив у трьох львівських купців 21 віз холодної зброї. Напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. у Львів для закупівлі зброї виїхали довірені особи Богдана Хмельницького⁵⁹.

Розвинутим зброярським виробництвом славився Кам'янець-Подільський – головний центр Подільського воєводства. Єдиний спільний ковальський цех, що налічував 26 ремісників, об'єднував мечників разом із слюсарями, кітлярами, лимарями, сідлярами і лудниками. Кам'янець-подільські мечники ще

1592 року скаржилися на львівських колег за те, що ті не приймали вивчених ними підмайстрів до своїх громад⁶⁰. Кам'янець, як найбільший ремісничий центр Поділля, увесь час конкурував зі Львовом. Загальна кількість ремісників досягала в ньому 130 осіб⁶¹.

У невеличкому подільському місті Сатанові „Люстрація 1578 р.” зафіксувала 57 ремісників, у тому числі одного мечника⁶².

По Брацлавському воєводству є свідчення, що клинкову зброю виготовляли у Вінниці. Так, в описі пограбованого майна шляхтича С.Кропивницького згадуються **”... шабель пахолчих барвєных пять, роботы вѣнницкоє...”**⁶³.

Зважаючи на пересічно незначну кількість ремісників-шабельників і мечників у містах Гетьманщини, логічним буде припустити, що більша частина їхніх виробів використовувалась для внутрішніх міських потреб.

Треба підкреслити також вплив фактору розвинутої торгівлі на рівень міського виробництва клинкової зброї. Найбільша кількість заможних майстрів-шабельників припадає на полкові міста з підвищеною торговельною активністю – Ніжин, Переяслав, Чернігів. Частина продукції ремісників цих міст постачалася, ймовірно, на внутрішній ринок. Тож шляхта й заможні козаки могли купувати для себе та своєї військової дружини шаблі місцевого виробництва, що й зафіксовано в документах.

Внаслідок недостатньої збереженості архівних матеріалів видаєть-

ся неможливим розглянути окремо спеціалізацію цехових і позацехових ремісників. Вивчаючи статистичні дані, важко визначити належність окремих майстрів до цеху. Проте навіть фрагментарні звістки свідчать про виробництво холодної зброї партачами, які на початку XVII ст. почали серйозно конкурувати з цеховими ремісниками в усіх виробничих сферах.

Я.Кісь подав відомості по Львову, згідно з якими на початку XVII ст. в місті налічувалось близько 2 тис. цехових ремісників (4 тис. разом з родинами, учнями й підмайстрами) і 1 тис. позацехових (2 тис. разом з родинами)⁶⁴. У скарзі цехів і міського управління на львівського старосту й шляхту (1600 р.) наведено повний список позацехових майстрів Львова, серед них 5 мечників⁶⁵.

На теренах західних воєводств партачі були під опікою власників юридик і становили значну виробничу силу, сприяючи вільній конкуренції і цим підважуючи становище цехів. Так, львівський староста, якому було дозволено мати на юридіці 6 ремісників, мав їх аж 150 та ще „багато інших бродячих людей”⁶⁶.

Отже, коли йдеться про позацехових ремісників, насамперед розглядають юридики й магістратські села, де кількість партачів була переважно більша, ніж у середмісті. У таких випадках під назвою „ремісничо-торговельний центр” треба розглядати не тільки саме місто, а й належні до нього села⁶⁷.

Партачі не були обмежені цеховою регламентацією, швидше переймали прогресивні технологічні

методи й завдяки цьому збільшували відсоток продукції високої якості⁶⁸. Крім того, вступ до цехів у великих містах Руського, Подільського та деяких інших воєводств був настільки ускладнений, що навіть талановитий, досвідчений майстер часто не проходив процедури добору або ж його взагалі не допускали до вступу через релігійні й національні обмеження. Усе це призводило до того, що й серед партачів було чимало висококваліфікованих ремісників. А власник юридики цілком міг забезпечити такого майстра вартісним обладнанням, скажімо, ковальським міхом. Приміром, у 1654 р. львівські цехи зброярів, мечників і слюсарів скаржилися на партачів, які, живучи під різною юрисдикцією, перешкоджають цеховим майстрам закуповувати сировину, переманюють підмайстрів, а готові вироби продають через купців⁶⁹. З проаналізованої інформації випливає, що шаблі виготовляли як цехові, так і позацехові ремісники.

Досі в нашій роботі у зв'язку з визначенням осередків виробництва шабель в Україні йшлося тільки про одну, хоч і різнорідну, групу населення – міщан. Та загальний склад міської людності в XVII–XVIII ст. швидко поповнювався й козацькою верствою. До того ж після Національно-визвольної війни 1648–1667 рр. частина міщан, яка брала в ній участь, перейшла до стану козаків, помітно збільшивши їхню кількість. І.Крип'якевич наводить результати перепису 1654 р., що зафіксували значну зміну в складі населення: у деяких місцевостях до козацького стану перейшло понад 60–80 відсо-

тків людуності. Наприклад, у Батурині числилося вже 486 козацьких дворів, у Миргороді – 708⁷⁰ (міщанських відповідно 365 і 156). Проте в найбільших містах чисельність козацького населення порівняно з міщанством і далі лишалася невеликою.

Козаки не підпорядковувалися встановленим міським правилам, зокрема й тим, що регламентували ремісничу діяльність. Ремісництвом вони займалися на свій розсуд, нехтуючи цехові обмеження. З приводу численних порушень міських прав і пільг тільки в Ніжині, починаючи з 1663 р., було видано цілу низку гетьманських універсалів. У наказі ніжинських міщан зазначається, що шляхта й козаки, які оселилися в місті, займаються міськими промислами, відійшли від підлеглості магдебурзькому праву тощо⁷¹.

Серед козацьких міських ремісників були спеціалісти різного фаху. Відомості про це містять матеріали Рум'янцевської ревізії, генеральних слідств полків, ревізських книжок тощо. Так, за даними на 1766 р. у м. Острі козаки становили 54% населення. З них майже половина займалася ремеслами⁷².

Деякі відомості про ремісників-шабельників можна знайти в козацьких реєстрах 1649 р. І.Крип'якевич⁷³, Ф.Шевченко⁷⁴ і Я.Дзира вказують на пов'язаність окремих прізвищ з ремісничим фахом. За даними цих дослідників поміж козацьких ремісників були й спеціалісти металообробного фаху. Наприклад, Ф.Шевченко зазначає, що реєстр згадує 216 ковалів (загальна кількість ремісників у цьому документі – 747), проте їх вочевидь налічу-

валося значно більше. У війську вони мали виконувати спеціальні роботи: обслуговувати артилерію, виготовляти й ремонтувати зброю, підковувати коней тощо⁷⁵. За допомогою Я.Дзирі ми виявили прізвища, пов'язані з ремісничим фахом шабельника. Ці дані узагальнено в таблиці 8.

Отже, до міст з наявним цеховим виробництвом шабель треба додати осередки, у яких цим ремеслом займалися також козаки. Серед них – Канів, Київ, Корсунь, Миргород, Полтава, Прилуки, Черкаси, Чигирин та Умань.

Крім козаків і міщан-ремісників, різноманітними ремеслами займалися так само вільні селяни. До цієї верстви можна зарахувати міщан багатьох невеликих містечок. Ці містечка виникли переважно в першій половині XVII ст. і майже не мали ремісничого й торговельного населення. Чимало з них узагалі нічим не відрізнялися від сіл. Сам термін „міщани” часто прикладали до вільних селян⁷⁶. До того ж сільське населення поділялося на козаків і „посполитих”. Між цими двома групами не зафіксовано істотної майнової відмінності.

У середовищі вільних селян міра розвитку ремісничого виробництва була неоднорідною. Так, на Батуринський, Бахмацький, Ніжинський, Борзнянський і Менський повіти (13 сіл, або 1250 дворів) припадало всього чотири двори ремісників (0,32%), три з яких (ткача, кравця й шевця) були в с. Митченки й один двір (коваля) – у с. Тростянках Батуринської сотні⁷⁷. Водночас у п'ятнадцяти селах Львова

Таблиця 8

Полк	Сотня	№	Прізвище	№ сторінки реєстру*
Канівський	Волинцова Павла	1.	Шабуненко Никін	105
	Гунина (Федора)	2.	Шабельниченко** Микита	111
	Масловська	3.	Шабельниченко Сахно	128
		4.	Шабельниченко Ігнат	128
	Стародубова (Івана)	5.	Шабельнисенко Данило	100
		6.	Шабельниченко Онофрей	
		7.	Шабельниченко Улас	99
	Стаяцька	8.	Шабельтасенко*** Лесько	126
Київський	Макарівська	9.	Шабельтасний Трохим	306
Корсунський	Герасименкова	10.	Шабельник Мисько	151
Миргородський	Лубенська сільська	11.	Шабельник Гаврило	389
		12.	Шабалтасний Яцько	391
		13.	Шабалтасний Семен	393
Переяславський	Козельська	14.	Шабельчик Данило	341
Полтавський	Веприцька	15.	Шабалтасний Процик	427
		16.	Шабелтасенко Лаврін	428
Прилуцький	Горлюнська	17.	Шабелтасенко Лаврін	457
	Іваницька	18.	Шабалтасний Савка	452
	Прилуцька	19.	Шабельник Гаврило	444
Черкаський	Золотоніська	20.	Шабельник Процик	90
	Лазарева	21.	Шабельник Фесько	78
	Піщанська	22.	Шабельник Курило	92
Чигиринський	Бужинська	23.	Шабельник Степан	35
Уманський	Ладижинська	24.	Шабельник Гриць	232
		25.	Шабельників зять Улас	231

* Сторінки зазначено за вид.: Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – К., 1995.

** Суфікс **-ич** означає, що козак має це прізвище в другому поколінні. Так, прізвище Шабельниченко повинно означати син Шабельника.

*** Шабельтас – ремінь, на якому носять шаблю.

(т. зв. магістратських) жила велика кількість ремісників. Висновок про це можна зробити з того, що на початку XVII ст. 53% всіх селянських господарств у тих селах не мали землі й засобів виробництва. Вони жили з найму та ремісничували⁷⁸.

Згідно з переписом 1666 р., у північних полках Лівобережжя на 3638 дворів сільського населення припадало 397 ремісників (4,5% від загальної кількості)⁷⁹. У 9 селах і 24 „деревнях” Чернігівського повіту, як зазначається в переписній книзі, було „крестьян и пахотных людей 157 дворов, промышленных людей 3 двора, ремесленных 2 двора, бедных и нищих 9 дворов”⁸⁰.

На тлі пересічно незначної кількості ремісників у складі сільського населення подекуди вони могли досягати досить великого числа. Особливо багато ремісничих осередків було в погарських селах, яких, за переписом, налічувалося понад півсотні. Типовий приклад становила „деревня Заливаная”, де на 24 записаних двори припадало 11 ремісників різного фаху⁸¹. У тому ж таки Погарському повіті майже повністю ремісничою була „деревня Чеховичева” (17 колісників і один рєшітник на 19 записаних дворів)⁸². Очевидно, що більшість сільських ремісників поєднувала ремісництво з сільським господарством.

Як установив М.Ткаченко, на Лівобережній Україні існували села Василівка, Білоусівка, Уличі тощо, населення яких жило виключно з ремесла. Дослідник також проводить аналогії між назвами сіл і основним заняттям його мешканців – Кузнеці, Котлярове, Бондарівка тощо⁸³.

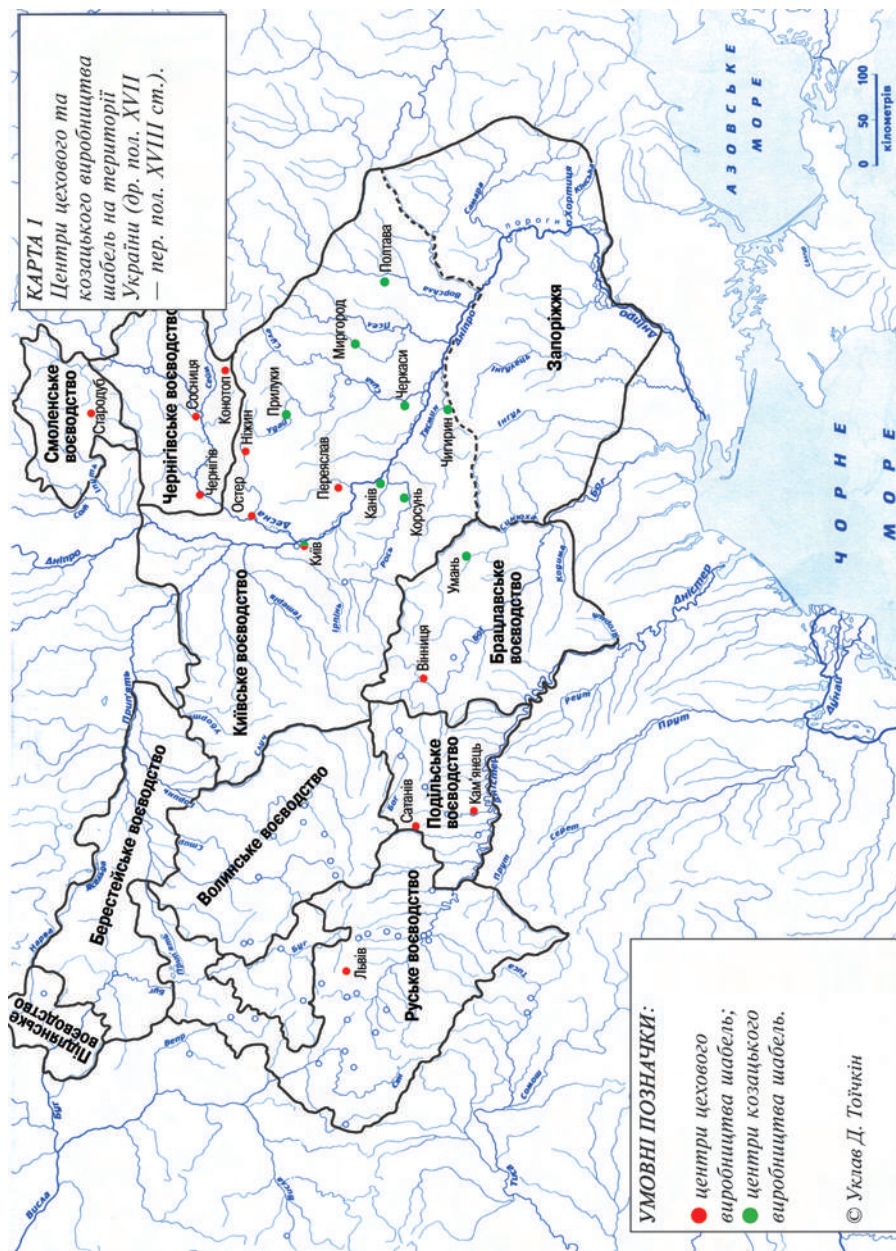
Навіть серед сучасних топонімів трапляються Шабельники (села Чигиринського⁸⁴ й Золотоніського⁸⁵ районів Черкаської і Полтавської областей⁸⁶), Шабельне (село в Харківській області⁸⁷).

Безперечно, з погляду наявності кваліфікованої робочої сили деякі села мали цілком достатній потенціал для виготовлення в місцевих умовах холодної зброї, в тому числі клинкової.

Окремого дослідження потребує виробництво зброї на Запорозькій Січі. У своїй монументальній праці В.Голобуцький, описуючи Січ на Базавлуці, зазначає, що поблизу січового майдану стояли будівлі господарського призначення, серед них „кузні та інші майстерні, де лагодили та виготовляли зброю, робили порох”⁸⁸. Звичайно, сам характер Запорозької Січі, як автономного військового утворення, доконечна потреба ефективного самозабезпечення диктували потребу в ремісничих майстернях, у яких принаймні можна було полагодити зброю, зробити порох і вилити кулі.

На основі зібраних у процесі роботи матеріалів ми уклали карту розміщення в Україні зброярських осередків, у яких виготовляли шаблі (див. *карту 1*). Очевидно, дальші студії дадуть змогу доповнити її.

Наостанок резюмуємо наші висновки щодо розглянутої в цій розвідці історико-зброєзнавчої проблеми. Отже, на нашу думку, нині про українську козацьку шаблю можна говорити тільки як про зброю одного з поширених в Україні морфологічних типів, змонтовану місцевими майстрами-шабельниками,

діяльність яких засвідчують численні писемні джерела.

Що стосується стилістичного оформлення зброї, очевидно, що воно було вельми різнорідним. На жаль, використаний у цій роботі джерельний масив не дає можливості простежити конкретні стилістичні напрями. Втім констатуємо загальну тенденцію серед української старшини споряджатися шаблями східних типів, що виразно контрастує зі зброєю, популярною серед польської шляхти.

Ми схильні розцінювати результати цієї роботи як початкові, перехідні до наступного етапу – ґрунтовного дослідження, яке б мало на меті остаточно розв'язати порушену проблему після опрацювання значно більшого масиву джерельних даних.

Додаток

Тлумачення використовуваних термінів

Бойовий кінець – зона клинка, що прилягає до вістря. Може мати леза з обох сторін незалежно від наявності пера чи елмані. Ми розрізняємо гострокінцевий (до 40°) і тупокінцевий (більш як 40°) бойовий кінець.

Верхів'я (головка) – верхня частина ефеса, потрібна для його скріплення, обмежувач, що запобігає втраті зброї під час фехтування й підвищує надійність хвату руків'я п'ястю.

Вістря – загострений кінець клинка (точка сполучення леза й обуха), призначений для завдання колочних ударів.

Гарда – сукупність захисних елементів ефеса.

Доли – повздовжні борозни, нанесені на бічні площини клинка.

Ефес – складова частина шаблі, що включає руків'я, гарду й верхів'я. Ефес, у якому гарда захищає п'ясть тільки з боку клинка, називається *відкритим*. У *напів-закритому* ефесі гарда частково охоплює п'ясть, підсилюючи захист, проте не сполучається з верхів'ям. А якщо захисні елементи сполучаються з головою чи торкаються її, утворюючи надійніший захист, то ефес називається *закритим*.

Елмань – розширення в кінці клинка у вигляді різкого уступу.

Зовнішній бік шаблі – бік, що виходить назовні в той час, коли шабля вкладається в піхви, перебуває при лівому боці власника (для правші). Протилежний (лівий) бік називається *внутрішнім*.

Каптурець – металеве окуття, що є продовженням головки й покриває частину руків'я.

Кільйон – витягнута половина хрестовини, що безпосередньо захищає п'ясть.

Клинок – робоча частина шаблі.

Обух – задня (увігнута) тупа сторона клинка.

Оправа піхов – частина піхов, що складається з устя, наконечника і кількох обіймиць з кільцями, у які просмикуються ремені портупей.

Перехрестя – видовжені металеві платівки або накладки різноманітної форми, розміщені в середній частині хрестовини перпендикулярно до неї.

Перо – загострена з двох сторін і розширена остання $1/5$ – $1/3$ частина шабельного клинка.

Піхви – обов'язкова частина шабельного комплекту, спорядження, щоб зберігати й носити шаблю.

П'ята – місце на площині поперечного перерізу клинка, де він сполучається з ефесом.

Реберця – елементи клинка, утворені між кількома долами або борозенками.

Рикасо – незагострена частина клинка біля п'яти.

Руків'я – тримальна частина шаблі, призначена для утримування зброї під час фехтування.

Спинка клинка – кількаміліметрова площа, протилежна лезу, що тягнеться від п'яти до вістря.

Устя – частина піхов, що захищає її верхню частину від пошкодження зверху.

Хвостовик – продовження клинка за п'яту, під руків'я.

Шабля – різновид наступальної холодної січної різально-колольної клинкової зброї, що сформувався в кінці VII – на початку VIII ст. н.е. Складається з довгого клинка, ефеса й піхов. Передусім є зброєю вершника і під час використання пов'язана зі специфічним комплексом кінського спорядження. Клинок шаблі викривлений, з лезом на вигнутому боці й обухом на увігнутому. Він має вістря і хвостову частину для кріплення ефеса. Прямий перпендикулярний удар шаблі має круговий рубально-різальний характер і здебільшого дає змогу поєднати в одному русі обидві його фази (ураження – витягнення). Шаблю носили переважно ліворуч (правші), збоку біля стегна.

Штупи – видовження перехрестя.

ПРИМІТКИ

- 1 З приватної бесіди автора із завідувачем фондів Морського музею І.Сухановим (Санкт-Петербург, Росія).
- 2 Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа: История оружия. – Москва, 1995. – 191 с.; Вона ж. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – Санкт-Петербург, 2002. – 336 с.;

Кулинский А.Н. Немецкие клинки и клейма: Справочник. – Санкт-Петербург, 2000. – 304 с.; Вона ж. Европейское холодное оружие – Санкт-Петербург, 2003. – 552 с.; Він же. Русское холодное оружие: У 2 т. – Санкт-Петербург, 2001. – Т. 1. – 384 с.

3 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1990. – Т. 1 – С. 164, 166.

4 Див.: Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського. – К., 1898. – 86 с.

5 Нині зберігається в Національному історико-етнографічному заповіднику „Переяслав”, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319. У 1954 р. передана з Чернігівського історичного музею (дата надходження до колекції згідно з книгою вступу – 15.VI.1959).

Церемонійна карабеля, відома як „Шабля Богдана Хмельницького”. Виробництво: Туреччина, друга половина XVII ст. Матеріали: сталь, срібний стоп, позолота, кість, шкіра, дерево. Техніка: кування, гравіювання, карбування, різьблення. Основні параметри: довжина шаблі – 925 мм, довжина клинка – 805 мм, ширина клинка біля п'яти – 36 мм.

Клинок сталевий, середньої кривини з пером (вираженої елмані немає) і одним широким долом. Обух звужується до загостреного з двох боків пера. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Із внутрішнього боку клинка вигравіювано мальтійський хрест. На зовнішньому боці клинка вигравіювано напис у два рядки: BOGDAN/СНМІЕЛНІСКІ. Далі п'ять симетрично розміщених заглибин і продовження напису: SZCZO POD ZBOROW ... ZBARAZEM SŁAWY ZAROVYLY/ TOY POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY/ NEBUŁO SIE NA LANOW SWOYN PORYWATY/ Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/ TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY (Адаптація сучасною мовою: ЩО ПІД ЗБОРОВ... ЗБАРАЖЕМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/ТО Є ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА ГОЛОВУ УТРАТИЛИ/ НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ

СВОЇХ ПОРИВАТИ/ І ВСКОК ЗА
НИМИ УТКАТИ/ ТО НЕ БУЛО БИ
В НАШІЙ СЛАВІ УТРАТИ).

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу, позолочена. Видовжені довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з карбованим геометричним орнаментом. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда вкрита гравійованим і карбованим орнаментом: посередині окрема квітка в колі, навколо картуш з арабесок.

Щічки руків'я з різьбленої білої кості, закріплені на трьох заклепках, що завершувались розетками. Бічні грані щічок звужуються в нижній частині. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла. Уздовж руків'я – мідний каптурець, гравійований арабесками.

Піхви дерев'яні, обтягнені чорною шагреневою шкірою. Оправа піхов зі срібного стопу, позолочена, складається з устя, двох обіймиць з рухомими кільцями й наконечника. Усі елементи оправи вкриті характерним орнаментом – окремі квітки в центрі симетрично розташованих картушів у вигляді хмар чи/та арабесок „румі”.

Наведений вище польський напис клинка майже точно повторює текст з клинка іншої шаблі – з колекції фундації князів Чарторийських, що вперше згадується в липні 1815 р. як „шабля Богдана Хмельницького”. Відомості про цю шаблю, що нині зберігається в музеї фундації князів Чарторийських при Краківському національному музеї (інв. № MNKXIV35), увів до наукового обігу відомий фахівець у галузі спеціальних історичних дисциплін Ю. Савчук. Проаналізувавши обидва тексти, дослідник висловив сумнів в автентичності напису на переяславському експонаті (Див.: Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006. – С. 38).

На нашу думку, написи й хрест пізнішого походження. Їх нанесено замість знищеного оригінального турецького таушованого декору (залишки його представлені п'ятьма симетрично розташованими при п'яті гніздами для коштовного каміння з кожного боку клинка та ще двома з внутрішнього боку біля початку елмані, а також слідами від орнаменту).

Спосіб і стиль виконання написів на клинку, сам факт варварського знищення первісного оформлення, фізично несполучного з пізнішим (що, напевне, призвело до радикального зниження грошової вартості всього виробу), дають нам достатні підстави висловити серйозні сумніви, що ця зброя могла призначатися як подарунок гетьманові Української козацької держави Богданові Хмельницькому.

- 6 Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська: У 2 т. – К., 1992. – Т. 1. – С. 259 (репринт вид.: Львів, 1936).
- 7 Сидоренко В.О. Зброєзнавство як історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 75–80; Він же. Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 3. – С. 26–42; Він же. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 161–169.
- 8 Свешников І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992 – 304 с.
- 9 Мельник Б.В. Шаблі // Наукові записки / Львівський історичний музей – Львів, 1994. – Вип. 2–3. – С. 257–259.
- 10 Сидоренко В.О. Козацька піхота... – С. 167; Свешников І.К. Знач. праця. – С. 229.
- 11 Див.: Тоїчкін Д. Козацькі шаблі в зображальних джерелах України XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 180–191.
- 12 Квасневич В. Польские сабли / Пер. с польск. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 16, 17.

- 13 Там само. – С. 24–26.
- 14 Там само. – С. 28.
- 15 Там само. – С. 35.
- 16 Там само. – С. 38–44.
- 17 Żygulski Z. Karabela i szabla orla w Polsce // *Studia i materiały do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego.* – Kraków, 1978. – Cz. VIII. – С. 25–31.
- 18 Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие... – С. 111.
- 19 Там само. – С. 104, 105.
- 20 Там само. – С. 120–124.
- 21 Мельник К. Каталог коллекции древностей А.Н.Поль в Екатеринославе. – К., 1893. – Вып. 1. – С. 161–164.
- 22 Каталог коллекции холодного оружия / Черниговский исторический музей; Сост. И.А. Кривова – Чернигов, 1990. – 56 с.
- 23 Свешников І.К. Зазнач. праця. – С. 225–232.
- 24 Див.: Тоїчкін Д. Зазнач. праця.
- 25 Лакиер А.Б. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855 (репринт: Москва, 1990). – 397 с.; Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – Санкт-Петербург, 1914. – 304 с. (репринт: К., 1993); Niesiecki K. Herbarz Polski. – Warszawa, 1841. – Т.VI. – 1608 s.
- 26 Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981. – С. 99.
- 27 Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27: „Переписные книги Черниговского уезда” (1666). – Арк. 49, 57, 57 зв.
- 28 Автор урядний за консультацію ст.наук. співробітників відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ Я.Дзірі.
- 29 Каталог коллекции холодного оружия. – С. 11.
- 30 Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие... – С. 53–55.
- 31 Каталог коллекции холодного оружия. – С. 11.
- 32 Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – С. 46.
- 33 Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Ч. 11. – Т. 1. – С. 148.
- 34 Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие... – С. 90.
- 35 Квасневич В. Зазнач. праця. – С. 28.
- 36 Там само.
- 37 Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 220.
- 38 Напр., ножарі, решітники тощо, які належали до спільного ковальського цеху м. Самбора (Руське воеводство). Див.: Инкин В. Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галицкого подгорья в XVI–XVIII в. // *Города феодальной России.* – Москва, 1966. – С. 170, 171.
- 39 Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // *З історії західноукраїнських земель.* – К., 1957. – Вып. 2. – С. 4, 17.
- 40 Там само. – С. 3, 4.
- 41 Див.: Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (XVII–XVIII в.). – Днепропетровск, 1986; Крип'якевич І.К. Джерела з історії Галичини. – К., 1962.
- 42 Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины // *Воссоединение Украины с Россией.* – Москва, 1954. – С. 397.
- 43 РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27: „Переписные книги Черниговского уезда” (1666); Оп. 6. – Спр. 28: „Переписные книги г. Батурина, Бахмача и Конотопа” (1666).
- 44 Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // *Чернігів і північне Лівобережжя.* – К., 1928. – С. 316.
- 45 Романовский В.А. Развитие... – С. 402.
- 46 Там само. – С. 401, 402.
- 47 Там само. – С. 401.
- 48 Єршов А. Зазнач. праця. – С. 316.
- 49 РДАДА – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 28: „Переписные книги г. Батурина, Бахмача и Конотопа” (1666). – Арк. 160.

- 50 Там само. – Оп. 5. – Спр. 27: „Переписные книги Черниговского уезда” (1666). – Арк. 49, 57, 57 зв.
- 51 Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–IX ст.) – Львів, 1968. – С. 115.
- 52 Там само. – С. 123, 124.
- 53 Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – Warszawa, 1935. – S. 51.
- 54 Кісь Я.П. Знач. праця. – С. 123, 124.
- 55 Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S. 112–114.
- 56 Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 8. – С. 37.
- 57 Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1986. – С. 65.
- 58 Історія Львова: Короткий нарис. – Львів, 1956. – С. 22.
- 59 Голобуцький В.О. Про цехове ремесло... – С. 37.
- 60 Кісь Я.П. Знач. праця. – С. 91.
- 61 Голобуцький В.О. Про цехове ремесло... – С. 36.
- 62 Там само.
- 63 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1892. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 122.
- 64 Кісь Я.П. Знач. праця. – С. 55.
- 65 Там само. – С. 71.
- 66 Там само. – С. 72.
- 67 Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России. – С. 358.
- 68 Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины XVII–XVIII вв. – Днепропетровск, 1979. – С. 41.
- 69 Голобуцький В.О. Про цехове ремесло... – С. 41.
- 70 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 298.
- 71 Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і північне Лівобережжя. – 1928. – С. 313.
- 72 Ткаченко М. Місто Остер в XVII–XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. VI. – С. 173, 177, 200.
- 73 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 309.
- 74 Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 184.
- 75 Там само. – С. 184, 186.
- 76 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 240.
- 77 Там само. – С. 247.
- 78 Кісь Я.П. Знач. праця. – С. 72.
- 79 Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60х рр. XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 105, 106.
- 80 РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27: „Переписные книги Черниговского уезда” (1666). – Арк. 220, 222 зв.
- 81 Там само. – Оп. 1. – Спр. 73: „Переписные книги Почепы и Погара” (1666). – Арк. 490–492.
- 82 Там само. – Арк. 493–495.
- 83 Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 79.
- 84 Фліз де ля. Альбоми: У 3 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 123; Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К., 1972. – Черкаська область. – С. 678.
- 85 Історія міст і сіл УРСР. – Черкаська область. – С. 295.
- 86 Там само. – К., 1967. – Полтавська область. – С. 411.
- 87 Там само. – К., 1967. – Харківська область. – С. 383.
- 88 Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво: 2-ге вид. – К., 1994. – С. 165.

СИМВОЛІКА

Олександр МУРАВЬОВ

ГОЛОВНІ СИМВОЛИ НАШОГО ВІЙСЬКА

Наприкінці червня цього року в житті Збройних Сил України відбулася подія, значення якої важко переоцінити. 20 червня 2006 р. Президент України В.Ющенко підписав укази № 550 „Про опис і малюнок базового зразка Бойового Прапора військової частини (з'єднання) Збройних Сил України” і № 551 „Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України”. Таким чином новітнє Українське військо отримало цілісну систему символіки, що складається з емблем і прапорів Збройних Сил та їхніх видів, Міністерства оборони, Генерального штабу, особистих штандартів найвищих посадовців, а також Бойового Прапора військової частини (з'єднання).

Шлях до заснування нової символіки був доволі довгий. Ще навесні 2001 р. Воєнно-геральдична служба Генерального штабу ЗС України (нині – відділ військової символіки та геральдики ЗС України) одержала завдання опрацювати проект символіки сучасних Збройних Сил на основі національних традицій з урахуванням загальних тенденцій розвитку символіки інших військових формувань. За короткий час було розроблено загальну емблему Збройних Сил, а далі на її основі створено емблеми й прапори Міністерства оборони, Генерального штабу, видів ЗС, штандарти та Бойовий Прапор військової частини. Результати цієї роботи дістали свій вияв у проекті указу Президента України „Про символіку Збройних Сил України”, який у липні 2001 р. було надіслано до Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України. Проте через розбіжності в поглядах на символіку між військовим керівництвом і окремими членами комісії згаданий проект указу так і не був поданий на підпис главі держави.

Тим часом символіку, передбачену цим проектом, почали впроваджувати в життя. Під час святкування 10-ї річниці Збройних Сил України Президент вручив штандарти Міністрові оборони й начальникові Генерального штабу, кілька військових частин отримали бойові прапори нового зразка. Минав час. Замість Військово-Повітряних Сил і Військ Протиповітряної оборони постав новий вид ЗС – Повітряні Сили, головнокомандувачів видів ЗС було знов перейменовано на командувачів. Зрештою, було оновлено й склад Комісії державних нагород та геральдики, до якої ввійшов начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України генерал-полковник С.Кириченко. Саме його зусиллями справа правового затвердження нової військової символіки зрушила з мертвої точки. Проекти емблем, прапорів та штандартів, доопрацьовані з урахуванням змін, що відбулися в Збройних Силах, схвалила Комісія державних нагород та геральдики. Після цього відділ військової символіки та геральдики спільно з відповідними службами президентського секретаріату підготував проекти указів Президента України.

В основі нової символіки лежить емблема Збройних Сил України у вигляді малинового хреста із зображенням Знака Княжої Держави Володимира Великого на синьому медальйоні в центрі. При розробленні цієї емблеми використано хрест, який найчастіше бачимо на козацьких прапорах (напр., на шести з дванадцяти відомих прапорів Чернігівського полку сер. XVII ст.) і печатках (напр., печатках Генерального військового суду XVII – XVIII ст.). У давні часи хрест часто поєднували із зображеннями півмісяця й зірки (зірок). Така символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. В сучасній емблемі Збройних Сил України малиновий хрест уособлює вірність сучасного Українського війська найкращим традиціям оборонців волі нашої Батьківщини, готовість у будь-яку хвилину стати на захист незалежності і територіальної цілісності держави, представленої Знаком Княжої Держави Володимира Великого. Емблема Збройних Сил України зображується на прапорі Збройних Сил, Бойовому Прапорі військової частини, вона є також основою емблем Міністерства оборони, Генерального штабу та видів ЗС.

Зокрема в емблемі Міністерства оборони емблему Збройних Сил доповнюють схрещені булави й меч вістрям угору. В українській військовій символіці булава здавна уособлює найвищу військову владу. Поєднання схрещених булав і меча вказує на важливу роль Міністерства як основного органу військово-політичного й адміністративного управління (булави), що забезпечує функціонування збройних сил, їхню бойову й мобілізаційну готовість, боєздатність (меч). В емблемі Генерального штабу схрещені мечі, крила і якір відображають його основні завдання – планування оборони держави й оперативне управління військами на суходолі, в морі та в повітрі. В емблемах видів Збройних Сил України з малиновим хрестом поєднуються характерні елементи: схрещені мечі (Сухопутні війська), крила і меч вістрям угору (Повітряні Сили), схрещені якорі (Військово-Морські Сили). У прапорах переважає малиновий колір, що асоціюється в народній свідомості з козацтвом. Малиновими є прапори Збройних Сил, Міністерства оборони, Генерального штабу, Сухопутних військ, а також Бойовий Прапор військової частини. Натомість прапор Повітряних Сил і штандарт командувача цього виду мають блакитний колір – колір неба, для Військово-Морських Сил залишено традиційний (з 1918 р.) Військово-Морський Прапор. Штандарт Міністра оборони України й Бойовий Прапор військової частини (з'єднання) прикрашено орнаментом у вигляді листя й кетягів калини, яка є давнім символом України та її війська.

Отже, нову символіку Збройних Сил України затверджено. Тепер триває робота щодо якнайширшого її впровадження в життя Українського війська. Емблеми займуть своє місце на будинках і в службових кабінетах, на відзнаках військовиків та в інформаційній продукції. Військові частини й з'єднання будуть поступово забезпечені бойовими прапорами. Під час святкування 15-ї річниці Збройних Сил України командувачем видів ЗС вручено особисті штандарти.

ОПИС СИМВОЛІКИ ЗС УКРАЇНИ

Емблема Збройних Сил України (іл. 1) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона – золоті.

Прапор Збройних Сил України (іл. 2) являє собою прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3.

У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Збройних Сил України. Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Емблема Міністерства оборони України (іл. 3) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на зображення меча вістрям угору і двох схрещених булав, що розміщені між сторонами хреста.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона, зображення меча і булав – золоті.

Прапор Міністерства оборони України (іл. 4) являє собою прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3.

У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Міністерства оборони України. Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Емблема Генерального штабу Збройних Сил України (іл. 5) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення: якоря – на вертикальних сторонах хреста, двох крил – на горизонтальних сторонах хреста, двох схрещених мечів вістрям угору між сторонами хреста.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона, зображення якоря, крил і мечів – золоті.

Прапор Генерального штабу Збройних Сил України (іл. 6) являє собою прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Генерального штабу Збройних Сил України.

Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Емблема Сухопутних військ Збройних Сил України (іл. 7) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на зображення двох схрещених мечів вістрям угору.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона, зображення мечів – золоті.

Прапор Сухопутних військ Збройних Сил України (іл. 8) являє собою прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Сухопутних військ Збройних Сил України.

Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Емблема Повітряних Сил Збройних Сил України (іл. 9) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення меча вістрям угору на вертикальних сторонах хреста, двох крил на горизонтальних сторонах хреста.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона, зображення меча і крил – золоті.

Прапор Повітряних Сил Збройних Сил України (іл. 10) являє собою прямокутне полотнище блакитного кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Повітряних Сил Збройних Сил України.

Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Емблема Військово-Морських Сил Збройних Сил України (іл. 11) являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення двох схрещених якорів.

Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста.

Пружки хреста і медальйона, зображення якорів – золоті.

Військово-Морський Прапор Збройних Сил України (іл. 12) являє собою прямокутне полотнище білого кольору зі співвідношенням сторін 2:3, у центрі якого розміщено прямий хрест синього кольору, а у верхньому лівому куті полотнища (крижі) – Державний Прапор України. З трьох

сторін (окрім крижа) хрест має синю облямівку, розміщену на відстані в $\frac{1}{4}$ ширини сторін хреста.

Ширина сторін хреста становить $\frac{2}{5}$ від довжини полотнища, а ширина облямівки – $\frac{1}{4}$ ширини сторін хреста.

Обидві сторони полотнища прапора дзеркально ідентичні.

Штандарт Міністра оборони України (іл. 13) являє собою квадратне полотнище малинового кольору, у центрі якого зображено емблему Міністерства оборони України. Полотнище по периметру має лиштву, обшиту золотим кантом. На лиштві орнамент у вигляді зображення листя і кетягів калини. У кутах штандарта – зображення прямих рівносторонніх хрестів із розбіжними сторонами. Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотою бахромою.

Розмір полотнища 90×90 см, а висота емблеми становить $\frac{5}{7}$ висоти штандарта.

Усі зображення на полотнищі штандарта виконано золотим шитвом.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, у ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. Штандарт прикріплюється до основи верхівки за допомогою шнура, з'єднаного з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Штандарт начальника Генерального штабу Збройних Сил України (іл. 14) являє собою квадратне полотнище малинового кольору із зображенням у центрі емблеми Генерального штабу Збройних Сил України.

Розмір штандарта – 90×90 см. Висота емблеми становить $\frac{5}{7}$ висоти штандарта.

Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотою бахромою.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. Штандарт прикріплюється до основи верхівки за допомогою шнура, з'єднаного з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Штандарт командувача Сухопутних військ Збройних Сил України (іл. 15) являє собою квадратне полотнище малинового кольору із зображенням у центрі емблеми Сухопутних військ Збройних Сил України.

Розмір штандарта – 90 × 90 см. Висота емблеми становить $\frac{5}{7}$ висоти штандарта.

Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотом бахромою.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. Штандарт прикріплюється до основи верхівки за допомогою шнура, з'єднаного з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Штандарт командувача Повітряних Сил Збройних Сил України (*іл. 16*) являє собою квадратне полотнище блакитного кольору із зображенням у центрі емблеми Повітряних Сил Збройних Сил України.

Розмір штандарта – 90 × 90 см. Висота емблеми становить $\frac{5}{7}$ висоти штандарта.

Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотом бахромою.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. Штандарт прикріплюється до основи верхівки за допомогою шнура, з'єднаного з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Штандарт командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України (*іл. 17*) являє собою квадратне полотнище білого кольору із зображенням у центрі емблеми Військово-Морських Сил Збройних Сил України, з якорями чорного кольору.

Розмір штандарта – 90 × 90 см. Висота емблеми становить $\frac{5}{7}$ висоти штандарта.

Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотом бахромою.

Обидві сторони полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. Штандарт прикріплюється до основи верхівки за допомогою шнура, з'єднаного з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

13

14

15

16

17

18

Бойовий Прапор військової частини (з'єднання) Збройних Сил України (далі – Бойовий Прапор) (іл. 18) являє собою квадратне полотнище малинового кольору розміром 130 × 130 см із запасом для прикріплення до древка.

На лицьовій стороні Бойового Прапора в центрі зображено емблему Збройних Сил України,

вміщену на тлі золотих променів, які по три розходяться від центра між сторонами емблеми (хреста). На променях міститься зображення вінків із листя і кетягів калини, в центрі яких зображено емблему виду Збройних Сил України, до якого належить військова частина (з'єднання).

Полотнище по периметру має лиштву, обшиту золотим кантом. Верхня частина лиштви містить напис „ЗА УКРАЇНУ”, а нижня – напис „ЗА ЇЇ ВОЛЮ”. Права і ліва частини лиштви прикрашені орнаментом у вигляді зображення листя і кетягів калини. У кутах Бойового Прапора в обшитих по периметру золотим кантом квадратах вміщено зображення прямих рівносторонніх хрестів із розбіжними сторонами.

На зворотній стороні Бойового Прапора у центрі міститься напис повної назви військової частини (з'єднання), якій вручається Бойовий Прапор.

Полотнище зворотної сторони Бойового Прапора прикрашено по периметру лиштвою з орнаментом у вигляді зображення листя і кетягів калини. У кутах розміщено емблему роду військ, до якого належить військова частина (з'єднання).

Усі зображення та написи на полотнищі Бойового Прапора виконані золотим шитвом.

Вільні сторони Бойового Прапора прикрашено золотою бахромою.

Висота емблеми Збройних Сил України становить $\frac{5}{7}$ висоти полотнища, ширина лиштви разом із кантом – $\frac{1}{10}$ ширини полотнища.

Древко прапора дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. До трубки верхівки прикріплено тасьму, кінці якої прикрашено китицями. Тасьму та китиці сплетено з ниток жовтого і синього кольорів.

Головки прапорних цвяхів – жовтого металу.

Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Зображення й описи символіки Збройних Сил України подано за Указом Президента України від 20 червня 2006 р. № 550 і додатками №1–34 до Указу Президента України №551.

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Микола ЧМИР

ПРАПОРИ НА ПОЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ РОЗТАШУВАННЯ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ (серпень 1919 р.)

У попередньому числі „Військово-історичного альманаху” М.Ковальчук опублікував наказ військам Дієвої армії Української Народної Республіки (ВДА УНР) від 30 липня 1919 р. ч. 323 про встановлення системи „стягів” на позначення місця розташування органів військового управління та військових частин¹. Від себе додамо, що, згідно з наказом Головної управи війська УНР (ГУВ УНР) від 12 жовтня 1919 р. ч. 245, цю систему доповнив „стяг” для зазначення місця розташування „бойового авіаційного отрядів”. Станом на 16 серпня того року таких „отрядів” було три (3-й, 4-й і 5-й) і в них налічувалося 12 літаків². Відповідно до наказу цей „стяг” являв собою полотнище крапового кольору („кольору повітряних військ”) 60 дм завдовжки і 40 дм завширшки. Посередині полотнища мав бути білий ромб із зображенням пропелера з крилами, над яким – номер авіаційного отряду, а знизу – літери „б.авіот.”. Держак „стяга” завершував гострий спис на верху³. Треба наголосити, що всі ці „стяги” виконували суто розпізнавальну функцію і не мали значення бойових прапорів військових частин. Втім, як свідчать спогади А.Маруценка-Богдановського, що їх зачитував М.Ковальчук, у 2-му кінному Переяславському полку спробували були пристосувати „стяг” до ролі бойового прапора військової частини, збільшивши його розміри й розмістивши додаткові зображення й написи.

Встановлення „стягів” у Дієвій армії УНР означало запозичення досвіду Російської імператорської армії, в якій на позначення місця розташування штабів, ротних, ескадронних та батареїних дворів передбачалися штабні прапори („штабные флаги”)⁴.

Наслідкування російського досвіду виявилось в розмірах стягів вищих штабів, полків та авіаотрядів Дієвої армії УНР (скорочення „дм” у наказах ВДА ч.323 і ГУВ УНР ч.245, безперечно, означало „дюйм”), використанні ромба на стягах полків, а поздовжніх і поперечних кольорових смуг – на стягах сотень. Разом з тим стяги Штабу Дієвої армії УНР і штабів груп військ являли собою національний прапор, полотнища стягів штабів (управлінь) дивізій і бригад, полків, а також технічних, кінних, авіаційних частин та підрозділів мали кольори відповідних родів зброї, встановлених наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч.276⁵.

У середині липня 1919 р. на територію Наддніпрянщини перейшли збройні сили Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗО

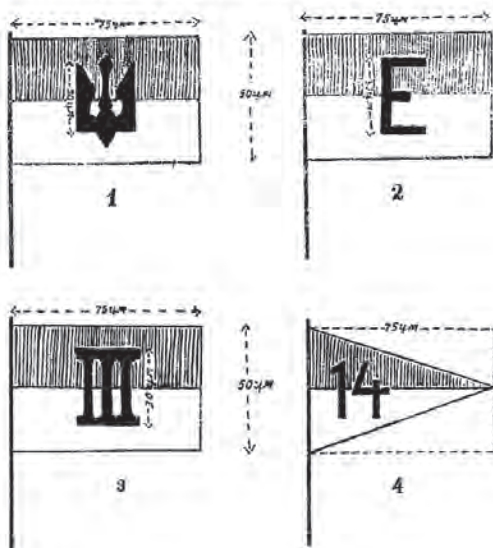
УНР) – Галицька армія. Між збройними силами обох частин УНР існували значні відмінності в організаційно-штатній структурі, системі комплектування особовим складом, тактиці і т.ін. Крім того, Галицька армія мала власні однострої і знаки розрізнення.

Певно, за прикладом Дієвої армії УНР у серпні 1919 р. в Галицькій армії було також запроваджено систему прапорів на позначення місця розташування органів військового управління. Відповідно до § 2 наказу військам від 22 серпня 1919 р. ч.126, місця постів вищих команд належало позначати „командними хоругвами”⁶. Було встановлено, що командна хоругва Начальної команди Галицької армії (НКГА) – синьо-жовта, розміром 50 x 75 см, з Тризубом посередині. Такі ж командні хоругви отримали Команда Етапу армії⁷ та команди корпусів, але посередині їх розміщували літеру „Е” або номер корпусу римськими цифрами. Для команд бригад командні хоругви були аналогічного розміру, але трикутної форми, з

Прилога до Наказу Військам ч.126 § 2.

290

КОМАНДНІ ХОРУГВИ

Пояснення:

1. Начальна Команда Г.А.
2. Команда Етапу Г.А.
3. К " " Корпуса
4. " " Бригади
5. Телефонна станція

номерами, виконаними арабськими цифрами (для кінної бригади: „К.І.”). Тризуб, літера „Е” й цифри мали виготовлятися з чорної матерії⁸.

Отже, як і „стяги” Дієвої армії УНР, командні хоругви Галицької армії мали суто розпізнавальне значення. Система командних хоругв була значно простіша за систему стягів. Встановлення двох видів командних хоругв (прямокутної і трикутної), очевидно, повинно було полегшити розпізнавання. Варто відзначити послідовність у використанні державних символів – на командній хоругві НКГА розміщувалося зображення Тризуба, у вигляді Тризуба був і нарукавний знак належності до цього органу військового управління, запроваджений наказом військам від 14 червня 1919 р. ч. 129.

Звертає на себе увагу й те, що всі командні хоругви Галицької армії були синьо-жовті, тимчасом як стяги Штабу Дієвої армії УНР і штабів груп військ – блакитно-жовті. Причина цієї розбіжності криється в особливостях розвитку державної символіки УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР, з кінця січня 1919 р. – Західна Область УНР). П'ятим артику-

**Командні хоругви Галицької армії
(за наказом військам від 22 серпня 1919 р ч. 126)**

Малюнки Тетяни ЛУК'ЯНЕНКО

лом „Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії”, ухваленого Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р., було встановлено Герб ЗУНР („Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону”), Державний прапор („синьо-жовтий”) і Державну печатку¹⁰. Тож командні хоругви НКГА, Команди Етапу армії та команд корпусів фактично являли собою Державний прапор ЗУНР з відповідними доповненнями.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада затвердила ухвалу про злуку УНР і ЗУНР. Відтак Герб УНР – Тризуб почав витісняти Герб ЗУНР. Поодинокі вояки й старшини збройних сил ЗУНР почали носити кокарди з Тризубом ще з листопада 1918 р.¹¹ У лютому 1919 р. знаки розрізнення із зображенням Герба УНР вже мала на головних уборах більшість старшин Державного секретаріату військових справ¹², Тризуб з’явився на бланках „явних приказів” (відповідників сучасних посвідчень про відрядження)¹³. Але кольори Державного прапора змін не зазнали. Натомість національний прапор УНР був блакитно-жовтий (тут треба застерегти, що вживаний у тогочасних документах термін „національний прапор” відповідає теперішньому термінові „державний прапор”).

Згідно з тимчасовим законом про флоту УНР, ухваленим Центральною Радою 14 (27) січня 1918 р., прапор Української військової флоти являв собою „полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому”. Прапором Української торговельної флоти мало бути „полотнище в двох – блакитному і жовтому кольорах”¹⁴. На наш погляд, встановлення прапора Української торговельної флоти фактично означало встановлення національного прапора УНР. Відомо, що в Російській імперії роллю національного прапора довгий час виконував біло-синьо-червоний комерційний прапор, який 29 квітня 1896 р. імператор велів в усіх випадках визнавати національним¹⁵. Крім того, в більшості країн світу національний і торговельний прапори – однакові.

Принагідно зауважимо, що в літературі трапляється твердження, ніби 22 березня 1918 р. „внаслідок категоричної позиції М.С.Грушевського” Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор¹⁶. Та оскільки поси- лань на жодний нормативно-правовий акт дослідники не наводять, таке твердження видається нам бездоказовим. Так само з праці в працю переходить згадка про те, що начебто за правління гетьмана П.Скоропадського порядок кольорів на прапорі було змінено – з жовто-блакитного він став блакитно-жовтим¹⁷. Проте і в цьому разі поси- лань на документи немає. Тим часом маємо підстави стверджувати, що ніяких змін герб (Тризуб) і прапор (блакитно-жовтий) тоді не зазнали. 17 липня 1918 р. товариш (заступник) морського міністра капітан 1-го рангу М.Максимів надіслав міністрові закордонних справ опис і малюнок військового прапора Української Держави, що його затвердив гетьман. При цьому в супровідному листі зазначалося: комерційний прапор залишається попередній, з двох горизонтальних смуг – верхньої

блакитної і нижньої жовтої¹⁸. Тож блакитно-жовтий прапор, встановлений за Центральною Радою, був без змін успадкований гетьманатом, а згодом – Директорією. Тому під час спільних бойових дій Армії УНР і галицької армії вони використовували один герб, але різні прапори!

Повертаючись до командних хоругв Галицької армії з жалем маємо констатувати брак вірогідних даних про те, чи користувалися ними на практиці. Зате відомо, що зображення командної хоругви НКГА було використано в оформленні обкладинки журналу „Український скиталець”, який видавався для інтернованих військовиків Галицької армії в Чехословаччині. Командна хоругва на обкладинці виступає в ролі Державного прапора.

Отже, командні хоругви за наказом військам від 22 серпня 1919 р. ч.126 відображали особливості структури Галицької армії та її символіки, їхня система істотно відрізнялася від системи стягів, установленої в Дієвій армії УНР наказом ВДА УНР від 30 липня 1919 р. ч.323. Порівняння командних хоругв Галицької армії зі стягами Дієвої армії УНР засвідчує наявність розбіжностей у визначенні національних кольорів. Це важливий факт у справі дослідження української державної і військової символіки 1917–1920 рр.

ПРИМІТКИ

- 1 Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) /Вступ. слово й публ. док. М.Ковальчука // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1 (12). – С. 145–153.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк.6.
- 3 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк.181.
- 4 У Російській імператорській армії прапори штабів армій, корпусів і дивізій були прямокутні, розміром 40 × 60 дюймів (1 × 1,5 м). Штаб армії позначав прапор, що складався з п'яти чорних і п'яти оранжевих смуг, штаб корпусу – оранжевий прапор із зеленою облямівкою, штаб піхотної дивізії – зелений з червоною, штаб стрілецької дивізії чи окремої бригади – зелений з малиною облямівкою тощо. З обох боків на прапор нашивали номер і початкові літери назви корпусу, дивізії чи окремої бригади чорного кольо-

ру. Прапори на позначення штабів піхотних, кавалерійських, козаких полків, артилерійських бригад та саперних батальйонів мали менші розміри – 32 × 48 дюймів (0,8 × 1,2 м), на їхніх полотнищах розміщували ромб, вершини якого торкалися середини сторін прапора. Наприклад, на штабних прапорах піхотних полків ромб був оранжевий, а полотнище для першого полку в дивізії – червоне, для другого – ясно-синє, для третього – біле, для четвертого – темно-зелене. Ескадрони, сотні й батареї позначали полковими (бригадними) прапорами меншого розміру. На думку дослідників, реально ці прапори, за винятком хіба що армійських і корпусних, практично в перебігу Першої світової війни не використовували (Див.: Ульянов І.Є. Регулярная пехота 1855–1918. – Москва, 1998. – С. 136; Шевяков Т.Н. Знамена и штандарты Российской императорской армии конца XIX – начала XX вв. – Москва, 2002. – С. 40, 41, 36, 37). У піхотних, інженерних і спеціальних частинах, а також військово-навчальних закладах застосовували лінійні значки („линейные значки”) – по одному на роту і окре-

- мий – на батальйон. За допомогою цих значків позначали місця шиккування військових частин під час параду або стройового огляду, а також лінії проходження військ урочистим маршем та дистанції між підрозділами. Лінійні значки являли собою квадрат з двома косицями розміром 42 × 71 см. Батальйонні значки склалися з білої, оранжевої й чорної горизонтальних смуг, на оранжевій смузі міг бути номер чи шифрування. На ротному значку по вертикалі нашивали смугу за кольором роти: для 1-ї – червону, 2-ї – ясно-синю, 3-ї – білу, 4-ї – темно-зелену, 5-ї – жовту, 6-ї – коричневу). По горизонталі нашивали смугу за кольором батальйону: для 1-го – червону, 2-го – ясно-синю, 3-го – білу, 4-го – темно-зелену (Див.: Шевяков Т.Н. Знач. праця. – С. 41, 42, 38, 39.).
- 5 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 48 зв.
 - 6 Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 219.
 - 7 Під час Чортківської офензиви (8–28 червня 1919 р.) українське командування вирішило поділити підконтрольну територію на „Запілля” (політичні повіти Чортків, Гусятин, Борщів та Заліщики) і етапну область („Етап”), що охоплювала район між межею запілля і фронтом. Запілля визначалося як головна база для постачання армії. На чолі запілля стояв командант (тобто командир) на правах команданта самостійного (окремого) корпусу. Серед обов’язків команданта Етапу армії (на правах команданта „несамостійного” корпусу) було створення корпусних етапних районів, рекрутація в етапній області, управління польовою сторожею, збирання зброї та боєприпасів, організація місцевої поліційної служби, формування цивільних робітничих сотень, висилання полонених до табору, нагляд за санітарною службою тощо (ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 2 зв).
 - 8 ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 219, 220.
 - 9 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 89, 90.
 - 10 Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель буйшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні дня 13 падолиста 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2003. – Т.2 – С. 6.
 - 11 Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр./ Упоряд. Ю.А.Мищик. – К., 2003. – С. 81.
 - 12 Там само. – С. 130, 131.
 - 13 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 3.
 - 14 Розовик С. Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917 – 1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 116.
 - 15 Приказ по Морскому ведомству от 11 апреля 1898 г.// Вексиллологический справочник по флагом Российской империи и СССР. – Москва, 2002. – Т.1 – С. 196.
 - 16 Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції// Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 2. – С. 113,114.
 - 17 Див.: Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. – К., 1989. – С.25; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. – К, 1989. – С. 32; Він же. Національна символіка України. – К, 1992. – С. 84; Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Знач. праця. – С. 114; Клейноди України: з історії державної і національної символіки. [Комплект кольорових листівок]. – К.,1991. – Лист. 25; Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М., Мащенко І.Ю. Національна символіка незалежної України// Наукові праці / МФ НаУКМА. – Миколаїв, 2001. – Т. 10: Історичні науки. – С. 116.
 - 18 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр. 153. – Арк. 114.

ФАЛЕРИСТИКА

Степан ПАХОЛКО,

Ольга МАРТИН

КОТИЛЬЙОН – ВІДЗНАКА-ОБЕРІГ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ (1916 – 1950-ті рр.)

Досліджуючи українську фалеристичну спадщину національно-визвольної боротьби ХХ ст., треба особливу увагу звертати на світлини вояків українських військових формувань і розмішені на їхніх одностроях нетрадиційні для військової атрибутики відзнаки у вигляді виробів з бісеру.

У спогадах і щоденниках учасників визвольних змагань натрапляємо на згадки про виготовлені з бісеру кокарду з тризубом, орден „За хоробрість” Українських січових стрільців і плакету із зображенням пропам’ятної відзнаки УГА „Галицький Хрест”. У приватних і музейних збірках виявлено світлини із зображеннями відзнак-сувенірів, що їх українські вояки носили на одностроях, починаючи з січових стрільців (фото 1916 р.) і закінчуючи воїнами УПА (фото 1949 р.). Знайдено також родинну фотографію із зображенням аналогічної відзнаки (сер. 30-х рр.). На щастя, вдалося віднайти й самі ці речі.

Однотипність виявлених відзнак-сувенірів – щодо розмірів, композиційних вирішень, способу

виготовлення й кріплення на одностроях – навела на думку про специфічне призначення їх упродовж тривалого часу. Сучасні дослідження народно-ужиткового промислу дають відповідь про назву, призначення й історію виникнення цих відзнак-сувенірів¹. Народна назва їх – *вісьорок*, наукова – *котильйон*.

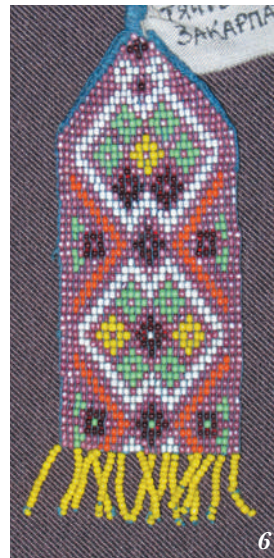
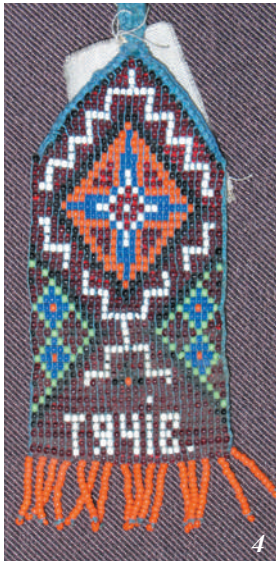
Отже, котильйон – це нагрудна прикраса у формі п’ятикутника з двома прямими нижніми кутами (можливі й непрямолінійні обриси) та дашкуватим завершенням. Бісерний котильйон виготовляли переважно в техніці тканини, що давало змогу будувати композицію з геометричних, рослинних, антропоморфних мотивів, уписувати ініціали тощо².

На початку ХХ ст. в багатьох селах Галичини, насамперед серед польської, а згодом і української молоді, дістала поширення так звана „котильйонова забава” (від назви французького танцю *cotillion*). Очікуючи Великодніх свят, дівчата самі виготовляли прикраси у вигляді квітки, букета або серця з картону, матерії, ниток, стрічок, бісеру³.

Таке освідчення-котильйон дівчина чіпляла уподобаному парубкові на одяг з лівого боку грудей як запрошення на „котильйоновий вальс”. Після танцю вдячний за такий дарунок хлопець мав обов’язок пригостити дівчину солодощами.

Як свідчать респонденти⁴, а також музейні документи, котильйони, виготовлені повністю з бісеру, використовували ще і як чоловічі краватки або підвіски до чоловічих кишенькових годинників – такий ужиток вони діставали, виконавши свою первісну

ролю. Та від середини ХХ ст. поширилися вироби з бісеру, які, наслідуючи форму котильйона, мають уже суто сувенірне призначення – підвіски до чоловічих кишенькових годинників тощо.

Відмін котильйонів багато. Під різними назвами (*котильйон, кутальйон, вісьорик, висьорок*), а також і безіменно цей тип прикрас побутовував на Західному Поділлі, Опіллі, Гуцульщині й Буковині⁵.

На жаль, котильйони й деякі світлини з їхніми зображеннями на військових одностроях, які вдалося виявити нам, не були відомі сучасним дослідникам. З великою ймовірністю їх можна трактувати як відзнаки-обереги – власноручні роботи наречених, дружин чи матерів, подаровані воїнам українських формувань періоду національно-визвольної боротьби 1914–1950-х рр.

Перший виявлений у складі приватної збірки котильйон належав воякові дивізії „Галичина”, який йому виготовила наречена як оберег напередодні виїзду на фронт (*ил. 1*). Прізвище власника не встановлено, походить котильйон з Бродівського

району Львівської області, розмір – 140 × 45 мм.

Ще один котильйон зберігала вдова воїна УПА зі Сколівського району на Львівщині (*ил. 2*). Його власноручно виготовила дружина

вояка як оберег від ворожої кулі, розмір – 145 × 50 мм.

До цієї самої приватної збірки належать ще котильйони: з ініціалами „Х.Ж.” і написом „УНР”, розміром 146 × 56 мм (*іл.* на с. 4 обкл.) і з ініціалами „В.І.”, розміром 140 × 59 мм (*іл.* 3). Походження їх не встановлено.

Три котильйони зберігаються в Музеї народознавства Національної академії наук України у Львові. На двох з них є напис „Тячів”, на третьому – орнамент (*іл.* 4, 5, 6), розміри всіх однакові – 110 × 45 мм.

Серед світлин передусім привертає увагу унікальне фото з Бродівського краєзнавчого музею невідомого вояка Легіону Україн-

ських січових стрільців (*іл.* 7)⁶. На його однострої бачимо котильйона (можливо, з ланцюжком до кишенькового годинника) і ще ціле гроно всіляких відзнак. На традиційному головному уборі січових стрільців – шапці-мазепинці (проекту Дмитра Катамая) – кокарда з написом „У.С.С. 1914”, автором якої був хорунжий УСС Юліан Буцманок. Крім того, на мазепинці зліва – кілька пам’ятних австро-угорських відзнак за участь у боях Першої світової війни. На мундирі – австрійський пам’ятний знак за поранення (про це свідчить, мабуть, і шрам на обличчі). На лівій руці вояка – два військові перстені. Ймовірно, один з них з написом „Війна 1914–

1916" і галицьким левом, офіційно виданий Українською боевою управою (іл. 8), а другий – саморобний (іл. 9). На руці – кишеньковий годинник, перетворений на наручний за допомогою саморобного футляра.

На одній з двох світлин, зроблених у Надвірнянському районі Станіславської області влітку 1949 р. (іл. 10), – юний повстанець Славко Пилипчук, псевдо „Чиж” (у нього котильйон на поясі, ймовірно, з кишеньковим годинником), на другій світлинці (іл. 11) – вояки УПА – Антон Жолобчук, псевдо „Галайда” (з котильйоном) і Микола Настасюк (?), псевдо „Ромко”⁷. На цій же світлинці видно саморобну пряжку з тризубом і повстанські кокарди на трофейних пілотках. Як і котильйон, ці та інші елементи одностроїв українських вояків доби національно-визвольних змагань 1914–1950-х рр. потребують пильної уваги дослідників і колекціонерів.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Федорук О. Типологія українських народних прикрас // Народознавчі зошити. – 2003. – Ч. 5–6.
- 2 Там само. – С. 713.
- 3 Там само. – С. 714.
- 4 Іван Герман (1918 р.н, мешканець с. Комана Городецького р-ну на Львівщині) й Марко Мандюк (1935 р.н., уродженець с. Терезів Буського р-ну Львівщини).
- 5 Федорук О. Знач. праця. – С. 717.
- 6 Опублікована в наборі листівок „Збірник історичних фотографій «Українські січові стрільці»” (Львів, 2003).
- 7 Обидві фотографії опубліковані у вид.: Армія безсмертних: Повстанські світлини. – Львів, 2002. – С. 77, 80.

ПРО АВТОРІВ

Карпенко В., доктор історичних наук, професор Національної академії оборони України

Ковальчук М., кандидат історичних наук
Ленченко В., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Луговський О., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

Мартин О., кандидат економічних наук, доцент Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

Пахолько С., колекціонер, краєзнавець
Скрябін О., заступник начальника ЦМЗСУ, майор

Срібняк І., доктор історичних наук, професор Київського національного лінгвістичного університету

Тоїчкін Д., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

На 1-й стор. обкладинки:

Герб Центрального музею Збройних Сил України. Розробники Л. Матли, В. Карпов. 2005 р.

На 2-й стор.: Є. Петрушевич у штабі 2-го Галицького корпусу в Бердичеві. Жовтень 1919 р.;
Санітарний потяг 1-го Галицького корпусу. Калинівка, 17 жовтня 1919 р.

На 4-й стор. обкладинки: Котильйон. Приватна збірка

Літературна редакція **Олександра Рибалка**
Коректа **Антоніни Жихорської**
Макет, верстка **Василя Жихорського**

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.

У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:

01001, Київ – 1, а/с 91

Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12

Факс (044) 294-64-76

E-mail: milmuz@carrier.kiev.ua

web site: milmuz.com.ua

МУЗЕЙ

ПЕРШІ ДЕСЯТЬ РОКІВ

Музеї загалом являють собою соціальні інституції, що задовольняють потреби суспільства в різних сферах. Підтвердженням цього означення є десятилітня історія діяльності Центрального музею Збройних Сил України. Початки його створення припадають на бурхливі часи зламу радянської і зародження нової, української армії. Саме потреба збереження національної культурної спадщини в царині військової діяльності покликала до життя таку інституцію, яка б зайнялася збиранням, зберіганням і пропагуванням найкращих її досягнень.

Найважче розпочати справу, а ще важче робити її в умовах тришестимісячної невивлати грошового утримання військовиків, перебоїв у харчуванні особового складу, забезпеченні його речовим майном та за інших негараздів. Однак нас підтримувала добра воля офіцерів і генералів управлінь і служб Міністерства оборони України й Генерального штабу Збройних Сил України.

Незабутнє перше визнання ваги існування музею, яке висловив генерал-полковник Костянтин Морозов, по-державницькому оцінивши нашу діяльність. Особливо музей зміцнів завдяки пильній увазі до його роботи Міністра оборони України генерала армії Олександра Кузьмука – тут і розширення матеріально-технічної бази музею, і збільшення

музейних площ, і створення перших його філій – Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки в Луцьку й Музею ракетних військ стратегічного призначення в Первомайську.

І хоча в колективі ЦМЗСУ мало хто зостався від першого складу, внесок кожного працівника лишився в його розвитку. У рік свого десятиліття наш колектив радіє своїм здобуткам у примноженні музейних колекцій, збільшенні кількості проведених екскурсій, зростанні числа відвідувачів, улаштуванні міжнародних і загальнодержавних виставок, проведених за підтримки державного підприємства „Укроборонсервіс”.

На сьогодні в Україні не існує музею, який би повноцінно й всебічно відображав військову історію. З огляду на це дедалі очевиднішою стає потреба створення на базі Центрального музею Збройних Сил України музейного закладу національного масштабу, що у своїх експозиціях висвітлював би всі історичні етапи виникнення й розвою аж до нашої доби військової справи на теренах України. Безперечно, це побажання на майбутнє і хочеться вірити, що найважчі часи вже позаду, а творчо напруженіші – ще попереду, і що музей з честю й надалі виконуватиме свої завдання.

Віктор КАРПОВ

Монтаж експозиції Музею ракетних військ стратегічного призначення в Первомайську – філії ЦМЗСУ. Жовтень, 2006 р.

Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2(13). – С.1–160. Індекс 21813

Адреса в інтернеті: www.milmuz.com.ua і www.uarmy.com.ua

